

СТАТТІ

80-річчя української революції

М. А. БОРОВИК (Київ)

Анархістський рух в Україні у 1917-1921 рр.

Анархістський рух в Україні 1917—1921 рр. є одним з найменш досліджених і найбільш суперечливих явищ новітньої української історії. В масовій свідомості він незмінно пов'язується з махновщиною. Формування такого стереотипу було започатковане більшовиками ще в ході полеміки в роки громадянської війни та продовжене в перших радянських дослідженнях з анархістської тематики, що з'явилися в СРСР у 20-х — на початку 30-х років. Праці Я. Яковлева, М. Равича-Черкаського, М. Залезького¹ були скоріше спрямовані на ідейний розгром теорії і практики анархізму, ніж на об'єктивний аналіз історичних фактів. Але поряд з цим необхідно виділити і деякі їх позитивні риси, а саме розгляд анархістського руху в його поступальному розвитку, спроби з'ясування соціальної бази анархістських організацій.

В 30-ті роки у радянській історіографії остаточно утверджується підхід до розгляду даної проблеми лише крізь призму боротьби більшовицької партії проти анархізму. Як суто пропагандистська акція часів протистояння комуністів з анархізмом в Іспанії сприймається монографія Є. Ярославського "Анархизм в России"².

Серед досліджень довоєнного періоду певне значення мають праці анархістів, які в 20-х роках емігрували з СРСР \ Проте не слід забувати, що вони хибують не меншою тенденційністю, ніж праці радянських авторів.

У повоєнні десятиліття якісний рівень досліджень з анархістської проблематики значно зріс. Залучення архівних документів, матеріалів періодики дало змогу суттєво розширити джерельну базу. Разом з тим у працях В. Ко міна, С. Канева, Є. Корноухова⁴ ще дуже відчутний вплив ідеологічних штампів та старих підходів до розгляду історії анархізму, закладених у 20—30-х роках.

Наприкінці 80-х років вперше з'являються дослідження з історії саме українського анархістського руху. Серед них слід відзначити монографію О. Лебеденка \ який слідом за С. Каневим намагається прослідкувати розвиток цього руху в нашій країні з моменту його зародження і шукає глибинні витoki впливу анархічних ідей на суспільство. Але виклад матеріалу в даній праці обмежується 1917 р. Крім того, необхідно виділити ґрунтовну дисертацію В. Савченка, який навіть більшу увагу приділяє саме історії анархістського руху, ніж політиці радянської атаки щодо нього⁶. В цілому дослідники кінця 80-90-х років підходять до вивчення анархістської проблематики більш об'єктивно, ніж їх попередники, але ступінь її розробки залишається недостатнім, повторюються усталені роками помилки, деякі етапи історії цього руху майже невідомі.

Таким чином, дана стаття є однією з перших спроб дати огляд анархістського руху 1917—1921 рр. в Україні. Характеризуючи загальні риси і тенденції в діяльності анархістських організацій, автор свідомо не висвітлює вплив анархізму на махновщину, оскільки ця проблема заслуговує на окреме дослідження. Хронологічні рамки даної розвідки зумовлюються тим, що саме в 1917 р. почався якісно новий етап у розвитку вітчизняного анархізму, який завершується в 1921 р. повним розкладом та знищенням його організацій.

На момент Лютневої (1917 р.) революції анархістські групи України перебували в дуже тяжкому становищі. Небачено жорстокий терор царського уряду, ідеологічна і організаційна розробленість анархістів поряд з елементами внутрішнього розкладу в їх русі призвели до того, що на цей час більшість з них була знищена, перебувала на каторзі чи в еміграції або свідомо відійшла від активної діяльності. На початок 1917 р. анархістські групи діяли тільки в Києві, Катеринославі та Харкові⁷.

Однак в обстановці революційної ейфорії, що охопила суспільство після несподівано легкої перемоги над самодержавством, анархісти починають нарощувати свій вплив. Економічна криза, невпинна радикалізація та поляризація суспільства, політичне безладдя і неспроможність нової влади розв'язати соціально-економічні та політичні проблеми, поставлені революцією, тільки активізувати цей процес.

З весни 1917 р. в Україні почалося бурхливе зростання кількості анархістських організацій. Збільшувалися старі та виникали нові групи в Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі, Олександрівську, Миколаєві, Севастополі, Павлограді та інших містах⁸. У цей же час відновлюють активну діяльність й сільські групи. Так, гуляйпільська група анархістсько-комуністів уже на березень 1917 р. налічувала 80 членів⁹. Намагатися проводити певну роботу на селі і зміцніли міські групи.

Анархісти створювати свої клуби, читальні, виступати з лекціями на промислових підприємствах. З весни 1917 р. ведеться активна пропаганда ідей анархізму у військових частинах. Особливо великою популярністю анархісти користувалися на Чорноморському флоті¹⁰.

Іншим різновидом діяльності анархістів було створення сільсько-господарських комун в основному в захоплених поміщицьких маєтках. Загалом цей процес був досить поширений у 1917 р. в Україні, і, на думку О. Шубіна, в ньому найактивнішу участь взяли анархісти¹¹. Ми маємо тільки епізодичні повідомлення на підтвердження цієї тези, аіе, враховуючи погляди анархістів на аграрне питання, вона виглядає цілком правдоподібною. "Небезпечно для пролетаріату, якщо селяни розділять землю і створять дрібних власників", —наголошувала в травні 1917 р. газета "Коммуна". Замість цього анархісти виступили за організацію комун, участь у всіх видах кооперації, налагодження прямого товарообміну між містом і селом¹².

В 1917 р. анархістські групи України розгорнули також активну видавничу діяльність. Крім періодичних видань "Свобода внутри нас" (Київ), "Рабочая мысль", "Хлеб и Воля" (Харків), "Голос анархиста" (Катеринослав), з'явилася велика кількість брошур, листівок та прокламацій.

Про зміїднення анархістського руху свідчило й проведення 18—22 липня 1917 р. в Харкові Південноросійської конференції анархістських груп, яка ухватила рішення скликати 30 вересня 1917 р. в цьому ж місті Всеросійський зїзд анархістів. Для його підготовки було створено Тимчасове інформаційне бюро¹³.

Надаті в міру наростання екстремізму найбільш радикальні суспільні течії розширювати коло своїх прибічників. Анархістам у цих умовах також вдатися зміцнити вплив на маси. В дні жовтневого перевороту

вони виступили разом з більшовиками, які намагалися використати анархістів як бойовий, руйнівний елемент. Представники анархістських організацій увійшли до багатьох ревкомів. У Києві, Катеринославі, Олександрівську, Одесі та інших містах і селищах України анархісти спільно з більшовиками вели боротьбу проти військ Тимчасового уряду, Каїєдіна, Центральної Ради.

Таким чином, 1917 р. в Україні створився один з найбільших і, як показали наступні події, найактивніших і життєздатних анархістських центрів на території колишньої Російської імперії. Проте восени того року діяльність анархістських організацій України ще не набула такого широкого розголосу, як у Москві та Петрограді. Не вистачало досвідчених активістів та загально визнаних авторитетів анархістського руху. Найбільш відомі лідери українського анархізму періоду 1905—1908 рр. І. Гроссман-Рощин, М. Музиль, Я. Новомирський, І. Жук, намагаючись перебувати в епіцентрі революційних подій, як правило, зосереджували свою діяльність у столицях, де перспективи руху в той час виглядали оптимістичніше. І дійсно, роль, яку анархісти відіграли тут у ході жовтневих подій, свідчить про це досить переконливо. Зокрема, в штурмі Зимового палацу брати участь анархістські загони під командуванням А. Мокроусова, А. Железнякова, І. Жука; анархісти-комуністи Й. Блейхман, Г. Богоцький разом з синдикалістами В. Шатовим (голова Центральної ради фабрично-заводських комітетів) і Є. Якчуком увійшли до складу Військово-революційного комітету при Петроградській раді, який керував повстанням¹⁴. Ате вже в 1918 р. анархісти України за рівнем впливу на маси починають переважати своїх російських однодумців.

В цілому діяльність анархістів навесні — восени 1917 р. була спрямована на "підштовхування" революції. Грунтуючись на тезі про прагнення до комуністичного способу життя, свободи, рівності і братерства як рис, що органічно притаманні людині, анархісти мріяли про повне зруйнування держави і капіталу, які задавили та викривили ці прагнення. На їх думку, революція, що почалася, "може закінчитись лише після повного знищення державницько-класового ладу"¹⁵. Вже в травні 1917 р. Київська асоціація вільних анархістів у своїй декларації закликала боротися за негайну передачу знарядь праці трудящим, встановлення економічної рівності¹⁶. До повстання та жорстокої громадянської війни проти держави і капіталу закликала своїх однодумців Південноросійська конференція анархістів (Харків)¹⁷.

Проте для об'єктивного аналізу загальної спрямованості діяльності анархістів у 1917 р. слід подолати ряд труднощів.

По-перше, анархісти традиційно ставили самостійну творчість мас вище за будь-яку організовану діяльність, тому ухвалювали документи доктринального характеру дуже рідко.

По-друге, відсутність досвіду легальної діяльності, організаційна роздробленість анархістських організацій, недостатня підтримка їх населенням, швидкоплинні зміни суспільної обстановки змушували анархістів йти за подіями, а не формувати сприятливу для себе ситуацію.

По-третє, анархістський рух залишився розколотим не тільки в організаційному, а й в ідеологічному плані. В 1917—1921 рр. він розпався більш як на півтора десятка течій і напрямків. Основними серед них були анархо-комунізм і анархо-синдикалізм.

Характеристика програмних настанов і методів діяльності різноманітних течій є однією з найскладніших проблем в історії анархістського руху в Україні першої чверті XX ст., бо в історіографії закріпився ряд помилкових суджень і стереотипів щодо сутності розбіжностей між окремими напрямками в цьому русі. Насамперед це стосується неясного за своїм принципом розмежування між анархо-комуністами і анархо-синдикалістами. Нині в історіографії переважає тенденція пошуків

розбіжностей між цими течіями як у сфері теоретичних побудов майбутнього суспільства, так і серед тактичних засобів досягнення анархічного Ідеалу¹⁰.

На нашу думку, такий підхід є невиправданим. Весь анархістський рух в Україні в ХХ ст. мав анархо-комуністичну спрямованість. Незважаючи на непримиренні суперечності між окремими течіями, існував ряд принципів, своєрідна програма *minimum*, які об'єднували всі відтинки анархізму: заперечення влади, всіх форм примусу, будь-якої організації, заснованої на засадах централізму і представництва; заперечення політичних форм боротьби, демократії і парламентаризму; заперечення будь-якого суспільного режиму, заснованого на експлуатації найманої праці; переконання, що революція взагалі і анархістська зокрема не декретується верхами, революційною меншістю, але здійснюється низами, бо є творчим виразом бунту, що йде безпосередньо від мас¹⁹.

Саме на цих принципах базується анархо-комуністичний ідеал суспільної організації: революцією утверджене безшадне комуністичне суспільство, засноване на економічній рівності і добровільній кооперації вільних комун, що взаємодіють між собою на засадах федералізму, як кінцева мета боротьби, визнана переважною більшістю анархістів і синдикалістами в тому числі. Адже немає, на нашу думку, якісних відмінностей між федерацією вільних комун і Всесвітньою робітничою асоціацією "синдикалістів"²¹.

Таким чином, відмінності між різними напрямками в анархо-комунізмі ("традиційному анархізмі", за О. Боровим) полягають лише в площині методу анархізму. "В "традиційному анархізмі", вказував О. Боровий, намітилися два самостійні потоки. Старий анархізм (бакунінської складки) вбачає в анархізмі лише стихію руйнування і відмахується від організації і дисципліни... і новий — його називають "ревізійоністським", який на перше місце висуває свідомість мас, закликає до організації "низів", обмежує колишню стихійність планомірною діяльністю класу"²².

Уособленням суперечностей між цими напрямками стало питання про ставлення анархістів до незалежних робітничих спілок-синдикатів. Саме воно розкололо анархістський рух в Україні ще в 1905—1907 рр. Незважаючи на неодноразові спроби об'єднання анархістських організацій, цей розкол подолати не вдалося. Тому, з формальної точки зору, анархо-комуністичний рух у нашій країні можна поділити на синдикалістський і антисиндикалістський.

Синдикалізм зародився наприкінці ХІХ ст. у Франції як спроба використати незалежні професійні спілки робітників для звільнення пригнобленого класу від влади держави і капіталу. Проте, визнаючи повне звільнення робітників шляхом експропріації і передачі синдикатам всього виробництва і розподілу за головну мету, прийнята в 1906 р. "Ам'єнська хартія" (основний документ, що визначав форми і напрямки діяльності синдикатів) визнавала синдикати основною формою організації робітників в їх боротьбі за скорочення робочого дня, збільшення заробітної плати тощо. До того ж ця боротьба повинна вестися проти конкретних підприємців²³. Отже, на практиці синдикалізм ставав традиційним профспілковим рухом, який хоча і мав підготувати соціальну революцію, але здійснення її відкладав на майбутнє.

Така поміркована схема суперечила бунтарсько-бакунінським традиціям російського анархізму, крайньому радикалізму настроїв більшості анархістів і до того ж виглядала недостатньо прийнятною за наявних у Російській імперії суспільних обставин.

Антисиндикалісти ("чорнознаменці", "безначальці" 1905—1907 рр.) в своїй діяльності виходили з твердження про постійну готовність народних мас до соціальної революції. Бакунінський "дух руйнування"

володів ними протягом усього періоду існування анархістського руху в нашій країні. В профспілках вони вбачали лише форму обману пролетаріату, засіб відтягування революції²⁴.

Проте парадоксність ситуації полягає в тому, що принаймні до 1917р. критика синдикалізму в нашій країні, яка стала причиною розколу в українському анархістському русі, фактично була спрямована проти західного синдикалізму. Анархо-синдикалістський метод, перенесений П. Кропоткіним (провідниками ідей якого були "хлібовольці" — течія синдикалістська, принаймні у вітчизняному трактуванні цього терміну) на російський ґрунт, практично не вийшов за межі програм і декларацій. Держава не давала можливості синдикалістам ні створювати анархістські робітничі спілки, ні вести широку пропаганду у вже існуючих профспілках. Крім того, синдикалісти в нашій країні не сприймали ідей боротьби за часткові поліпшення, а виступали за негайне зруйнування всієї експлуататорської системи. Причому методи їх боротьби на практиці фактично були такими ж, як і методи опонентів.

Але в чому ж тоді полягала причина глибокого розколу, який роз'єднав анархістів України? На нашу думку, відповідь на це питання міститься в протиріччі між поставленим завданням і методами його розв'язання, яке закладене в анархічній теорії. Синдикалізм взагалі був для вітчизняних анархістів ідеологічною поступкою, тією жертвою, яку вони були готові принести задля здійснення свого ідеалу, розуміючи "безплідність індивідуального, відірваного від масового руху бунтарства"²⁵. За влучним визначенням О. Борового, характерною особливістю синдикалізму був "примат руху перед ідеологією", і це стосувалося самих морально-психологічних підвалин революційного анархізму, з його неприйняттям компромісу як такого і близькою до релігійної першістю питання про натежне, проблем ідеалу перед реальними обставинами²⁶.

Проте саме ця поступка за наявних у Росії після лютого 1917 р. умов для легатної діяльності, здавалося, відкривача перед анархістами реальну перспективу створення організованої сили, покликаної підготувати і здійснити соціальну революцію.

Навесні 1917 р. синдикалісти розгорнули активну діяльність у профспілках і створили там свої центри, за що були піддані жорсткій критиці з боку анархо-комуністів*, які наполягали на тому, що революція може мати лише комунальний характер (тобто ряд стихійних, пов'язаних одна з одною місцевих революцій)²⁷.

Але вже влітку 1917 р. синдикалісти зосереджують свою діяльність у фабрично-заводських комітетах (ФЗК). Зокрема, більшість делегатів Харківської конференції (18—22 липня 1917 р.) визнана ФЗК прообразом безпартійної, масової пролетарської організації. Профспілки, на думку учасників конференції, були вже застарілою формою²⁸.

З літа 1917 р. основними центрами впливу синдикалістів стають Центральні Бюро фабзавкомів Харкова та інших міст України. Маючи більшість у цих органах, анархо-синдикалісти повели запеклу боротьбу проти профспілок, звинувачуючи їх в опортунізмі. "Профспілки лише утримують нас від боротьби, — заявили делегати Харківської конференції фабрично-заводських комітетів, які підтримували анархістів. — Єдиною живою формою є лише ФЗК"²⁹.

Синдикалісти закликати робітників до негайного захоплення підприємств і вбачали у ФЗК єдиний орган робітничого самоврядування, здатний виконати це завдання. В. Волін, у майбутньому один з найвідоміших лідерів анархістського руху в Україні, на II Петроградській конференції ФЗК виступив за створення на базі фабзавкомів комун на засадах самоврядування³⁰.

Але діяльність синдикалістів, спрямована на посилення свого впливу в ФЗК з метою підштовхування їх до захоплення заводів і фабрик,

наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. зустріла рішучу протидію більшовиків, які після жовтневого перевороту, втілюючи в життя доктрину про диктатуру пролетаріату, всіляко намагалися посилити централізацію. Роблячи ставку на більш централізовані профспілки, більшовики розраховували підпорядкувати їм ФЗК, хоча до Жовтня вони разом з анархістами відстоювали їх незалежність. Синдикалісти виступили різко проти централізаторської політики більшовиків, але, зрештою, зазнали поразки. Долю ФЗК остаточно вирішив I Всеросійський з'їзд профспілок, що проходив 7—14 лютого 1918 р. Він ухвалив більшовицьку резолюцію про перетворення ФЗК на місцеві органи профспілок³¹.

Після з'їзду анархо-синдикалісти намагалися посилити свій вплив у профспілках, вимагаючи їх децентралізації. Вони досягли певних успіхів у деяких галузевих організаціях, *але* загалом їм не вдалося вирвати професійний рух з-під державного контролю.

Цілком логічною з огляду на загальні тенденції більшовицької політики виглядає також відмова від встановлення робітничого контролю над виробництвом на користь націоналізації підприємств, оскільки короточасний досвід управління деякими ФЗК призводив "лише до анархічних виробничих комун"³². Анархісти виступили проти політики націоналізації виробництва як шляху до державного капіталізму і висунули гасло соціалізації. Вона означала негайний перехід засобів виробництва у безпосереднє володіння * робітників³³.

Збереглося декілька повідомлень про оголошення робітниками у деяких містах соціалізації своїх підприємств, але в цілому за короткий період існування радянської влади в Україні взимку 1918 р. цей процес значного поширення не набув.

Не добилися істотних успіхів у цей період і анархо-комуністи. Критикуючи своїх однодумців з синдикалістського крила за спроби очолити маси, вони вірили в самодіяльну силу народу і закликали трудящих до негайного зруйнування держави і захоплення виробництва та продуктів харчування³⁴. Але анархо-комуністи були відірвані від масового революційного руху і не мали реальної сили для втілення в життя своїх постулатів. Незважаючи на досить велику кількість анархістських організацій на початку 1918 р.^{35^6}, ми не маємо даних про значні виступи проти більшовицького режиму, спровоковані чи очолені анархістами, за винятком збройного заколоту в Харкові в грудні 1917 р., для придушення якого були використані військові частини.

Єдиною формою організаційної діяльності анархо-комуністичних груп було створення анархічних комун. У містах вони базувалися в основному в захоплених маєтках і об'єднували здебільшого ідейних анархістів, навколо яких зосереджувалися декласовані елементи, часто з кримінальним минулим. Комуни існували переважно за рахунок експропріацій, які фактично були звичайними грабунками. Це давало привід більшовикам в період, коли анархісти завдяки демагогічним закликам до грабунку награваного і критиці аластей за помірковану поведінку щодо буржуазії здобували значну підтримку серед певних прошарків населення і виходили з-під контролю, роззброювати анархістські загони і закривати комуни. Звинувачуючи анархістів у потуранні кримінальним елементам, більшовики також намагалися дискредитувати ідеологію анархізму як відверто бандитську.

Ці звинувачення не були безпідставними. Анархісти розглядали кримінальних злочинців радше як жертви тогочасного суспільства, аніж як людей, яких необхідно карати³⁸. Проте грабунки під прикриттям анархізму набули такого розмаху і настільки сильно дискредитували анархістські організації, що деякі федерації оголошували, що будуть розстрілювати всіх, хто "примазався до анархізму з метою здійснення грабунків"³⁹.

Кінець 1917 —початок 1918 рр. був одним з вирішальних періодів у розвитку анархістського руху в нашій країні. Після жовтневого перевороту анархісти, розуміючи, що революція не піде бажаним для них шляхом, всіляко сприяли більшовикам у поваленні "буржуазного" уряду, але водночас повинні були визначити своє ставлення до нової влади. Це, зрештою, мало визначити долю анархізму в нашій країні. Основним питанням, на яке анархісти мали дати відповідь, було їх ставлення до Рад. Саме воно призвело до нового розколу в лавах анархістів, який виявився набагато глибшим, ніж розбіжності між анархо-комуністами і анархо-синдикалістами.

Ще до жовтня 1917 р., коли Ради не були складовими елементами державної системи, анархо-комуністи різко виступали проти них як інституцій, що поряд з Тимчасовим урядом, Установчими зборами ведуть до збереження диктатури держави. В ході гострих дискусій на Південноросійській конференції в Харкові синдикалісти домагалися прийняття резолюції про можливість входження анархістів до Рад, але з сугото інформаційними функціями. Разом з цим конференція висловила категорично проти перетворення Рад на органи влади⁴⁰.

Восени 1917 р. анархісти входили до Рад і навіть їх виконкомів у багатьох населених пунктах України. Але їх представництво в цих установах було обмеженим*.

Після переходу влади до Рад більшість анархістських організацій повинна була засудити входження своїх членів до цих органів як неприпустиме співробітництво з властями. Проте досить виразно проступає й інша тенденція. Значна частина анархістів тоді на радянській роботі і в справі захисту революції співпрацювала з більшовиками. Разом з цим вони прагнули створити передумови для переродження суспільства в бездержавне, виступали проти обмеження політичних свобод. Деякі анархісти, підтримуючи входження своїх однодумців до Рад, вимагали зробити їх безпартійними⁴¹.

Так було започатковано нову течію в анархістському русі, яка називалася "радянський анархізм". Доля анархістів, які в перші місяці після революції активно співробітничали з більшовиками, склалася порізно. Частина з них пізніше, з наростанням у країні тенденції до політичної диктатури, особливо після підписання Брестського миру та розгрому анархістських організацій у Москві в квітні 1918 р., припинила стосунки з правлячим режимом. Інші, продовжуючи співробітництво, згодом вступили до РКП(б). За даними перепису 1922 р., на той час у комуністичній партії перебували 633 колишні анархісти, причому тільки в 1921 р. під час партійної чистки з РКП(б) було виключено 221 анархіста⁴².

Однак переважна більшість анархістів негативно ставилася до нової влади, оскільки принципово не визнавала будь-які її форми. Вже в грудні 1917 р. вони висунули гасло "третьої революції", яка мала остаточно ліквідувати затишки експлуаторської системи. Проте в умовах громадянської війни будь-які виступи проти більшовицької влади об'єктивно грати на користь супротивної сторони — саме тих суспільних верств, проти влади яких так запекло боролись анархісти. Вони не змогли вирішити цю дилему. Подальший розвиток подій показав, що анархісти завжди боролись проти антибільшовицьких сил, коли комуністичній владі загрожувала небезпека, і потерпали від цієї влади, коли вона зміцнювала свої позиції. Анархісти ніколи не були настільки впливовими, щоб реально утворити "третій табір" і йти своїм шляхом у революції. Розвиток подій змушував їх захищати радянську владу, що явно суперечило теоретичним постулатам анархізму.

Так, у січні 1918 р. анархісти взяли участь у збройному повстанні в Києві на боці більшовиків⁴³. Коли розпочався наступ німецьких і

австрійських військ на Україну, загони "чорної гвардії", сформовані анархістами Одеси, Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Сімферополя та інших міст, а також численні робітничі і селянські загони, керовані ними ж, діяли разом з більшовицькими військами. На Півдні боролися загони одеських анархістів під командуванням Зайделя і Желябова, в центральній Україні — загони М. Череднякова, М. Нікіфорової, при обороні Херсона, який витримав облогу протягом 17 днів, відзначився загін О. Мокроусова⁴⁴.

Поряд з досить великими і боєздатними загонами існували й такі, які обростали кримінальними елементами, проводили погроми, грабунки. Наприклад, у березні 1918 р. загін "чорної гвардії" звільнив кримінальних злочинців з в'язниці Єлизаветграда і знищив у ній все діловодство, в Катеринославі перед його здачею ворогу анархісти розігнали радянські органи і вчинили безчинства⁴⁵. Після витіснення з України "чорногвардійські" загони остаточно розкладаються. На шляху їх відходу — Ростов-Тихорецька—Поволжя — постійно мали місце погроми, збройні сутички з радянськими загонами і місцевим населенням (Ростов, Оренбург). У Саратові протягом двох днів (з 17 по 19 травня 1918 р.) влада перебувала в руках загону одеських анархістів⁴⁶. Ці події дали привід Раднаркомові роззброїти анархістські формування на підконтрольній йому території.

Такий безславний кінець став тяжким ударом для українського анархістського руху. Крім величезних кадрових втрат, ще більшим було ідеологічне значення цієї поразки. Не виправдалися сподівання на масову народну революцію.

Народні маси, особливо селянство, байдуже поставилися до чергової зміни влади і зшпшилися глухими до закликів анархістів. Воєнні дії весни 1918 р. показали утопічність тези анархістів про стихійний спротив населення, ефективність партизанської війни і дали в руки більшовики? докази необхідності організації регулярної армії, проти якої послідовно виступали анархісти. Крім того, грабунки анархістських загонів, відсутність у них дисципліни і як наслідок слабка боєздатність завдали непоправної шкоди їх авторитету.

Після проголошення Гетьманату анархістам вдалося відновити деякі свої групи і розгорнути в умовах підпілля активну агітаційну діяльність. Водночас вони почали пошук шляхів організаційного об'єднання з метою згуртування своїх сил для продовження революції. Навесні 1918 р. в анархістських колах виникає ідея створення в Україні Конфедерації анархістських груп, яка б об'єднала всіх практиків, без врахування відтінків⁴⁸. Для такого об'єднання в липні 1918 р. декілька відомих діячів, в основному синдикалістського напрямку, створили Ініціативну групу "Набат", яка мала провести організаційну роботу для скликання конференції і виробити принципи їх об'єднання.

Восени 1918 р. рівень розвитку анархістського руху дав змогу скликати таку конференцію. Вона проходила в Курську з 12 по 16 листопада 1918 р. На конференції були присутні делегати від груп Олександрівська, Зернова, Кам'янця-Подільського, Києва, Одеси, Конотопа, Миколаєва, Харкова, від Летючої групи по організації терору та повстань в Україні та члени Ініціативної групи "Набат". Делегати від груп Катеринослава, Чернігова, Кременчука не змогли прибути. 6 делегатів були анархо-синдикалістами і 9 — анархо-комуністами⁴⁹.

В зверненні "До товаришів", прийнятому конференцією, зазначається, що Україна, яка пережила більшовицький режим, впевнилася в його неспроможності перебудувати суспільство на засадах справжньої свободи і економічної рівності. Тому майбутня революція відразу може стати безпартійно-масовою, такою, яка відразу встановить анархо-комуністичний лад⁵⁰.

Найважливішим документом з тих, що їх прийняла конференція, була Декларація про умови спільної роботи анархістів, в якій визначені ідеологічні принципи об'єднання анархістських груп України. В ній, зокрема, зазначалося, що наближається соціальна революція і ніякої перехідної стадії між капіталізмом і комунізмом не може бути, тому більшовизм має бути відкинутий; соціальна революція, що наближається, повинна бути лише анархо-комуністичною за змістом, синдикалістською за організаційним принципом та індивідуалістичною за метою, оскільки така організована маса шляхом створення своїх класових організацій здатна збудувати анархічну комуну; будівництво анархічної комуні — організаційно-творчий, а не стихійно-бунтарський процес; соціальну революцію можуть здійснити тільки народні маси, а не анархісти; вільний розвиток особи є єдиним смислом процесу суспільної організації, тому немає підстав відділяти по суті або в часі індивідуалізм від комунізму. Отже, анархо-синдикалізм, анархо-комунізм і анархо-індивідуалізм — три сторони одного й того ж цілісного процесу — єдиного анархізму⁵¹.

В резолюціях, прийнятих Курською конференцією, основною причиною недостатньої розвинутості анархістського руху називалася відсутність на місцях ясного розуміння його шляхів. Конференція визнала за недоцільне створення суто анархістських загонів, у той час як участь анархістів у повстанських загонах є необхідною. Політичний, а особливо економічний терор був визнаний необхідною формою боротьби. Конференція висловила за входження анархістів до ФЗК, комітетів незаможників, селянських трудових комун. До кооперативів, профспілок і Рад конференція поставилася негативно.

Курська конференція проголосила створення Конфедерації анархістських груп України "Набат", обрала її Секретаріат у складі В. Воліна, М. Мрачного, А. Которовича, Й. Гутмана, Я. Суховольського.

Прийняття анархо-комуністичною більшістю конференції синдикалістської, хоча і завуальованої у формі єдиного анархізму, платформи було наслідком невдач анархістів навесні 1918 р. і засвідчило наявність ідейної кризи у лавах анархо-комуністів. Широкі кола анархістів у пошуках шляхів розширення впливу виявляли дедалі більшу схильність до організаційно-масової роботи. Про це свідчило швидке розширення Конфедерації "Набат", що почалося вже наприкінці 1918 р. З листопада 1918 по червень 1919 р. до Конфедерації приєдналися новостворені та існуючі групи Харкова, Катеринослава, Києва, Клинців, Бердянська, Мелітополя, Кролевця, Хорола, Миргорода, Люботина, Нижньодніпровська, Олександрії, Севастополя, Феодосії, Сімферополя, Керчі. В Києві, Харкові, Єлизаветграді, Олександрівську були створені групи анархічної молоді "Набат".

Групи та федерації, що входили до Конфедерації "Набат", створювали свої клуби, читальні, бібліотеки, а також розгорнули активну видавничу діяльність. В Катеринославі було створено видавництво "Набат", де, крім конфедеративного органу — одноіменної газети, друкувалися брошури, листівки та прокламації. Крім того, в Харкові, Одесі, Єлизаветграді виходили місцеві газети "Набат", в квітні 1919 р. було випущено 1 номер газети "Голос трудящихся", органу Революційного союзу анархістів м. Клинці⁵².

В січні 1919 р. "набатівці" встановили контакти з анархістами Гуляйпільського району. Тут було організовано групу "Набат" та налагоджено випуск одноіменної газети. В травні 1919 р. гуляйпільський "Набат" об'єднався з місцевим Союзом анархістів⁵³.

Активна пропагандистська діяльність дала результати. Ідеї безвладного комуністичного суспільства підтримували дедалі ширші верстви населення, особливо селяни. Це констатував I з'їзд Конфедерації "Набат",

що відбувся в квітні 1919 р. в Єлизаветграді⁵⁵. В його резолюціях наголошувалося, що продовження революції в даний момент, "як ніколи, залежить від анархістів, оскільки тільки вони можуть дати поштовх масам, що коливаються".

З'їзд констатував наростання невдоволення мас режимом та їх прагнення відмовитися від будь-якої влади; наростання розриву між містом і селом; повний економічний розвал; відірваність влади від народу; наростання революційних настроїв у Червоній Армії; ідейний зсув у лавах більшовиків до анархізму. В зв'язку з цим з'їзд поставив перед анархістами завдання розширити пропаганду, особливо на селі, в Червоній Армії та повстанських загонах, приділяючи значну увагу творчому аспекту анархістської теорії, водночас доводячи населенню необхідність у майбутній боротьбі з владою бурхливого і руйшвного натиску, аж до збройних зіткнень⁵⁶.

Проте Конфедерації "Набат" не вдалося об'єднати всі анархістські сили України. Частина анархо-комуністів не погодилася об'єднатися з синдикалістами на їх платформі. "Практики з анархо-синдикалістів сприяють виродженню анархізму, — заявила газета "К свету" (орган Харківської Асоціації анархістів) 2 лютого 1919 р., — будь-яка позитивна робота до повної перемоги соціальної революції неможлива". Тільки після революції почнеться творча діяльність, а до цього єдине покликання анархістів — бунт, терор і пропаганда в тилу ворога⁵⁷. Найсильніші позиції анархо-комуністи мали в Києві та Одесі.

Розширенню впливу анархістів у цей період всіляко намагалися перешкоджати більшовики. Після повернення в Україну вони максимально обмежувати сферу впливу анархісти? і недопускали розростання їх організацій. Утиски з боку радянської влади набувати найрізноманітніших форм — від закриття газет і заборони лекцій до роззброєння анархістських загонів і арештів активних анархістів. У квітні 1919 р. на I з'їзді Конфедерації "Набат" була прийнята резолюція, в якій констатувався початок "походу більшовицької влади проти анархістів". З'їзд заявив, що "подальше використання з боку властей... насильства щодо анархісти? і, особливо, їх вимушений перехід у підпілля викличе у відповідь насильство з боку анархістів у вигляді активних виступи? проти члени? і агентів уряду" ^.

Ате більшовики в цей час ще не наважувалися оголосити анархісти? поза законом. Перебуваючи в Україні в дуже непевному становищі, вони не хотіли йти на прямий конфлікт з силою, яка була якщо не фактичним союзником більшовиків, то принаймні запеклим ворогом їх ворогів.

Ситуація суттєво змінилася після наказу Л. Троцького за № 1824 від 4 червня 1919 р., який санкціонував початок відкритої боротьби проти махновщини⁵⁹. Паралельно посилювалися репресії проти анархістів: 16 липня 1919 р. був закритий одеський "Набат", у клубах анархістів проводились обшуки, за 2 дні до здачі Добровольчій армії Харкова Надзвичайна Комісія заарештувала учасників зборів анархісти? міста по підготовці до роботи в підпіллі⁶⁰.

Після того, як Добровольча армія захопила Пшдєнь і Лівобережжя України, а на Правобережжі утвердилася Директорія, анархісти черговий раз опинилися в підпіллі. Влітку 1919 р. керівництво "Набату" перенесло свою діяльність у махновський район. Місцеві групи, що входили до Конфедерації, намагалися організувати підпільну роботу, але ачітку 1919 р. внаслідок численних проващ і розстрілів активність анархістських груп значно зменшилася.

Восени 1919 р. Секретаріат Конфедерації "Набат", спираючись на підтримку Революційної Повстанської Армії України (махновців), натагодив зв'язок з місцевими організаціями, які почати видавати в тилу

Денікіна листівки та газети. Майже всі вони мали назву "Набат". У цей період такі газети виходили в Полтаві, Миргороді, Єлизаветграді, Кременчуці, Одесі, Києві, Волчанську, Харкові, Севастополі, Сімферополі. Активна пропагандистська робота проводилася також у районах, зайнятих махновцями. В Гуляй-Полі виходили орган Секретаріату — газета "Набат", а також декілька місцевих газет, які перебували під впливом анархістів. Вони ж очолювали Вшськово-Революційну Раду та культурно-провідницький відділ махновської армії⁶¹. Активну участь анархісти України взяли також у створенні Організації анархістів підпілля, яка здійснила гучний терористичний акт 25 вересня 1919 р., висадивши в повітря Московський комітет РКП(б)⁶².

На кінець 1919 р. припадає перше і єдине відоме нам свідчення спроб пов'язати анархізм з українським національним рухом. Така ідея була висловлена в передовій статті органу губернської Федерації анархістів-повстанців Полтавщини газети "Анархист-Повстанец" від 27 грудня 1919 р. під назвою "Самостійність України і анархісти". Аналізуючи події громадянської війни на Україні, автор статті вказує, що жодна політична сила з тих, що намагаються експлуатувати ідею самостійної української державності (від Петлюри до більшовиків), не була і не буде підтримана українським народом, якому притаманні ідеї анархії. Тому для свого утвердження вони змушені спиратися на підтримку зовнішніх сил, які не мають іншої мети, крім грабування України. Виходячи з цього, автор статті єдиний вихід вбачає у боротьбі за встановлення самостійної Безвладної Трудової Федерації України, яка єдина може забезпечити інтереси українців і встановити рівноправні взаємовигідні стосунки з сусідами.

Це була абсолютно нова і нехарактерна ідея для українського анархістського руху. Анархістські організації, зокрема, Конфедерація анархістських груп України "Набат", традиційно вороже ставилися до українського національного руху як одного з проявів буржуазної реакції. Послідовно відстоюючи принт гити абсолютного інтернаціоналізму ("анархія не має Батьківщини"), вони вбачали в Україні в кращому разі авангард світової соціальної революції.

На жаль, ми не маємо можливості прослідкувати розвиток ідеї Безвладної Трудової Федерації України, оскільки практично в цей же час (кінець 1919 — початок 1920 рр.) більшовикам вдалося знищити анархістські селянські повстанські загони Полтавщини і Чернігівщини, в середовищі яких виникла ця ідея.

Тимчасовими виявились і успіхи Конфедерації "Набат". Натагодити позитивну роботу, спонукати маси до вільної творчості в махновському районі не вдалось. 25 листопада 1919 р. залишив посаду голови ВРР махновської армії лідер "Набату" В. Волін. На початку січня 1920 р. з різних причин Конфедерація відійшла від махновщини⁶³.

Втративши підтримку махновської армії, яка тоді перебувала в кризовому стані, "набатівські" групи знизили активність. До того ж більшовики почали планомірно знищувати їх під приводом боротьби з анархо-махновщиною. Наприклад, в Одесі після легалізації в лютому 1920 р. місцеві групи налагодили випуск газет "Набат" і "Буревестник", але після виходу їх перших номерів місцеві власті заборонили випуск анархістських друкованих видань та літератури, закрили клуб та заборонили мітинги. В середині квітня 1920 р. одеські анархісти провели міську конференцію, в липні почали створювати робітничі союзи, які в серпні об'єдналися в робітничу групу. Але власті розігнали цю організацію⁶⁴.

Поряд з легальними групами, яких більшовики офіційно не оголошували поза законом, в Україні існували і підпільні організації. Ми маємо про них розрізнені дані і не можемо встановити, чи вели вони

збройну боротьбу проти властей, чи обмежувалися агітацією. Але в будь-якому випадку можна стверджувати, що карні органи радянського режиму постійно боролися з ними. З кінця грудня 1919 р. особливою групою ВНК під керівництвом О. Мартинова і при загальному керівництві голови ВУНК В. Манцева проводилися операції проти анархістського підпілля Харкова, Києва, Одеси та інших міст⁶⁵.

В пошуках виходу з скрутного становища, в якому опинився анархістський рух, керівники Конфедерації "Набат" у лютому 1920 р. знову звертають увагу на махновський рух. На II конференції "Набату" махновщина була визнана достатньо здоровим рухом, здатним і за суб'єктивними і за об'єктивними причинами виконувати завдання третьої революції⁶⁶. В квітні 1920 р. на нараді керівників "Набату" в Харкові було вирішено спрямувати всі сили Конфедерації на завоювання з допомогою повстанців певної території і розпочати на ній будівництво анархічної комуни⁶⁷.

Однак ні конференція, ні квітнева нарада не допомогли виправити становище. Конфедерація "Набат", як і весь анархістський рух, перебувала в кризі: чисельність організацій зменшувалася, більшовики, особливо влітку 1920 р., посилили переслідування анархістів. Наприкінці літа 1920 р. остаточно стало зрозуміло, що закріпити за собою досить велику для здійснення планів Секретаріату територію махновцям не вдається, і "набатівці" почали шукати інші шляхи для продовження боротьби.

З— 8 вересня 1920 р. в Харкові відбулася III конференція Конфедерації "Набат". Її учасники закликали всіх анархістів до рішучої боротьби проти радянської влади та її інституцій і прийняли рішення про перехід Конфедерації на нелегальне становище. Було також намічено здійснити ряд заходів для посилення централізації у внутрішньому устрої "Набату"⁶⁸.

Проте в жовтні 1920 р. у зв'язку з укладенням військового союзу між махновською армією і більшовиками анархісти на короткий час отримали можливість ведення відкритої пропаганди своїх поглядів. 16 жовтня 1920 р. Президія ЦВК України постановила припинити будь-які переслідування анархістів⁶⁹.

Всупереч постановам III конференції Секретаріат "Набату" ухвалив перейти на легальне становище тимчасово — до скликання I грудня 1920 р. з'їзду Конфедерації⁷⁰. В цей період намітилося деяке пожвавлення діяльності "набатівських" організацій. В Харкові Секретаріат спільно з харківською федерацією "Набат" почав видавати одноіменну газету. Анархісти виступати на заводах, агітували робітників проти радянських порядків⁷¹.

26 листопада 1920 р. згідно з наказом командуючого арміями Південного фронту Фрунзе Махно був оголошений поза законом. Практично одночасно Раднарком України одержав з Москви вказівку вжити заходів щодо взяття на облік анархістів України та їх арешту⁷². Виконуючи її, Центральне управління надзвичайними комісіями України 25 листопада 1920 р. зобов'язало всіх голів губернських надзвичайних комісій провести обшуки і арешти махновців і анархістів усіх напрямків⁷³. В результаті у в'язниці опинилися майже всі члени Секретаріату Конфедерації "Набат" (В. Волін, А. Барон, М. Мрачний, Л. Гутман, О. Олонецький, О. Таратута). Були також ліквідовані Київська асоціація анархістів (на чолі з Консе, Гофманом і Аккерманом), полтавські та роменські групи "Набат" та асоціації анархістів, розгромлені анархістські групи Харкова⁷⁴.

Надалі репресії радянської влади проти анархістів не припинялися. 19 лютого 1921 р. була проведена ще одна масова операція проти Конфедерації "Набат". Було розгромлено більшість її місцевих організацій, зокрема численну Єлизаветградську федерацію на чолі з Рейдманом. Одночасно в Одесі ліквідовані групи всіх напрямків, члени яких звину-

вачені у підготовці терористичних актів проти радянської влади. За аналогічним звинуваченням були заарештовані члени Анархічного союзу молоді на Волині⁷⁵.

Нового розмаху набули репресії після придушення кронштадтського заколоту, в якому анархісти відіграли помітну роль. У березні 1921 р. ЦК РКП(б) розповсюдив циркулярний лист, в якому зазначалося, що "РКП(б), яка проводить диктатуру пролетаріату, не може робити винятку для груп, які під прапором анархізму прикривають контрреволюційні тенденції свого руху. Тому ЦК РКП(б) підтримує лінію органів радянської влади, котрі... вживають заходів для значного обмеження діяльності цих груп"⁷⁶.

7— 8 березня 1921 р. Україною прокотилася нова хвиля арештів, були закриті всі анархістські клуби.

Жорстокий терор радянської влади призвів до того, що вже на початку 1921 р. організованого анархістського руху в Україні практично не існувало. Діяли тільки окремі, нечисленні, не зв'язані між собою групи. В Горлівці, Єнакієвому, Юзівці, Луганську місцеві анархісти вели пропаганду серед робітників, намагаючись оволодіти фабзавкомми і поставити їх на чолі підприємств. У цей час анархісти діяли також у Волинській, Подільській, Харківській та Миколаєвській губерніях. Вони розповідали про свої програми на зборах робітників і селян, з'їздах комнезамів, безпартійних конференціях⁷⁷.

Але більшовики продовжили репресії і до кінця 1921 р. повністю знищили анархістські організації України. Наприклад, влітку 1921 р. в Жмеринці було розстріляно 40 анархістів, в Одесі частково ув'язнена, а частково розстріляна велика їх група, що вела пропаганду в радянських установах⁷⁸. А 1 жовтня 1921 р. всі групи анархістів України були заарештовані. Більшість з них репресовані. За даними М. Мельгунова, тільки в Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі було розстріляно в цей час понад 5 тис. анархістів⁷⁹.

Отже, анархістський рух в Україні зазнав поразки. Ідеалістична, по суті, надзвичайно гуманна утопічна течія була без надмірних зусиль розчашіена і знищена цинічною, добре організованою політичною силою, яка відмінно використовувала егоїстичні інстинкти мас. Анархісти України не мали дієвої і достатньо потужної сили, на яку б могли опертись при втіленні свого ідеалу в життя. Не слід шукати причини цього в роздробленості, дезорганізованості анархістських організацій. Навіть добре організований анархістський рух досяг би хіба що більш помітних, але тимчасових успіхів. Самодіяльна творчість мас, колективістська, схильна до рівності і свободи душа людини — саме на цих постулатах базується анархістська теорія. Найбільшою трагедією для вітчизняних анархістів, трагедією, яка практично перекреслила їх життя, присвячене самовідданій боротьбі за свободу людей, було те, що саме народні маси, які були буквально ідолом для кожного анархіста, затишилися глухими до їх закликів.

Чому це сталося? Важко відповісти однозначно. Можливо, тут відіграла свою роль патерналістська психологія людей у відношенні до держави, вихована тривалим періодом рабства. А можливо, щоб відповісти на це запитання, необхідно вдатися до нескінченних філософських міркувань про добру чи гріховну природу людської особи.

Об'єктивним залишається одне — анархістська ідеологія зазнала краху при зіткненні з практикою. Люди не змогли (чи не захотіли) звільнитися від віковичних обійм рабства своїми руками, їм більш до вподоби були прості рецепти, поводити, який виведе у царство добра і справедливості. Не вина більшовиків, що анархізм на тривалий час зник з ацени суспільного життя в нашій країні. Вони лише прискорили

об'єктивно закономірний процес. Для здійснення величної мрії князя Кропоткіна час ще не настав, а можливо, не настане ніколи. Адже "для вільного суспільства необхідна вільна людина", а вона ніколи не з'явиться в результаті бунтів і революцій. Саме в цьому полягала найголовніша помилка анархістів.

¹З а л е ж с к и й М. Анархисты в России. М., 1930. - 79 с.; Р а в и ч Черкасский М. Анархисты (Какие партии были в России). - Харьков, 1929. - 72 с.; Яковлев Я. Русский анархизм в Великой русской революции. - М., 1921. - 84 с.

²Я р о с л а в с к и й Е. Анархизм в России. - М., 1931.

³Гонения на анархизм в Советской России. - Берлин, 1922. - 163 с.; М а к с и м о в Г. За что и как большевики изгнали анархистов из России. - Штеттин, 1922. - 86с.

⁴К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. - М., 1974. - 415 с.; К а н е в С. Н. Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840-1917 гг.). - М., 1987. - 327 с.; Комин В. В. Анархизм в России. - Калинин, 1969. - 251 с.; Комин В. В. Махновщина в гражданской войне в России // Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны. - М., 1974; Корноухов Е. М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. - М., 1981. - 192 с.

⁵Л е б е д е н к о А. М. История анархизма в Украине (конец XIX — начало XX вв.). - К., 1995. - 192 с.

⁶С а в ч е н к о В. А. Политика Советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917-1921 гг. Дис... канд. ист. наук. - Одесса, 1990.

⁷К а н е в С. Н. Революция и анархизм... -- С. 262.

⁸Там же. - С. 263; Анархист (Ростов-на-Дону). - 1917. - 27 окт.

⁹Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993. - С. 19.

¹⁰З а л е ж с к и й М. Указ. соч. - С. 30.

¹¹Ш у б и н А. Махно // Дружба народов. - 1993. - № 3. - С. 154.

¹²Вольный голос труда (Москва). - 1918. - 16 сент.; Коммуна (Петроград). - 1917. № 3. - С. 5.

¹³Анархист. - 1917. - 22 окт.; Хлеб и Воля (Харьков). - 1917. - № 5. - С. 2.

¹⁴Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. - М., 1977. С. 448.

¹⁵Коммуна. - 1917. - № 3. - С. 1.

¹⁶Свобода внутри нас (Киев). - 1917. - № 1. - С. 16.

¹⁷Хлеб и Воля. - 1917. - № 6. - С. 5.

¹⁸Л е б е д е н к о А. М. Указ. соч. - С. 188.

¹⁹Б о р о в о й А. Анархизм. - М., 1918. - С. 20.

²⁰У найбільш довершених формі анархо-комуністичний ідеал суспільства був розроблений і обґрунтований в працях П. О. Кропоткіна (Взаимная помощь как фактор эволюции. - Харьков, 1919. - 232 с.; Записки революционера. - М., 1990. - С. 471-483; Земледелие, фабрично-заводская промышленность и ремесла. - М., 1903. - 139 с.; Современная наука и анархизм // Хлеб и Воля. - М., 1990. - С. 239-516; Хлеб и Воля. - М., 1918. - 114с.).

²¹Л е б е д е н к о А. М. Указ. соч. - С. 105 106. 188.

²²Б о р о в о й А. Указ. соч. - С. 5.

²³Про Ам'єнську хартію див.: Л е б е д е н к о А. М. Указ. соч. - С. 106.

²⁴Г о р е в Б. И. Аполитические и антипарламентские группы // Общественное движение в России в начале XX в. - СПб., 1914. - Кн. 5. - С. 506 507.

²⁵Буревестник. - 1908. - № 13. - С. 11; Цит. за: Л е б е д е н к о А. М. Указ. соч. - С. 144.

²⁶Б о р о в о й А. Указ. соч. - С. 55, 104.

З 1917 р. відмінності між антисиндикалістськими напрямками в анархістському русі нашої країни значною мірою нівелюються і за ними закріплюється загальна назва анархо комуністів. Причини цього явища важко визначити однозначно. Можливо, це сталося завдяки зростанню впливу синдикалізму або завдяки падінню загального рівня теоретичної підготовки анархістів, а можливо, внаслідок більшого роздроблення антисиндикалізму. Принаймні тенденції до консолідації в межах останнього в даний період не прослідковується. В подальшому викладі ми вважаємо за необхідне зберегти для ідентифікації антисиндикалістських груп традиційний термін "анархо-комунізм" з метою уникнення постійного повторювання наведеного тут пояснення.

²⁷Свобода внутри нас. - 1917. - № 1. - С. 4.

²⁸Анархия. - 1917. - 18 сент.; Корноухов Е. М. Указ. соч. - С. 116.

²⁹П а н к р а т о в а А. Фабзавкомы и профсоюзы в революции. 1917 г. - М.; Л., 1927. - С. 97.

³⁰Там же. - С. 96.

³¹К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. - С. 210.

³²П а н к р а т о в а А. Указ. соч. - С. 95; Буревестник (Петроград). - 1918. - 26 февр.

- ³³ Анархісти унікали навіть слова "власність" як атрибут капіталістичного ладу. Буревестник. - 1917. 29 нояб., 3, 16, 19 дек.; Труд и Воля (Петроград). 1917 № 1. - С. 1, 2.
- ³⁴ Звезда (Екатеринослав). 1917. 16 нояб.; Приднепровский край (Екатеринослав). - 1918. 20, 27 февр.; Хлеб и Воля. - 1918. - № 11. С. 7-8.
- ³⁵⁻³⁶ В. Савченко називає приблизно 40 українських міст, в яких існували анархістські групи чи федерації груп. (Савченко В. А. Указ. соч. - С. 41). Але 24 з них згадано з посиланням на працю Ф. Слеша "Нестор Махно і українська революція", де йдеться про діяльність анархістів у цих містах до 1917 р. (S y s u n F. Nestor Maklino and Ukrainian Revolution // The Ukraine 1917-1921. - Cambridge, 1977. P. 281).
- ³⁷ Харьков в 1917 г. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции. - Харьков, 1957. - С. 33.
- ³⁸ К свету (Харьков). - 1919. - 2 февр.; Ч уд н о в М. Н. Под черным знаменем М., 1930. - С. 47; Труд и Воля. - 1917. - № 2. - С. 10-12.
- ³⁹ Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сб. воспоминаний и статей. Днепропетровск, 1927. - С. 197.
- ⁴⁰ Анархия. 1917. 18, 22 сент.; Хлеб и Воля. - 1917. 1\|б 2. С. 8.
- Слід визнати, що рівень представництва анархістів у Радах навряд чи може бути показником їх реального впливу на населення. Не всі групи підтримували будь-яке співробітництво анархістів з Радами. Крім того, входячи до Рад з Інформаційною метою чи з метою агітації, анархісти не прагнули проводити владні рішення, для чого необхідно було забезпечити якнайширше представництво.
- ⁴¹ К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. - С. 141.
- ⁴² Всероссийская перепись членов РКП(б) 1922 года. Вып. 3. - М., 1922. - С. 53.
- ⁴³ Безвластие (Харьков). - 1918. - № 1. С. 8.
- ⁴⁴ Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Указ. соч. С. 23 24; Борьба за Советы на Екатеринославщине. С. 289; В о л к а ц С. Парторганизация и Октябрьская революция в Elizavetgrade // Летопись революции. 1922. - № 1. - С. 193; Гонения на анархизм в Советской России. С. 18; К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. - С. 308 309; Ч уд н о в М. Н. Указ. соч. С. 94 95, 107.
- ⁴⁵ Непролетарские партии в России. Урок истории. М., 1954. С. 410; Хула й к у л о в М. Из истории борьбы большевистской партии с анархизмом. Гангкент, 1984. - С. 87; Ч уд н о в М. Н. Указ. соч. - С. 96, 140, 156, 211; ЦДІА України, ф. 419, он. 1, сир. 7374, арк. 1.
- ⁴⁶ К о м и н В. В. Анархизм в России. - С. 210 211.
- ⁴⁷ Рабочая мысль (Харьков). 1917. 19 нояб.; Х у д а и к у л о в М. Указ. соч. С. 81-85.
- ⁴⁸ П р о н я к и н Д. И. Анархизм: исторические претензии и уроки истории. Л., 1990. - С. 83.
- ⁴⁹ Первая конференция анархистских групп Украины "Иабат". Декларация и резолюции. - Б/м., 1918. С. 1, 56; Т е п е р (Гордеев) И. Махно: от "единого анархизма" к стопам румынского короля. - К., 1924. - С. 10.
- ⁵⁰ Первая конференция анархистских групп Украины "Набат". - С. 3.
- ⁵¹ Там же. - С. 18.
- ⁵² Набат. - 1919. - 1 мая, 2, 5, 9, 30 июня, 21 июля.
- ⁵³ Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Указ. соч. - С. 58; Набат. 1919. 1 мая, 2 июня; Харьковский "Набат" (Харьков). - 1919. - 19 янв.
- ⁵⁴ Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Указ. соч. - С. 58, 212; Путь к свободе. - 1919. - 17 мая.
- ⁵⁵ Резолюции первого съезда Конфедерации анархистских организаций Украины "Набат" - Б/м., 1919. С. 1.
- ⁵⁶ Там же. - С. 10-13, 15 16, 20-21.
- ⁵⁷ К свету. - 1919. - 2, 11 февр.
- ⁵⁸ Резолюции первого съезда... С. 26-27.
- ⁵⁹ А р ш и н о в П. История махновского движения. Запорожье, 1995. - С. 117-118.
- ⁶⁰ Набат. - 1919. - 8, 21 июля, 1 дек.
- ⁶¹ Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Указ. соч. С. 321 326, 350, 353 368; З а л е ж с к и й М. Указ. соч. - С. 41, 51; С е м е н о в С. Е. Махновщина и ее крах // Вопросы истории. - 1966. - № 9. - С. 48-54; Я к о в л е в Я. Указ. соч. - С. 28.
- ⁶² Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Указ. соч. С. 225, 306; Г о л и н к о и Д. А. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917 1925). - М., 1975. - С. 35.
- ⁶³ В е р с т ю к В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух в Україні (1918 1921). - К., 1991. - С. 206.
- ⁶⁴ Набат. - 1920. - 15 нояб.
- В Одесі в квітні 1920 р. анархісти були обрані до губернської Ради.
- ⁶⁵ С и д о р о в ІІ. В борьбе с анархистами // Особое задание Сборник. М., 1977. С. 125-126.
- ⁶⁶ В е р с т ю к В. Ф. Назв. праця. С. 206 207.
- ⁶⁷ К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. С. 364; Г с п е р (Гордеев) И. Указ. соч. - С. 13, 72; Т р и ф о н о в И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921-1923). Л., 1964. С. 68.
- ⁶⁸ Я к о в л е в Я. Указ. соч. С. 34.
- ⁶⁹ Гражданская война на Украине. Сб. документов. - К., 1967. - Т. 3. - С. 571 572.

- ⁷⁰ Набат. - 1920. - 4 нояб.
⁷¹ Б е л а ш А. В., Б е л а ш В. Ф. Указ. соч. — С. 483; Семенов С. Н. Указ. соч. - С. 59; Яковлев Я. Махновщина и анархизм (К итогам махновщины) // Красная новь. - 1921. - № 2. - С. 254.
⁷² Гонения на анархизм в Советской России. — С. 23—24.
⁷³ На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии. 1917-1922 гг. Сб. документов и материалов. - К., 1971. - С. 243.
⁷⁴ А р ш и н о в П. Указ. соч. - С. 179; На защите революции. - С. 243-245; Яковлев Я. Махновщина и анархизм. - С. 225.
⁷⁵ На защите революции. — С. 244-245.
⁷⁶ Коммунист. - 1921. - № 1. - С. 37-38.
⁷⁷ К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. - С. 372. ⁷⁸ Мельгунов С. П. Красный террор в России. - М., 1990. - С. 74-75. ⁷⁹ К а н е в С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. — С. 237; М е л ь г у н о в С. П. Указ. соч. - С. 75.

Проблеми української медієвістики

В. В. СТАНІСЛАВСЬКИЙ (Київ)

Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр. *

Відповідальність за справу перейняття козацьких посланців Москва поклала на гетьмана І. Мазепу. Вже в січні 1690 р. до нього була надіслана грамота з офіційною оцінкою дій Січі: запорожці порушили умови "Вічного миру", бажаючи розірвати дружбу між царями та королем. Крім того, у ній повідомлялося про хід переговорів козаків з поляками, заходи російського резидента і наказувалося відправити потрібну кількість людей на Правобережжя — до Чигирина, Чорного лісу та у інші місця — на той шлях, яким запорожці пішли в Польщу і яким будуть повертатися назад. У козаків треба було відібрати коней, а їх самих схопити, допитати і тримати під вартою. На додаток, гетьман мусив провести розвідувальну діяльність у Білій Церкві, Немирові та інших місцях і проінформувати царів⁵⁰. Це все необхідно було зробити для того, щоб здобути докази антиросійської діяльності Варшави та не допустити розвитку політичних відносин Запорозької Січі з Річчю Посполитою⁵¹. Потрібно відзначити, що згадка Чигирина та Чорного лісу у грамоті не випадкова. Саме тут, згідно з 3-м пунктом "Вічного миру", проходив рубіж володінь Російської держави і Польщі⁵².

Отримавши царське послання, І. Мазепа негайно відповів, висловивши своє ставлення до розпоряджень. Він, зокрема, дав детальний опис труднощів, з якими могли зіткнутися відправлені ним загони при виконанні свого завдання. По-перше, зазначав гетьман, невідомо, в яку пору запорожці будуть відправлені з Польщі. Якщо взимку, то у далеких місцях караульним людям буде важко знайти притулок собі та корм для коней. Потрібно також постійно дбати про безпеку від ворожих нападів. По-друге, немає даних про шлях, яким повертатимуться козаки. Коли вони поїдуть по білоцерківській дорозі, то буде важко їх перехопити через відсутність місць для караулів. Крім того, місцеві люди, яких багато на пасіках та полюванні, довідавшись про

і Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 1998. — № 6.

гетьманські загоны, розставлені нібито для охорони від татар, одразу повідомлять про них у Білу Церкву. А ця звістка насторожить запорожців. Неможливо буде їх перейняти й на дорозі за Бугом. Тому І. Мазепа наказав виставити караули в тих місцях, які були найбільш зручними і де високою була вірогідність проїзду козацького посольства — за Чигирином, біля Чорного лісу⁵³.

Виконання цього завдання гетьман доручив осавулу Івану Рубану, котрий знаходився у підпорядкуванні полковника Іллі Новицького. Осавул, зокрема, отримав наказ пильнувати і "всякими способами", посилаючи всюди роз'їзди, намагатися перехопити запорожців і привести їх до Батурина. У намічену дорогу І. Рубан, на чолі загону у кілька сотень осіб, вирушив у березні 1690 р., коли посланці все ще знаходилися біля Немирова. Для заохочення осавулу та його спадкоємцям була обіцяна значна винагорода⁵⁴.

Не обмежуючись відправленням цього підрозділу, І. Мазепа запропонував Москві застосувати певні санкції й щодо Запорозжя. Так, у січні він послав запит царям: якщо козаки не відступлять від перемир'я з татарами або, дочекавшись повернення своїх представників з Польщі, "горді вчинки являти стануть", то чи з ними поступати ласкаво, відправивши на Січ різні припаси, чи заблокувати дніпрові береги, щоб не пропустити до них "ні одної душі"?⁵⁵

Царі підтримати гетьмана, наказавши не посилати до запорожців ні жалування, ні різних припасів. Що ж до блокади, то І. Мазепа мав вирішити це питання сам, не допускаючи, однак, до того, щоб в українському народі виникло невдоволення та зросла схильність до низового війська⁵⁶.

За наказом Москви заходи, спрямовані на перейняття посольства, мали проводитися з дотриманням певної міри таємності⁵⁷. Але вже незабаром про них стало відомо як на Січі, так і у Немирові. Причому низове військо одразу ж почало докладати зусиль до того, щоб виручити своїх товаришів. Зокрема, воно звернулося до кизикерменського бея з проханням про допомогу. Останній не відмовив козакам, пообіцявши відправити назустріч посланцям військовий загін. І, як пізніше татари повідомляли на Запорозжя, вони дотримати свого слова⁵⁸.

На перший погляд, такий крок козаків виглядає дещо незвичним. Та йому є цілком логічне пояснення. Самі сприяти поверненню свого посольства запорожці не могли, бо для цього довелося б вступити у збройну сутичку з гетьманським підрозділом, що неминуче привело б до серйозного загострення відносин Січі з Батурином і Москвою. В той же час, з кінця 1689 р. низове військо мало мирні стосунки з Кримом і навіть розраховувало на союз з ним, спрямований проти Російської держави. Для кримчан же військово-політична коаліція з Запорозжям була потрібна для того, щоб з його допомогою зупинити наступ Москви на Південь.

Зі свого боку, посланці, які в червні 1690 р. все ще перебували на Правобережжі, почали збирати велику ватагу, щоб у "малолюдстві" не їхати на Запорозжя, вважаючи, що це допоможе їм уникнути полону. З проханням надати сотню козаків для підтримки запорожці зверталися і до С. Палія. Але полковник з невідомих нам причин відмовив⁵⁹.

Цікаво, що представники Січі підтримували зв'язки з С. Паїєм і для з'ясування інших питань. Так, у своєму листі від 9 червня П. Лазука попереджав полковника про "людей зловних", котрі хотіли полковника "з цього світу збавити", — якихось Синицю Кобильського та Дросенка. Останні, за даними П. Лазуки, присягнули коронному гетьману, що "таємно" спіймають С. Палія. А якби цього все ж не вдалося зробити, то "за порадою та речами їх" у понеділок на полковника мав вчинити напад регіментар Бальцер Вільга⁶⁰. До цього ж часу відносяться дані про спільні дії І. Рубана та І. Новицького⁶¹.

Відправка лівобережним гетьманом загороджувальних загонів деякою мірою зашкодила як не посланцям, то планам Яна III. Певна кількість сукна та грошей для низового війська, що за наказом короля повинні були передані П. Лазупі, тепер мати дійти до місця призначення іншим шляхом — Дніпром, при допомозі київських міщан.

Яким надаті був перебіг подій, чи вдалося військовим підрозділам І. Мазепи перешкодити поверненню запорозького посольства, нам невідомо. Здається, козакам вдалося уникнути розставлених караулів. Інакше, факт перехоплення дістав би найширшого відображення у джерелах, враховуючи бажання Москви використати його з політичною метою. Крім того, є дані, що П. Лазука повернувся на Січ і привіз з собою 300 червінців (за іншими даними, — 200) ⁶³. Деякі сумніви викликає, проте, заява О. Українцеву Є.-Д. Довмонту, що в листі Яна III до низового війська висловлене бажання заступитися за козаків ⁶⁴. Але це могло бути лише констатацією того факту, що росіянам відомо про плани короля щодо запорожців.

Викладений матеріал дає змогу зробити деякі висновки стосовно розвитку запорозько-польських політичних відносин в кінці 1689 — першій половині 1690 р. Отже, в цей час на Запорозькій Січі спостерігається переростання тенденції, яка проявилась 1688 р. у прагненні заручитися підтримкою поляків проти росіян, у спробу здійснити перехід з-під влади Москви до Речі Посполитої. Це маво гарантувати, як вважали запорожці, відновлення їхніх стародавніх прав і свобод. З боку Кримського ханства козаки зустріли розуміння і підтримку своїх жадань, бо татари прагнули утворити з Січчю військово-політичний союз для спільного протистояння Росії. Варшава ж, як і раніше, продовжувала стримано реагувати на звернення низового війська. В цілому, виходячи з політичних реалій, вона відкладала на майбутнє справу повернення Запорожжя під свою атаду. Що ж до позиції Немирова, то ми не маємо змоги визначити її через брак джерельних даних. Проте безперечно, що постійні контакти запорожців з правобережним козацтвом давали їм можливість зберігати відчуття єдності, хоч вони й знаходились під верховенством різних держав. Зі сторони Москви та Батурина, який активно підтримував її, було докладено максимум зусиль для того, щоб не допустити розвитку потенційно небезпечних запорозько-польських відносин. Росіяни розуміли, що за певного збігу обставин ці зв'язки можуть бути ефективно використані Річчю Посполитою при нових спробах переглянути питання про панування над Україною. Ставлення ж І. Мазепи до проблеми визначалося тим, що він хотів, використовуючи як силові, так і економічні методи впливу на Запорожжя, підпорядкувати його своїй владі.

Відмова Польщі прийняти низове військо під свою протекцію, а також вміта політика лівобережного гетьмана, дії якого значною мірою сприяли тому, що Січ розірвала мирні відносини з Бахчисараєм, привели до поступового затихання антиросійських настроїв на Запорожжі. Козаки повернулися до найбільш бажаних для Москви та Батурина дій — боротьби з Кримським ханством. Для нас же цікавим є факт, що вже в травні 1690 р. один з запорозьких загонів ходив на допомогу полякам воювати з татарами. На зворотному шляху він отримав від С. Яблоновського подорожній лист для проїзду через польські володіння ⁶⁵.

Як бачимо, хоча політичні плани Січі щодо підданства Речі Посполитій було зірвано, військово-співробітництво запорожців з поляками продовжувало успішно розвиватись. Але спрямовуватись воно виключно на боротьбу з Османською імперією.

Наступна бойова операція проти спільного ворога, у якій взяли участь запорожці і правобережні козаки, була проведена в кінці липня —

першій половині серпня. В цей час 4 тисячі козаків з лівобережних полків на чолі з І. Новицьким та загони С. Палія здійснили похід на Кизикермен — найміцнішу з чотирьох турецьких фортець, розташованих у пониззі Дніпра. В результаті цієї акції вдалося захопити багату здобич та полонених. А успіхові її сприяла підтримка запорожців, які напали на ворожі судна на Дніпрі і, кріп "язиків", заволоділи платнею, призначеною для турецьких залог. На цей раз дії низового війська нічим не порушували мирних угод 1686 р., бо не виходили за рамки узгодженої між російською та польською сторонами бойової операції.

Та вже до 1691 р. відноситься багато даних про "самовільний" перехід значної кількості запорожців на польську сторону. Однією з найважливіших причин цього була невизначеність щодо походу російсько-українських військ на Крим. Прагнучи взяти у ньому найактивнішу участь, козаки зібралися на Січі. З початку року вони чекали наказу про виступ. За даними І. Мазепи, які відносяться до лютого, Січ не підтримувала ніяких зв'язків з королем⁶⁷. Але вже невдовзі ситуація змінилася. Переконавшись у марності своїх надій та обурюючись з приводу поїздки до Бахчисарая гетьманського посланця Пантелеймона Радіча, мета якої була їм невідома, запорожці стали відкрито висловлювати І. Мазепі своє невдоволення. Вони дорікали йому з приводу різних негараздів, котрі дошкуляли низовому війську. Козакш охопило хвилювання, яке яскраво ілюструється чутками, що ходили на Запорожжі. Так, у лютому наказний полковник Охтирського полку боровенський сотник Степан Стрижевський дістався у Белгород до воєводи Бориса Шереметева і розповів про донос охтирського козака Івана Леїшника. Останній, у свою чергу, дізнався від козака Гадяцького полку Зінківської сотні Григорія Боброневського, що приїжджали в Гадяч запорожці і, зокрема, розповіли йому, що нібито мають намір разом з кримськими татарами "бити на казну" російських царів, котра буде взята з Новобогородицького містечка. А після цього всі городові козаки "піддадуться" польському королю, і, відправивши ту "казну" до Яна III, об'єднавшись з кримськими та польськими військами, підуть у похід на прикордонні царські міста⁶⁸.

Дане повідомлення не пройшло повз увагу урядових кіл Москви. Від царів до І. Мазепи було направлено лист з розпорядженням знайти Г. Боброневського та довідатися у нього про плани запорожців⁶⁹. Однак знайдений та привезений за наказом гетьмана у Батурин цей козак на допиті "під клятвою" говорив, що *він* про такі задуми низового війська не тільки нікому не розповідав, але й сам не чув⁷⁰.

Звичайно, нині нам важко судити про дійсний стан справ. Та, безперечно, подібні замисли не були чимось нереальним, тому й викликали певне занепокоєння верхівок Росії і Швобережжя.

На Запорожжі ж багато козакш почало лаштуватися на службу у Річ Посполиту. Вже в червні в одному з урочищ збиралися "своєвольні люди" на чолі з якимось Боришем. Цей козак звертався до кошового отамана Івана Гусака з проханням дати лист з дозволом іти до поляків. Проте отримав відмову⁷¹. До початку липня відноситься звістка й про те, що сотня чи більше козаків, які прийшли з міст на Січ, не маючи прибутків зі своїх промислів, "самовільно", без дозволу старшини вирушили до короля. Але з ними не пішов ні один "значний" товариш⁷². У цей же час на Запорожжі зібралося близько 1 тис. "своєвольців", котрих очолював козак переяславського куреня Яремка. Вони хотіли йти на службу в Польщу, та кошовий отаман не погодився дати подорожній лист, в зв'язку з чим "своєвольці" почали поступово розходитися. Коли ж їх залишилося близько 400 осіб, вони вчинили напад на торгіву "ва-тажку", яку вів Грицько Грденко з Борисполя⁷³. За повідомленням перемолоченського дозорця І. Рутковського І. Мазепі, цими "своєвольцями"

були самі "бешкетники" і у деяких з них не було навіть мушкетів⁷⁴. Ще одне подібне зібрання, яке хотіло йти у польську сторону, грабувало людей з міст на криловському шляху, роблячи собі таким чином необхідні запаси⁷⁵. А за початок серпня у документах є згадка про те, що якісь "своєвольні" запорожці, чисельністю майже 300 осіб, були у пасіці корсунського полковника Данила Федорова⁷⁶. Дещо пізніше ще півсотні козаків запропонували полякам свої послуги⁷⁷. Здається, саме до цього часу можна віднести послання лівобережного гетьмана до полковника І. Новицького з інформацією про те, що "своєвольна купа" в кілька сотень осіб прийшла з Низу й збирається вирушити у Річ Посполиту. На переволочненському шляху вона перейняла ватажних людей, що викликало занепокоєння на Січі. Навіть сам кошовий отаман звертався до І. Мазепи з проханням перешкодити подальшим діям цих козаків⁷⁸.

Як бачимо, у всіх перелічених випадках йдеться про спроби окремих запорозьких загонів, без загального рішення, прийнятого на раді усього низового війська, самовільно піти на службу до короля. Однак ці акції розцінювалися Січчю як незаконні. Тому такі загои не мали ніяких офіційних документів для проходу в Польщу і часто були вимушені відмовлятися від своїх намірів. Але не всі. Багато козаків все-таки вирушають у дорогу. Це були, в основному, бідні запорожці. Здобути якісь засоби для існування вони могли лише у походах на Крим або від занять промислами. А оскільки сподівання на спільні широкомасштабні операції царських та гетьманських військ не справдилися, багато козаків пішло на службу у Річ Посполиту. Не підпорядковані нікому, самовольні запорозькі загои часто вдавалися до грабежів та розбоїв на шляхах.

Розмах описуваних подій змусив Батурин до активних контрзаходів. Так, у своєму листі до Москви І. Мазепа наголошував, що на Січі "ледве не всі такі товариші", котрі якщо не будуть у військовому поході чи не матимуть прибутків з соляних промислів, то підуть у польську сторону, звідки почули нині про платню. Туди вже вирушило кілька сотень осіб, а за ними трохи пізніше наважаться піти й інші, коли їм не буде діла тут. Причому ті козаки, які відправилися в дорогу, пограбували на шляхах з міст багатьох торгових людей⁷⁹. Щоб перешкодити процесу переходу запорожців, гетьман спорядив на Правобережжя (на білоцерківську та немирівську дороги) спеціальні підрозділи на чолі з полковниками Леонтієм Свічкою, Іллею Новицьким, Михайлом Кузьмовичем та Іваном Лисенком, їм було наказано заарештовувати керівників запорозьких козацьких загонів і привозити їх у Батурин, а всю "чернь", забравши зброю, приганяти на лівий берег Дніпра⁸⁰.

Крім того, І. Мазепа рекомендував царям відправити на Січ свого посланця з грамотою, з обіцянками монаршої милості. Це треба було зробити, щоб запорожці не піддавалися на заклики поляків, бо за наказом короля на козацьке військо у Немирів було прислано значну кількість грошей і сукна⁸¹. Не менш важливою була й пропозиція гетьмана дозволити Січі укласти тимчасове перемир'я з татарами, щоб козаки, займаючись промислами, "до польської сторони думок своїх не звернули". Причому в даному випадку мова йшла не тільки про військову службу, а й про політичне становище Запорожжя, про що попереджав І. Мазепу кошовий отаман через посланого в Батурин кобиляцького священика. Зазначимо, що Москва підтримала останню пораду гетьмана, давши згоду на тримісячний мир козаків з південними сусідами⁸².

В 1691 р. у Польщу йшли не тільки самоправні загои, а й такі, що, можливо, мали санкцію Січі. На цю думку настановляє літопис С. Величка, який під 1693 р. згадує Ярему Гладкого — "охотницького полковника, котрий два роки тому вийшов із Запорожжя від товариства на королівську службу"⁸³. З Я. Гладким у Немирів прибуло близько 700 за-

порожців. Тут же він був призначений на посаду полковника⁸⁵, а за сам перехід на польську сторону отримав похвальну грамоту від хелмського каштеляна Станіслава Дружкевича⁸⁶. В цілому ж, згідно з донесенням лівобережного гетьмана у Малоросійський приказ, в 1691 р. на службу до короля, крім загону Я. Гладкого, було прийнято 400 козаків⁸⁷.

У той же час не припинялося бойове співробітництво низового війська з правобережними козаками. Так, навесні, у квітні була проведена спільна операція "охотницьких" запорожців та козаків С. Палія проти кримчан, котрі поверталися з "німецької" війни. Бій відбувся в урочищі Пересип за Очаковом. 200 козаків змогли розбити великий загін ворога. Причому їм вдалося визволити з полону кілька десятків християн — "мултян і волохів", убити багатьох татар, декількох захопити і заволодіти двома сотнями коней та іншою здобиччю⁸⁸.

Окрім свідчень про великі загони, що йшли з Запорозької Січі на службу у Ич Посполиту, в джерелах зустрічаються дані про доставку до поляків за платню полонених турків і татар. Наприклад, згідно з рахунком витрат королівської скарбниці за 28 січня 1692 р. за підписом великого коронного канцлера Єжи Альбрехта Денхофа, козакам, які прийшли з Запорозжя з "поганськими язиками", було видано 1039 золотих і 15 грошей⁸⁹. А до квітня цього року відноситься звістка про те, що у польську сторону вирушило ще близько 300 "легковажних" запорожців⁹⁰.

Найважливішою ж в 1692 р. стала подія, яка в черговий раз поставила питання про політичну орієнтацію Січі і була пов'язана з виступом старшого військового канцеляриста Генеральної Військової канцелярії Гетьманщини Петра Іваненка (Петрика). Уклавши з Кримським ханством договір про військово-політичне співробітництво, Петро Іваненко зробив спробу при підтримці орди підняти повстання на Запорозжі, а потім і на всій Лівобережній Україні. Основною його метою було утворення незалежної Української держави.

Спочатку незначна частина низового війська підтримала канцеляриста. Причому у липні під час нарад запорожців з татарами порушувалося питання про спільну боротьбу не тільки з Російською державою, а й з Річчю Посполитою⁹¹. Однак незабаром, коли акція завершилася поразкою, кілька сотень прибічників покинули Петра Іваненка і пішли на службу до поляків⁹². Не реалізувавши свої наміри про похід проти Москви, вони повернули зброю проти Криму, бо війна була однією з найважливіших складових їхнього способу життя.

Повстання Петра Іваненка викликало неабияку стурбованість царського уряду, котрий вирішив з'ясувати причини невдоволення українців, зокрема запорожців, своїми умовами буття. В зв'язку з цим порушувалися питання і про мотиви схильності козаків до військової служби на користь Варшави. Відповідаючи на запити царів з приводу цієї проблеми у вересні 1692 р., І. Мазепа відмічав, що "запорожцям у польську сторону не тільки неважко, ає й звично ходити", оскільки це пов'язано з певними традиціями, адже "здавна, хто з панів порубіжних використовував військових людей, до того козаки війська запорозького ходили за своїм бажанням і, прослуживши деякий час, без перешкод поверталися назад"⁹³. Разом з тим гетьман підкреслював, що перешкодити таким козацьким загонам важко, бо "широкі безлюдні поля всюди їм чинять вільний шлях"⁹⁴. На його думку, у даний час, коли іноземні держави (зокрема, мається на увазі Річ Посполита. — В.С.) запорожців "закликають і прийняти хочуть", треба з ними поступати розсудливо, щоб вони "втрималися при їх монаршій милості і при вірній службі". І. Мазепа вважав, що насамперед треба відправити на Січ царську та гетьманську платню і хлібні припаси⁹⁵.

У цитованому документі ми вперше зустрічаємося з вказівкою на те, що Варшава затучала козаків на поселення на підвладних їй територіях.

Адже саме це маєтсь на увазі, коли йдеться про прийняття запорожців, їх, безперечно, планувалося поселити на Правобережжі, де в цей час проходили активні колонізаційні процеси.

Для привернення запорожців на свою сторону поляки засилали до низового війська спеціальних агентів, які намагалися принамити козаків обіцянками щедрої платні. Надходження ж інформації про такі дії до Москви викликали її гострі протести. Так, у царській грамоті від 6 листопада 1692 р., направлений у Річ Посполиту до І. Волкова, відзначалося, що королівський комісар С. Дружкевич посилав на Запорожжя гінців, котрі зуміли підмовити багатьох козаків до переходу на польську сторону. Тепер же ці люди затримані у Немирові та Білій Церкві, деяких силою утримують при собі Апостоленко та Іскрицький. В зв'язку з цим резидент повинен був довести до відома варшавського уряду вимогу Росії: видати королівський указ, який би "жорстоко заборонив" С. Дружкевичу та іншим закликати і приймати запорозьких та городових козаків: а тих, котрі нині знаходяться при С. Дружкевичі, Апостоленку та Іскрицькому, негайно відпустити у сторону "царської величності" ⁹⁶.

Цікаво, що в цей же час, як і раніше, відбувався й зворотний рух: на Запорожжя приходили люди з сусідніх країн. Було там багато вихідців з Литви, Польщі й Валахії ⁹⁷.

До кінця 1692 р. відносяться важливі дані про Я. Гладкого, який зумів стати у пригоді Речі Посполитій. Зокрема, високу оцінку польського уряду отримала його участь у боротьбі з татарами. У спеціальній грамоті від 2 листопада, за підписом Яна III Собеського, яка була направлена до Я. Гладкого, висловлювалася вдячність за надані Короні послуги та згадуватися бойові дії під Сороками ⁹⁸.

На Січі ж і в грудні було багато козаків, які звертали свій погляд за Дніпро. Посланці кошового отамана колишній писар Гук та Степан Сумський наодинці розповіли лівобережному гетьману, що запорожці невдоволені незначними розмірами царської платні, хочуть, щоб до них вільно надходили хлібні запаси з міст і говорять, що треба "триматися одного короля польського". Козаки чекали, що навесні до них прийдуть нові посланці з Речі Посполитої і готуватися їм "піддатися" ⁹⁹. На нашу думку, в цьому випадку мова йшла про військову службу та, можливо, поселення охочих на Правобережжі, а не про політичне підпорядкування Запорожжя.

Взимку та навесні наступного 1693 р. знову склалася сприятлива ситуація для розвитку відносин низового війська з Польшею. Не одержавши бажаної підтримки городових полків для походів на Кримське ханство, запорожці були вимушені піти на укладення перемир'я з татарами і зайнятися промислами. Інші ж вирішили піти у польську сторону. Ми не маємо даних про кількість козаків, котрі прибули туди на початку року. А навесні у Немирові їх було прийнято близько 300 ¹⁰⁰.

Бажаючи якось втримати козацтво від служби у Речі Посполитій, І. Мазепа запропонував московському уряду все ж розпочати активні дії проти Криму. Він цілком вірно розсудив, що коли б розпочалися воєнні акції, то всі, хто схильний до війти, взяли б у них участь. Отже, "і не бігати би за кордон на чужі заклики, не розпочинали би і внутрішніх заворушень" ¹⁰¹. Однак на цей раз його ініціатива не була підтримана. Не маючи наміру найближчим часом здійснювати походи на Південь, царі вирішили розв'язати проблему іншими методами.

Насамперед було виконане прохання запорожців про надання їм річної платні. Повідомляючи про її відправлення у грамоті на Січ від 28 лютого, царі наказували, зокрема, щоб козаки "в інші країни нікуди не заклики з низового війська товариства свого не посилати і не відпускали" та вчинили на ІІе "сувору заборону" ¹⁰².

З іншого боку, Москва почала здійснювати відповідні заходи на дипломатичному рівні. Так, на початку 1693 р. вона надумала поставити перед Варшавою питання про неприпустимість прийняття козаків на постійну військову службу та на поселення на Правобережжі. З цією метою в січні в листі до свого посланця у Польщі Бориса Михайлова царі зазначати, що він повинен говорити сенаторам про необхідність дотримання умов "Вічного миру", які порушуються прийняттям козаків у полки та на проживання у Білій Церкві, Немирові й інших місцях. Посланець повинен був добиватися спеціального королівського указу комендантам і полковникам, які живуть на порубіжжі, з заборonoю чинити так надаті. Тих же запорожців, котрі до цього часу знаходилися на службі, без затримок відправляти у царську сторону¹⁰⁴. Ще один подібний указ Б. Михайлов отримав навесні¹⁰⁴.

Проте польський уряд не виконав вимог Москви. Він зробив спробу представити військову службу козаків як явище нетривале та взаємовигідне для Речі Посполитої і Російської держави, а факти поселення запорожців на Правобережжі заперечив. Приміром, у квітні поляки заявили посланцю, що козаки приймаються на короткий час і за грошову платню, в чому немає нічого ворожого до російської сторони, оскільки вони воюють з неприятелем "в оборону всьому християнству"¹⁰⁵. А в травні Б. Михайлов одержав відповідь щодо запорожців, приведених Я. Гладким. За словами польського уряду, ці козаки, "нікого не пограбувавши і ніяких грошей не взявши, і нікому не зрадивши, прийшли не на поселення, а на війну святу" проти ворога¹⁰⁶.

Усі ці дипломатичні тертя не перешкоджали, однак, співробітництву козацтва різних частин України у військовій сфері. Так, у кінці лютого — на початку березня 1693 р. запорожці, на чолі з колишнім кошовим отаманом Федором Степановим, що служили у С. Патія, правобережні козаки та гетьманські підрозділи, якими командував лубенський полковник Л. Свічка, здійснили спільний похід на Кизикермен. Він, проте, закінчився провалом¹⁰⁷.

Не мати очевидного ефекту й заходи Москви щодо недопущення переходів козаків на польську сторону. Вже влітку на королівську службу з Запорожжя пішло близько 500 осіб на чолі з Іваном Кіланом (Кіліяном, Кіліяном, Киданом). 6 місяців козаки І. Кілана були у фортеці Святої Трійці біля Кам'янця-Подільського, звідки чинили "над неприятелем воєнні промисли" і ходили під Кам'янець "в день по двічі і по тричі". Після цього їм було наказано розміститися у Коростишеві¹⁰⁸.

Відносини між козаками, що прибувати з Запорожжя в Правобережну Україну, в залежності від обставин склалися по-різному. Тут зустрічаються факти і взаємопідтримки, і збройних сутичок. Наприклад, у воєнному протистоянні С. Патія з польськими військами сторону уряду прийняли полковники В. Іскрицький та Я. Гладкий, хоча останній і попереджував його про майбутній напад. Вони зі своїми полчанами "жорстоко уразили й замучили багато людей" полку С. Палія. Натомість І. Кілан повівся інакше, "ховаючи у своєму серці православну віру", як висловлювався фастівський полковник у листі до І. Мазепи від 29 грудня 1693 р.¹⁰⁹ Коли польські підрозділи на чолі з регіментарем Б. Вільгою почали наступати на С. Палія, вбивши та полонивши по кілька десятків його козаків, свояк полковника Сава з невеликим загоном товаришів утік до Коростишева. Там він розповів І. Кілану про минуле кровопролиття і попросив не видавати його у руки полякам. І Кілан вирішив захистити втікачів. І коли слідом за Савою до Коростишева підійшов Б. Вільга зі своїми ротами, він підняв проти них зброю, зумівши навіть захопити багатьох поляків у полон¹¹⁰.

В історичній літературі часто згадуються неодноразові звернення С. Патія у 1688—1694 рр. до Росії через уряд Лівобережної України з

проханням поширити царську владу на територію його полку, або принаймні у скрутній ситуації дозволити перейти з Фастова у Трипілья, котре знаходилося на землях, підпорядкованих Москві. Однак, незважаючи й на клопотання І. Мазепи, який підтримував ці апеляції полковника, росіяни погоджувалися тільки на те, щоб С. Палій зі своїми козаками йшов на Запорожжя, а звідти — у Гетьманщину. Таким чином царі намагалися зберегти непорушними умови "Вічного миру".

Після вищезгаданого конфлікту з королівськими військами подібна проблема виникла і у І. Кілана. В лютому 1694 р. у Батурин приїхали посланці з Коростишева, які передали лівобережному правителю лист з проханнями козаків пробачити їм перехід з-під "високодержавної їх царської пресвітлої величності руки" та гетьманського регіменту з Запорозької Січі у "найми польські" і прийняти назад. До звернення, підписаного І. Кіланом, додавалося й послання від С. Палія, що теж клопотався за запорозького полковника¹⁵.

Однак І. Мазепа не взяв на себе вирішення цього питання. Прихильно поставившись до представників І. Кілана, він відправив їх назад, а сам надіслав запит до Москви про те, як діяти у цій ситуації¹⁶.

Відповідне розпорядження царі видали 1 березня. У ньому зазначалося, що гетьман повинен передати полковнику усний наказ йти на Запорожжя, а звідти, при бажанні, виходити в українські міста. Прямий же перехід на територію Лівобережної України не дозволявся, бо поляки могли сприйняти це як нехтування мирними угодами¹⁷.

Отже, росіяни хотіли використати Запорожжя як нейтральну територію при поверненні українських козацьких частин з земель, підвладних королю. Чим можна пояснити саме такий спосіб розв'язання проблеми? На нашу думку, царі насамперед припускали, що польська сторона не зможе опротестувати ці дії, оскільки сама переконувала Москву у правомірності тимчасової служби козаків Варшаві. Можливо, мало значення й врахування того, що низове військо донедавна перебувало під владою обох держав, зберегло тісні зв'язки з Польщею, зрештою, намагалася проводити самостійну зовнішню політику.

До червня 1693 р. відносяться цікаві дані, які повертають нас до питання про традиційність взаємин Запорожжя з Річчю Посполитою. В цей час на козацькій раді на Січі був присутній посланець І. Мазепи — батуринський козак С. Горбаченко. Запорожці сказали йому і доручили донести до відома Москви, що у воєнних походах проти ворога вони користуються королівським прапором, але хочуть отримати царський¹⁸. Таким чином, щонайменше протягом 7-ми років після укладення "Вічного миру" козаки послуговувалися польським стягом. Це свідчить про те, що у досліджуваний період процес усвідомлення низовим військом свого підпорядкування Російській державі йшов поступово, а відносини з Польщею вважалися звичним явищем. Що ж до царських клейнодів, то перша, відома нам, документальна звістка про "особливе" послання від "монаршого престолу" знамена з зображенням Покрова Пресвятої Богородиці зустрічається у листі з Січі до лівобережного гетьмана від 2 червня 1698 р.¹⁹

Служба запорожців Речі Посполитій разом з правобережним козацтвом підтримува й їх потенційну спрямованість до єднання. Про це переконливо свідчить стахення низового війська до С. Патія. Так, у другій половині березня 1694 р., на зустрічі з І. Мазепою у Батурині полковник розповідав, що під час походу під Кизикермен запорожці двічі направляли до нього своїх посланців, запрошуючи на Січ і обіцяючи посаду кошового отамана²⁰. Мало того, в особі С. Патія козаки бачили можливого керівника всієї України. Отамани Паснагуба, Сагайдачний та інші представники верхівки Запорожжя говорили: "Дамо Палію гетьманство, вручимо йому всі клейноди і вже Палій піде не

петриковою дорогою (Петра Іваненка. — В.С.), і знає він як панів українських взяти в руки". Такої ж точки зору дотримувалися рядові запорожці та козаки паліївого полку, що відвідали Січ ¹²⁰.

Ідучи на службу до поляків, багато запорожців відмовлялося від іншого важливого способу добування необхідних засобів для існування — заняття промислами у пониззі Дніпра в періоди мирних відносин з Кримським ханством. Однією з причин цього, як зазначено у статтях І. Мазепи царям у лютому 1694 р., було те, що козаки не любили перемир'я з турками і татарами, бо, повертаючись з рибних, мисливських та соляних промислів, мусили десяту частину всього добутого віддавати у Кизикермен ¹²¹. За даними на квітень цього року, на службу у Річ Посполиту пішло 300 "легковажних" запорожців ¹²².

Воєнні операції українських козаків проти Криму і Туреччини здавна були відомі у Європі. Про низове військо, як значну у минулому силу, пригадали й у 1695 р. Не обмежуючись залученням запорожців до козацьких військ на Правобережжі, у березні цього року польський король закликав Москву до спрямування їх на морські походи. У своїй грамоті Ян III повідомив про те, що турки відібрали у венеціан Морею, Далмацію та інші острови і попросив наказати "козакам з Запорожжя і з Дону на Чорне море відновити... старі набіги", від яких не раз "під самим Царградом світилися вогні". Він висловлював сподівання, що, може, саме таким чином Бог приведе неприятеля до загибелі або хоча б змусить його до миру ¹²³. До цього звернення до царів короля спонукав, напевно, венеціанський резидент, котрий тоді перебував при польському дворі.

Цей заклик надійшов до Москви якраз тоді, коли вона готувалася до проведення Азовського та Дніпровського походів, у яких якнайактивнішу участь взяли й запорожці. В той же час козаки не лишали поза увагою і переходи на Правобережжя. Про це свідчить інцидент, що трапився на Січі з гетьманським посланцем С. Горбаченком. У своєму листі до Петра І в листопаді 1696 р. І. Мазепа повідомив, що кошовий отаман Яків Мороз звинуватив С. Горбаченка у тому, що він доніс гетьману неправдиві відомості про наміри запорожців йти на службу в польську сторону та у п'яному стані, в присутності багатьох козаків, повааив посланця на землю і "бив нещадно пірначем своїм". А на другий день, уже й тверезий кошовий отаман заявив С. Горбаченку, що коли захоче йти в Польщу, то не буде зважати ні на які заборони І. Ма-

Інші відомі нам факти про вихід з Запорожжя козацьких загонів у Річ Посполиту відносяться до 1697 р. За закликами якоїсь підісланої особи навесні у польську сторону вирушила піша ватага, що налічувала 400 запорожців, на чолі з козаком канівського куреня Морозом, та кінна чисельністю в 80 запорожців (за іншими даними — в 70), яку вів колишній кошовий отаман Мороз. Ще однією ватагою, що збиралася у кінці літа, мав керувати козак шкуринського куреня Кравець ¹²².

Щоб зупинити процес переходу запорожців на Правобережжя, І. Мазепа кілька разів посилав їм різні подарунки, зокрема, коли йшов у черговий Дніпровський похід (травень 1697 р.) та після повернення з нього (серпень 1697 р.). При цьому гетьман висловлював бажання, щоб козаки краще В9ювали з неприятелем і "в Польщу не ходили" ¹²⁴. Так, у кінці серпня І. Мазепа відправив на Січ своїх посланців — генерального військового хорунжого Єфима Лизогуба та конотопського сотника Федора Кандибу, які привезли з собою тисячу золотих для всього війська і тузинок на кафтани курінним отаманам. У листі ж до запорожців гетьман зазначив, що закордонна служба не дає їм користі, а навпаки, приводить до погибелі. Він закликав подумати про наслідки своїх вчинків, бо ті дії, які узгоджуються з волею монархів, дістають похвалу,

а погані не завжди прощаються. Крім того, І. Мазепа запропонував козакам видати особу, котра була підслана до них з польської сторони¹²⁴.

Отримавши подарунки, кошовий отаман Федір Іванович і товариство, однак, заявили, що з Польщі до них ніхто не приходив. А багатьом запорожцям, які "немаючи собі нізвідки пожитків", хотіли йти до короля, старшина дозволу на це не дала¹²⁵.

Отже, Січ заперечила будь-які контакти з Річчю Посполитою, що, на нашу думку, може бути справедливим лише до якогось певного відрізка часу. Та й перевірити правдивість цих слів нині неможливо. А коли навіть припустити, що козацькі загони лише навесні мали санкцію для переходу на польську сторону, а у кінці літа — на початку осені це було заборонено, то такий стан речей знаходить цілком логічне пояснення. Навесні йшла підготовка до Дніпровського походу, і запорожці могли все ще припускати, що він не відбудеться, чому й вирушали на Правобережжя. А вже наприкінці літа — на початку осені низове військо взяло участь у активних бойових діях проти турків і татар у Кримському ханстві, на острові Тавань.

До цього ж року відноситься документальна звістка про запорозький загін, який прибув у Річ Посполиту. Він налічував 60 кіннотників та 120 піхотинців і підпорядковувався сотнику Яну Кулаковському, який мав при собі необхідний документ — ординанс, виданий кошовим отаманом. По дорозі, у Лукові, з козаками стався неприємний інцидент — збройна сутичка з людьми якогось пана Паленса та "невідомо чиего полку" капітана, яка, проте, не завдала їм ніякої шкоди. Зупинившись у Родзині, запорожці звернулися до поляків з проханням вказати їм місце служби. При цьому вони зауважили, що не хочуть бути у далеких краях, хіба біля Кам'янця, щоб "справ військових" не забувати і мати змогу заробити собі славу і честь у короля. Необхідною умовою служби козаки вважали забезпечення провіантом, щоб "не голодні були", а, по можливості, й одягом, хоч останнє було не обов'язкове¹²⁶.

Ряд воєнних походів на Південь, проведених Москвою і Батурином у кінці XVII ст., завершився, зокрема, захопленням турецьких дніпровських фортець. На завойованому плацдармі частину залоги становили запорожці. Однак умови тутешньої служби не задовольняли їх і деякі затишати її, йдучи на Правобережжя. Свідченням цього є лист І. Мазепи до козацького полковника на Тавань, який датується квітнем 1698 р. У ньому гетьман висловлював докір, що "деяке запорозьке товариство" з них часом шукає собі службу за кордоном, піддаючи своє здоров'я "різним і важким бідам"¹²⁷.

За 1699 р. збереглась іще одна згадка про те, що Москва виділила козакам додаткову платню — "50 половинок сукон амбурзьких". Вона надавалась як нагорода за Дніпровський похід 1698 р., за захоплення полонених і для того, щоб запорожці "і надалі служили вірно, а на сторонні зваби і на заклики в Польщу на службу не ходили"¹²⁸.

Підсумовуючи викладений матеріал, ми прийшли до висновку, що у кінці XVII ст., поряд з Російською державою, Гетьманщиною та Кримським ханством, важливе місце у зовнішній політиці Січі займати Польща і Правобережна Україна. Після укладення "Вічного миру" їх зв'язки не були розірвані, однак у новій політичній ситуації характеризувалися певною специфікою. У цей час зацікавленість запорожців у розвитку відносин з Річчю Посполитою пояснюється насамперед їх схильністю до тимчасової військової служби, котра полягала в участі у бойових діях проти турків і татар. На територію Правобережжя, формально підвласну Варшаві, вирушати значні козацькі загони. Причому частина з них мала на це офіційний дозвіл низового товариства, а багато йшли "самовільно". За закликами з польської сторони та за своїм бажанням вони напраплялись у різні місця: Фастів, Білу Церкву, Немирів та ін. Разом з

правобережними козаками, поляками, а подекуди спільно з лівобережними підрозділами запорожці воювали з кримчанами, з одного боку, виконуючи свій священний обов'язок, а з другого, — розраховуючи на платню та на здобич, котру можна було здобути у боях. Назад же на Запорозжя поверталися не всі. Багато низовиків осідало на Правобережжі, ашваючись у місцеві козацькі полки.

Поряд з цим, Січ бачила у Польщі силу, яка могла протистояти Російській державі, що було необхідно, адже остання активно просувалася на Південь, загрожуючи не тільки Криму, а й низовому війську. Яскравим виразом цього у досліджуваний період стало спорудження на території Запорозжя двох російських фортець, що було серйозним замахом на традиційні права та свободи козаків. У зв'язку з цим Січ хотіла протиставити Москві могутнього противника, що змінило б бшіанс сил сусідніх країн і відвело небезпеку від запорожців. На практиці, у періоди особливого загострення відносин з Росією та Гетьманщиною, це виливалось у звернення низового війська до Речі Посполитої з проханням про протекцію і підтримку, що мало привести до розриву мирних угод та спільного виступу проти Москви. Причому до таких дій планувалося залучити і Крим.

Зі сторони Варшави у цей час теж спостерігається прагнення до підтримки постійних взаємин з Січчю. Для неї важливе значення мала можливість за невелику платню використати низове військо при захисті своїх південно-східних кордонів та залучити його до колонізаційних процесів, що відбуватися на Правобережжі. Для привернення на свою сторону максимальної кількості запорожців поляки засиляли до них своїх агентів, діяли і через правобережне козацтво. Стратегічною ж метою Речі Посполитої було повернення під свою атаду всіх втрачених у другій половині XVII ст. українських земель. І підтримка Запорозжя, або, у крайньому разі, протиставлення його Москві, зрозуміло, могли б сприяти здійсненню цього наміру.

Підтримувала сталі стосунки з Січчю також Правобережна Україна. Це й природно, адже саме з Запорозжя і через його територію постійно йшли на правий берег Дніпра козацькі загони, а згодом поверталися назад. Та й в цілому, у кінці XVII ст., незважаючи на політичний поділ України, правобережні та запорожські козаки зберігали відчуття своєї спільності і серед них жила ідея про необхідність об'єднання всіх частин держави.

Навпаки, негативне ставлення до будь-яких контактів Запорозжя з польською стороною спостерігалось з боку Москви. І коли до тимчасової військової служби на Правобережжі царський уряд ставився досить стримано, бо домоатеності з Річчю Посполитою передбачали спільні дії проти турків і татар, то вже поселення козаків за Дніпром викликало у нього гострі протести. А спроби вирішення політичних питань між Січчю та Варшавою приводили до рішучих контрзаходів з використанням дипломатії та армії.

Активну підтримку цим зусиллям надавав Батурин. Однак, на нашу думку, його спроби перешкодити зносинам низового товариства з Польщею та Правобережною Україною диктувалися не лише необхідністю виконувати волю Росії, а й прагненням, використовуючи військові, економічні, ідеологічні засоби, підпорядковувати Запорозьку Січ своїй атаді.

⁵⁰ ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 38^л2. Наказ про необхідність перехоплення посланців було повторено 10 березня 1690 р. у резолюціях царів на гетьманські статті (див.: ІР НБУ, ф. 8, спр. 228 м/97, арк. 120-121).

⁵¹ ЦДІАК, ф. 2227, оп. 1, спр. 225, арк. 38-42.

⁵² В е л и ч к о С. В. Назв, праця. - Т. 2. - С. 314.

⁵³ РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1690, спр. 66, арк. 5-7; Источники... -Т. 1. -С. 233.

⁵⁴ ІР НБУ, ф. 2, спр. 13960-14816, арк. 168; Источники... -Т. 1. -С. 233.

- 55 ІР НБУ, ф. 8, сир. 228 м/97, арк. 65, 117-118.
 - 56 Там же, арк. 118-120.
 - 57 ЦДІАК, ф. 2227, оп 1, спр. 225, арк. 42; Источники... С. 235.
 - 58 Источники... -Т. 1. -С. 223, 225; Історія... -Т. 3. - С. 73.
 - 59 РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 229.
 - 60 Там же, арк. 232.
 - 61 Там же, арк. 229.
 - 62 Там же, ф. 229, оп. 1, спр. 215, ч. 2, арк. 341, 350, 353; Історія... Т. 3. С. 70.
 - 63 Історія... -Т. 3. С. 70; Костомаров Н. Указ. соч. С. 48.
 - 64 РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1690, спр. 2, ч. 1, арк. 12.
 - 65 Історія... - Т. 3. -С. 79.
 - 66 З а р у б а В. П. Украинское казачье войско в борьбе с турецко татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). -Харьков, 1993. —С. 112.
 - 67 РДАДА, ф. 79, оп. 1, 1691, спр. 2, ч. 1, арк. 87.
 - 68 Там же, ф. 124, оп. 5, спр. 20, арк. 136 зв., 13/, 137 зв.
 - 69 Там же, арк. 139 140.
 - 70 Там же, оп. 1, 1691, спр. 32, арк. 16-17.
 - 71 Там же, арк. 35.
 - 72 Источники... Г. 1. С. 320.
 - 73 РДАДА, ф. 124, оп. 5, спр. 20, арк. 186-187 зв.
 - 74 Там же, арк. 187.
 - 75 Там же, оп. 1, 1691, сир. 67, арк. 22.
 - 76 Там же, он. 5, спр. 20, арк. 8 зв.
 - 77 Z a l u s k i A. Epistolarum liistorico familiarum. Brunsberg, 1710. Т. 1, р. 2. S.
- 1227.
- 78 ІР НБУ, ф. 2, спр. 13960--14816, арк. 84-84 зв.
 - 79 РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1691, спр. 67, арк. 7; оп. 5, спр. 20, арк. 176 176 зв
 - 80 Там же, оп. 5, спр. 20, арк. 176 зв. -- 177; оп. 1, 1691, спр. 67, арк. 7 8.
 - 81 Там же, оп. 5, спр. 20, арк. 10.
 - 82 Там же, арк. 202-203 зв.
 - 83 Там же, арк. 219 220; оп. 1, 1691, спр. 68, арк. 52 53.
 - 84 В е л и ч к о С. В. Назв. правд. - Т. 2. — С. 431.
 - 85 РДАДЛ, ф. 79, оп. 2, спр. 301, арк. 1; оп. 1, 1693, спр. 2, арк. 126; К. о с : о м а
- р о в Н. Указ. соч. - С. 208.
- 86 РДАДА, ф. 79, оп. 1. 1693, спр. 2, арк. 126.
 - 87 Кос т о м а р о в Н. Указ. соч. — С. 208.
 - 88 Источники... - 1. 1. С. 292 294, 302-305.
 - 89 ІР НБУ, ф. 24, спр. 2388, арк. 1.
 - 90 РДАДА, Ф. 123, оп. 1, 1691, спр. 3, арк. 229.
 - 91 Источники... Т. 1. С. 415.
 - 92 РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1692, спр. 24, ч. 1, арк. 45.
 - 93 Там же, ф. 79, оп. 1, 1693, спр. 2, арк. 40.
 - 94 Там же, ф. 124, оп. 1, 1692, сир. 24, ч. 1. арк. 25, 45.
 - 95 Там же, арк. 28.
 - 96 Там же, ф. 79, оп. 1, 1691, спр. 2, ч. 3, арк. 647 649.
 - 97 Там же, ф. 124, оп. 1, 1692, спр. 24, ч. 1, арк. 26.
 - 98 Там же, ф. 79, оп. 2, спр. 301, арк. 1.
 - 99 Там же, ф. 229, оп. 1, спр. 215, ч. 2, арк. 271.
 - 100 Там же, ф. 79, оп. 1, 1693, спр. 2, арк. 407.
 - 101 К о с т о м а р о в Н. Указ. соч. С. 117.
 - 102 Архів Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії Російської академії наук, кол. 150, оп. 1, карт. 3, спр. 41, арк. 1.
 - 103 РДАДА, ф. 79, он. 1. 1693, спр. 2, арк. 134.
 - 104 Там же, арк. 407.
 - 105 Там же, арк. 228.
 - 106 Там же, арк. 425.
 - 107 Там же, ф. 229, спр. 67, арк. 53-56, 287 зв. 289; Источники... -Т. 1. С. 567; А н
- л р в с я к М. Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938. - С. 18 19, 8/.
- 108 С е р г і с н к о Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінні XVII і на початку XVIII ст. - К., 1963. -С. 96 97; ІР НБУ, ф. 8, спр. 228 м/97, арк. 1010-10! 1.
 - 109 В е л и ч к о С. В. Назв. праця. Г. 2. С. 403, 404, 431.
 - 110 ІР НБУ, ф. 8, спр. 228 м/97, арк 1012 1013.
 - 111 Там же, арк. 1010-1013.
 - 112 Там же, арк. 1010 1014.
 - 113 Там же, арк. 1025-1026.
 - 114 РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1693, спр. 43, арк. 27-28.
 - 115 Источники... Т. 1. -С. 770-771.
 - 116 С е р г і е н к о Г. Я. Назв. праця. ~ С.105.
 - 117 РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1693, спр. 21, арк. 42 43; Історія... -Т. 3. С. 136.
 - 118 РДАДА, Ф- 123, оп. 1, 1691-1695, спр. 80, арк. 292; ІР НБУ, ф. 8, спр. 228 м/97, арк. 990-991.
 - 119 РДАДА, ф. 123, оп. 1, 1691, спр. 3, арк. 229.
 - 120 Там же, ф. 79, оп. 1, 1695, спр. 2, арк. 70 71, 215-216; Б а н т ы ш - Камен с к и й Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). - М., 1897. Ч. 3 (Кур ляндия, Лифляндия, Зетляндия, Финляндия, Польша и Португалия). — С. 163.

¹²¹ РДАДА, Ф- 124, оп. 1, 1696, спр. 47, арк. 24.

¹²² Источники... -Т. 1. -С. 708-709; Історія... -Т. 3. -С. 193, 197; Величко С. В. Назв, праця. -Т. 2. -С. 559.

¹²³Елагин С. История русского флота: период азовский. Санкт-Петербург, 1864.

Приложения. - Ч. 2. - С. 454.

¹²⁴ Источники... - Т. 1. -С. 699-701, 708-709; Історія... -Т. 3. -С. 194, 197, 198; В е л и ч к о С. В. Назв, праця. - Т. 2. - С. 559.

¹²⁵ Источники... - Т. 1. - С. 704; Історія... - Т. 3. - С. 194; Величко С. В. Назв, праця. - Т. 2. - С. 559.

¹²⁶ АГАД, ф. Архів публічний Потоцьких, спр. 163 а, т. 5, арк. 67—72.

¹²⁷ РДАДА, ф. 123, оп. 1, 1698, спр. 2, арк. 107.

¹²⁸ Источники... -Т. 2. -С. 1304; Історія... -Т. 1. - С. 434.

Новий погляд на проблему

О. М. МОВЧАН (Київ)

Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті рр.) *

Матеріальне становище робітників різко погіршилося після переукладення колективних угод навесні 1924 р. Як зазначалося на засіданні комуністичної фракції Укрбюро ВЦРПС 11 червня 1924 р., крім систематичної затримки заробітної плати різке незадоволення робітників викликали й інші фактори, насамперед, підвищення норм виробітку і зниження тарифних розцінок, скасування деяких пільг у комунальній сфері (згідно з новими колективними угодами), а також політика скорочення штатів, зростання безробіття, погана робота робітничої кооперації та інші недоліки матеріального забезпечення трудящих⁴⁸.

Так, 15 квітня 1924 р. у зв'язку із введенням на заводі ім. Петровського твердих норм виробітку і нових тарифів, які зменшили заробітну штату на 17,7 %, застрайкувало 2 тис. робітників прокатного цеху. За пропозицією членів У КП вони відмовилися припинити страйк навіть після схвалення ЦК КП(б)У клопотання місцевих партійних і профспілкових органів про поновлення на заводі старої тарифної сітки⁴⁹. Другий конфлікт після зменшення оплати праці, який переріс у страйк, відбувся на київському заводі "Арсенал"⁵⁰.

Зниження реальної заробітної платні внаслідок переукладення колективних угод викликало у квітні - червні 1924 р. спочатку несанкціоновані загальні збори, а надалі — "італійські" страйки друкарів Харківщини. Влітку того ж року намагалися організувати страйки транспортники губернії⁵¹. Аналогічною була ситуація й на Катеринославщині. Так, на заводі ім. К. Лібкнехта 40 робітників пресового цеху подали до заводоуправління заяву про необхідність подвійного збільшення виробітку. Вимагаючи від адміністрації задоволення цієї вимоги, вони розпочали "волинку" і загрожували звільненням у випадку відмови. Проте заводоуправління не пішло на поступки робітникам і розрахувало всіх, хто підписав заяву. До аналогічних заходів стосовно робітників, які організувати триденний страйк з метою зниження розцінок, вдалося й управління заводу ім. Артема⁵².

Ситуація не змінилася на краще й восени 1924 р. Надто тривожний і напружений настрій робітників засвідчували численні телеграми, що

З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. - № 6.

надходили до уряду з місць. Тому комісія з питань заробітної плати при НК РСІ наполягала на їх розгляді в політичних органах⁵³.

В особливо складному становищі перебували сільськогосподарські робітники-наймити, які працювати на цукрових плантаціях. Сільськогосподарські профспілки почали укладати колективні угоди із заводоуправліннями на два роки пізніше, ніж промислові, і тому практика врегулювання трудових відносин за колективними угодами у сільському господарстві ще не була достатньо відпрацьована.

Хвиля страйків через невиплату заробітної плати, погані житлові умови, та недоброякісне харчування робітників прокотилася в економіях цукрових заводів Зінов'євського округу⁵⁴. Намагання селян захопити державні цукрові плантації мало місце на Сабліно-Знам'янському цукровому заводі Катеринославської губернії. Страйковий настрій охопив групу робітників Бердичівського цукрового заводу. Гостре незадоволення умовами життя і насамперед оплатою праці висловлювали робітники цукрових заводів і сільськогосподарських економій у Прилуках Полтавської, а також у Київській, Подільській та Катеринославській губерніях⁵⁵.

Страйковий настрій проявився й серед індустріальних робітників — на Миколаївському суднобудівному заводі, ряді рудників Донецького басейну, на швацько-взуттєвій фабриці Церобкоопу в Києві та деяких інших підприємствах республіки. Гострий конфлікт з приводу скорочення штатів виник між комфракцією Держпароплавства та Одеським підрайкомом спілки водників⁵⁶. Дводенний страйк з цієї ж причини відбувався 16—17 жовтня 1924 р. на Одеській скотобійні. Лише завдяки штрейкбрехерам, в ролі яких найчастіше виступати комуністи і комсомольці, та мобілізації робітників ковбасного заводу роботу скотобійні було поновлено, а страйкарів (з метою залякування) спочатку звільнено, а потім знову прийнято на роботу, за винятком призвідників страйку⁵⁸.

В 1924 р. до страйкової боротьби приєдналися й безробітні. Політика скорочення штатів в інтересах економії державних коштів призвела до зростання зайвої робітничої сили в країні. Передвісниками страйків безробітних були демонстрації протесту взимку 1923 р.⁵⁹ Переростання цих несанкціонованих виступів у страйки запобіг (тимчасово) "місячник допомоги безробітним".

Ситуація знову почала загострюватися на початку 1924 р. Як зазначалося у політдоповіді Харківського губкому КП(б)У за лютий-березень того року, безпартійні робітники столиці у виступах на загальних робітничих конференціях критикували владу і вимагати покращення матеріального становища. "Влада робітнича, ате робітникам живеться гірше, ніж у старий час, оскільки раніше ніколи не було такого безробіття, як зараз", — вказувати вони⁶⁰.

Масові виступи безробітних розпочалися в Одесі 14 травня 1924 р. Приводом послужило самогубство одного з безробітних, який, не маючи надії отримати роботу, кинувся з баткона біржі праці. Після цього інциденту натовп безробітних чисельністю майже в три тисячі чоловік намагався розправитися з працівниками біржі, а потім вирушив до губвиконкому. Під час зборів з представниками губвиконкому та губради профспілок безробітні висунули кілька вимог: по-перше, замінити на виробництві працюючих робітників; по-друге, посилити страхування, а також збільшити допомогу і пільги безробітним; по-третє, оплачувати їх працю на громадських роботах не нижче середньої заробітної плати. Збори закінчилися прийняттям резолюції про скликання наради делегатів безробітних по секціях біржі праці із затученням спеціальної комісії місцевому для винайдення засобів боротьби з безробіттям⁶¹.

У деяких спілках (металістів, водників і робітників місцевого транспорту) на зборах безробітних звинувачували членів КП(б)У в корпоративності. Висувалися пропозиції ліквідувати пільги комуністів при

працевлаштуванні, зняти дружин комуністів з роботи; зібрати підписи на підтримку ліквідації оргрозподілу губкому КП(б)У, який займався працевлаштуванням комуністів поза чергою на біржі праці; розпустити біржу праці і замість неї організувати бюро працевлаштування, обране безробітними⁶². Щ пропозиції, як правило, належали не членам спілок, а молодим безробітним або колишнім членам опозиційних партій, які були позбавлені профспілкового членства. Однак завдяки переважній більшості серед безробітних членів спілок збори, як правило, приймали проекти резолюцій, запропоновані профспілковим керівництвом.

Об'єднане засідання комісії, що складалася з представників місцевої влади, безробітних і працюючих членів професійних спілок, відбулося після делегатських зборів безробітних по секціях біржі праці. Воно відхилило не тільки вимоги, спрямовані проти пільг комуністів, а й такі, як створення постійних представництв безробітних для контролю за роботою біржі праці, участь безробітних у "чистці" радянських установ, заміна працюючих робітників безробітними⁶³.

Після затримання відповідними органами призвідникш заворушень політична ситуація серед безробітних у губернії тимчасово стабілізувалася. Цьому також сприяли заходи боротьби з безробіттям, терміново проведені місцевою владою. Однак через обмеженість коштів вони мали короткочасний ефект. Було задоволене лише одну вимогу безробітних — впроваджено загальну черговість у їх працевлаштуванні незалежно від партійної приналежності.

У вересні зростає невдоволення безробітних припиненням державної допомоги "розрядив" пуск цукрових заводів у зв'язку з початком цукропереробної кампанії. Антирадянські настрої збереглися лише серед демобілізованих червоноармійців і робітників заводу ім. Марті і Бадіна, на якому було скорочено 450 працюючих⁶⁵.

Страйкові тенденції панували серед безробітних і в 1925 р. Незадоволення неспроможністю влади вирішити проблему безробіття проявлялося навіть у тих групах, які отримували трудову чи грошову допомогу. Причинами його були також затримки у виплаті страховки по безробіттю, мізерна оплата праці на громадських роботах тощо. Так, 6 липня 1925 р. виникла "волинка" одеських безробітних, зайнятих на вантажних роботах, приводом до якої стало подорожчання хліба. Безробітні пред'явили адміністрації вимоги матеріального характеру, а саме: "підвищення платні на 75 %; щоденний підвіз хліба до пункту Церобкоопу і відпуск такого до полочки; виплата грошей по суботах, а не вівторках". 7 липня цей конфлікт вдалося владнати⁶⁶.

Страйки і "волинки" були спричинені, як і в минулому році, незадоволенням працюючих підвищенням норм виробітку і зниженням розцінок на виготовлену продукцію під час колдоговорної кампанії. Проте державі вдаюся ліквідувати заборгованість в оплаті праці і перейти до виплати заробітної плати готівкою, відмовившись від кредитування через кооперативні органи в рахунок полочки. Виняток становили лише будівельна, лісова та цукрова галузі промисловості, а також транспорт⁶⁷. Тому страйки з приводу затримки заробітної плати організовуватися лише працівниками цих галузей економіки.

Основною формою економічної боротьби робітників навесні 1925 р. були "волинки"⁶⁸. Влітку, коли, за свідченням ДПУ, незадоволення в робітничій масі колдоговорною кампанією зросло, короткотермінові "волинки", які на початку року відбувалися переважно на дрібних підприємствах, перекинулися у велику промисловість. Зокрема, з 9 "волинок", організованих робітниками Сумського округу, 6 були на підприємствах металургійної промисловості і 2 — на транспорті⁷⁰.

Шляхом страйкової боротьби намагалися збільшити розцінки на вироблену продукцію токарі складального цеху ХПЗ, пекарі робкоопу

Макіївського металургійного комбінату і вантажники Дніпровської пароплавної пристані в Запоріжжі⁷¹. Лише після зниження норм виробітку поновили працю робітники одного з цехів першої швейної фабрики Києва⁷². Кілька невеликих страйків з приводу низької оплати праці відбулося на четвертій тютюновій фабриці Києва, на взуттєвій фабриці "Комборбезу" (Бердичівський окр.), в економіях цукрових заводів цих округів⁷³. Однак у Донецькому басейні владі, як і в попередньому році, вдавалося запобігти страйковим тенденціям. З липня по вересень 1925 р. в Артемівському округу виникло лише два невеликих страйки: перший (у Калишівській копальні № 1 Петровського району) проходив під гаслом підвищення розцінок у зв'язку з переходом видобутку з твердого на м'який шар руди; другий (у Щербинівці) — після одноденної затримки виплати зарплати⁷⁴.

Особливе занепокоєння влади викликав одноденний страйк 14 липня 1925 р. на Нікопольському та Маріупольському державних заводах "А", який, як і більшість інших, був спричинений запровадженням нових норм і розцінок. Однак цей страйк робітники організували під час перебування на заводах німецької делегації. Більше того, незважаючи на заздалегідь відомі заходи покарання, вони наважилися на критику держави, яка, на їх думку, проводила антиробітничу політику. Вигуки робітників: "Досить нас обманювати, ми вісім років терпіти, а зараз більше терпіти не можемо!", "Нехай німецькі товариші знають, як ми живемо!", — послужили підставою для оцінки цього страйку як антирадянської політичної акції⁷⁵.

Як зазначалося в доповіді члена президії ВЦРПС О. Догадова, у 1925 р. порівняно з попереднім роком змінилася не тільки кількість страйків, а й чисельність їх учасників. Якщо в 1924 р. відбулося 267 страйків, в яких брати участь 42 тис. робітників, то в 1925 р. відповідно — 196 страйків і 34 тис. учасників (відомості по всіх республіках СРСР). Таку ситуацію Догадов пояснював поліпшенням матеріального становища робітників і, зокрема, кращим обслуговуванням членів профспілок.

Тенденцію спаду страйкової боротьби О. Догадов зазначав і в першій половині 1926 р., підтверджуючи свій висновок даними про виникнення лише 58 страйків⁷⁶. Однак цю думку спростовують відомості місцевих партійних комітетів і ДПУ, наведені в інформаційних зведеннях до ЦК ВКП(б). За підрахунками інформаційного відділу ЦК ВКП(б), тільки у першому кварталі 1926 р. в СРСР відбулося 176 страйків, зокрема в січні — 41, лютому — 45, березні — 44, квітні — 46. Вони були викликані незадоволенням рівнем заробітної плати (в 39 випадках), розцінками (в 31 випадку), затримкою заробітної плати (у 21 випадку), високими нормами виробітку (в 20 випадках), тяжкими умовами праці (у 9 випадках), некоректною поведінкою адміністрації (у 5 випадках). У травні, за неповними даними ДПУ, було зареєстровано 42 страйки⁷⁷.

Пік страйкової хвилі у 1926 р., як і в попередні роки, спостерігався в літні місяці. Так, у червні відбулося 139, у липні — 90 страйків⁷⁸. Погіршення матеріального становища спричинилося різким підвищенням цін на продукти широкого вжитку, яке у першому півріччі того року випереджало підвищення номінальної заробітної плати⁷⁹. Негативно позначилася на матеріальному становищі трудящих і кампанія "режиму економії", яка нерідко проводилась за рахунок фондів заробітної плати шляхом зменшення розцінок на вироблену продукцію та підвищення норм виробітку без відповідної раціоналізації виробництва⁸⁰.

Занепокоєння центральних партійних органів викликала не тільки загальна тенденція зростання страйкових настроїв серед робітників, а й загроза виникнення внутріпартійної опозиції. Так, тільки в Україні у

травні — червні 1926 р. відбулося три страйки з участю комуністів і комсомольців — на ковбасному заводі в Одесі, на київському хутряному заводі і на заводі "Водоканал" Сталінського округу⁸¹. Розцінюючи ці випадки як передвісники антирадянських виступів, ЦК КП(б)У 10 липня 1926 р. розглянув питання про настрої серед робітників. За доповіддю голови ДПУ УСРР В. Батицького було розроблено превентивні заходи, які поряд з традиційними рекомендаціями посилення агітаційно-пропагандистської роботи серед робітників, а також репресивного тиску стосовно призвідників страйків мали метою активізацію політичної роботи серед інтелігенції. Особлива увага до інтелігенції зумовлювалася діяльністю "цілих груп, які проводять активну антирадянську роботу"⁸².

В липні у зв'язку з тимчасовим покращанням матеріального становища робітників, коли реальна заробітна плата піднялася до рівня 1925 р.⁸³, страйкова хвиля різко зменшилася. Загатам в СРСР було зареєстровано лише 25 страйків⁸⁴. Аналогічна ситуація склалася і в УСРР. Як повідомлялося у довідці інформаційного відділу ЦК КП(б)У (дата не позначена), затримка заробітної плати викликала два страйки (на "ДТЗ" у Волинському і на цегельнях Дніпропетровська), які тривати по кілька днів. Крім того, відбулися страйки в радгоспах цукроварень Прилуцького району, які спричинилися "неправильним розумінням способів переведення режиму економії з боку адміністрації, низьким рівнем зарплати та її несвоечасністю"⁸⁵.

Восени 1926 р. ситуація знову погіршилася. За даними партійних комітетів і ДПУ, у вересні в країні відбулося 64 страйки. Це були переважно короткотермінові, кількогадинні акції протесту, їх причини порівняно з першим півріччям 1926 р. не змінилися⁸⁶.

З 9 найбільших страйків триватістю в кілька днів, що відбулися у вересні на території СРСР, 5 було організовано в Україні: страйк 300 робітників Дніпропетровського державного заводу (точна назва в документі не зазначена), які вимагати збільшення заробітної плати; 120 робітників Риковського металургійного комбінату та 190 робітників Таганрозького скляного заводу "Промтресту" проти збільшення норм виробітку; двох змін робітників на копальнях Центрального району Сталінського округу проти зниження розцінок на видобуток та 300 харківських водіїв трамваїв з приводу позбавлення їх права на безкоштовний проїзд у трамваях в неробочий час⁸⁷.

В останні місяці 1926 р. хвиля страйкової боротьби знову впала. Так, у жовтні в СРСР відбулося 27, у листопаді — 26 та в першій половині грудня — 13 страйків. Однак інтенсивність страйкової боротьби українських робітників у порівнянні з іншими регіонами СРСР залишалася високою. Серед 5 найбільших жовтневих страйків 3 було організовано в Україні. До їх числа наїєжати виступи 560 робітників Полтавського цукрового заводу та 518 робітників цукрового заводу ім. Леніна в Харкові (триватістю по 3 дні кожний) з вимогою підвищення тарифних ставок, а також 175 робітників Харківського інструментального заводу — проти високих відрахувань із заробітку за брак⁸⁸.

У листопадових страйках на Херсонському заводі ім. Петровського взяли участь 960 робітників, а на Чернігівському цукровому заводі (через затримку заробітної плати) — 400. Це були найчисленніші страйки, що відбулися того місяця в країні.

У грудні 1926 р. в Україні органами ДПУ було зареєстровано лише 3 страйки: на копальні "Червоний Профінтерн" Єнакіївського комбінату "Південстат", на шахті № 8 Горлівського рудоуправління та на станції Основа Донецької залізнич. Перший страйк, спричинений поганою організацією праці, тривав один день і охопив 200 чоловік. Два інші,

викликані низькою заробітною платою, були нечисленними за кількістю, однак на шахті № 8 страйк тривав цілий тиждень⁸⁹.

У 1927 р. в більшості випадків страйки були наслідком низької заробітної плати робітників. Зокрема, в лютому тільки один страйк з 9 було спричинено невидачею спецодягу, а в березні один з 10 — конфліктами з адміністрацією з приводу грубого поводження з робітниками. Всі інші виникли внаслідок незадоволення заробітком, яке посилювалося через зниження розцінок і підвищення норм виробітку під час переукладення колективних угод. Із 17 страйків, що відбулися в лютому—березні під гаслами підвищення заробітної плати, 11 були викликані запровадженням нових розцінок і нормуванням праці і лише 5 — незадоволенням ставками взагалі.

Як і раніше, у більшості випадків триватість страйків не виходила за межі доби, тобто затяжного характеру вони не набували⁹⁰. Головною рушійною силою страйкового руху зачищалися металісти і гірники⁹¹. На відміну від попереднього часу, коли страйкували переважно чорнороби, конфліктувати з адміністрацією почали насамперед кваліфіковані робітники. Так, із 23 страйків, що відбулися в січні-березні 1927 р., лише 7 організувати чорнороби⁹². Така ситуація була викликана наслідками колдоговорної кампанії, коли заробітки низькооплачуваних робітників "підтягувалися" до середнього рівня оплати праці в промисловості, а заробітна плата кваліфікованих робітників залишалася на старому рівні або навіть зменшувалася.

Крім страйків, у першому кварталі 1927 р. в Україні було зареєстровано 23 випадки страйкових настроїв і 14 "волинок".

Незважаючи на різке незадоволення робітників, адміністрація підприємств послідовно здійснювала курс на інтенсифікацію виробництва і не поспішала йти на поступки страйкарям. Лише у 9 випадках із 23 страйки принесли робітникам очікувані результати (у 4 випадках вимоги страйкуючих було задоволено повністю, у 2 — частково, у трьох — обіцяно виконати)⁹³.

Неспроможність профспілок захистити інтереси робітників, як і раніше, викликала обурення рядових членів їх роботою⁹⁴. В ряді випадків незадоволення робітників оплатою праці переходило в антипартійні настрої. Зокрема, на загальному зібранні шахтарів копатьні Тітовського рудоуправління "Хімвугілля" (Артемівський округ), яке було скликане 3 березня з приводу проголошення страйку у зв'язку із збільшенням норм виробітку, лунали вигуки: "Геть з трибуни комуністів, які нас душать, вони заганяють нас у могилу!". Збуджені робітники намагалися навіть побити одного з партійців⁹⁵.

Однак головним винуватцем небажаних змін в оплаті праці робітники вважали "стрілочника" — заводоуправління. Як зазначалося у повідомленні про політико-економічне становище республіки, за період з лютого по березень 1927 р. мали місце "бажання робітників побити окремих адміністраторів і вивезти їх на тачці"⁹⁶.

Відсутність в архіві ЦК КП(б)У довідок ДПУ УРСР за квітень, листопад і грудень 1927 р. не дозволяє відтворити повну картину страйкового руху в цьому році. Наявні матеріали надають можливість прослідкувати динаміку страйкового руху лише у травні — жовтні. Вони засвідчують пік страйкової боротьби на початку літа у зв'язку з посиленням кампанії "режиму економії і раціоналізації виробництва", яка здійснювалася не шляхом організаційних і технічних удосконалень, а за рахунок мускульної сили робітників. Якщо в травні відбулося 10 страйків і 7 "волинок", то в червні — відповідно 16 і 6, а в липні — 19 і 9⁹⁷. Крім металістів і гірників, у страйкову боротьбу включалися робітники й інших

галузей виробництва. Зокрема, в червні 6 страйків організували будівельники, 2 — вантажники, у липні 5 — будівельники, 2 — цукровики⁹⁸.

Хоча більшість трудових конфліктів виникла на ґрунті незадоволення робітників низькими розцінками і високими нормами виробітку, страйки будівельників і транспортників нерідко викликалися затримкою заробітної плати, а сільськогосподарських робітників — поганим харчуванням і незадовільними умовами проживання.

Поширеною формою економічної боротьби робітників залишалися "волинки". Так, у червні 1927 р. було зафіксовано 8 фактів припинення робітниками роботи без залишення робочого місця⁹⁹. У довідці ДПУ УРСР "Про важливі прояви у настроях безробітних на 1 серпня 1927 р." було зареєстровано три "волинки" (у Києві, Зінов'євському, Полтаві)¹⁰⁰, а також випадки відмови виходити на роботу через низькі розцінки, які дорівнювалися в окремих випадках грошовій допомозі безробітним (у Сумах та Куп'янську)¹⁰¹.

Загалом у серпні 1927 р. відбулося 8 страйків (по 2 — металістів, гірників, будівельників і транспортників), 9 "волинок" (4 — гірників, 2 — цукровиків та по 1 — металістів, транспортників, виробників бричок), спостерігалось 12 випадків страйкового настрою (8 — металістів, 2 — гірників та по 1 — цукровиків і хіміків)¹⁰².

За довідками ДПУ "Про важливі прояви у настроях робітників" за вересень, було зафіксовано 10 страйків і 7 "волинок", а також 5 фактів страйкового настрою¹⁰³.

У першій половині жовтня, за довідками ДПУ на 10 та 20 жовтня, спостерігалися 98 страйків (3 — транспортників, по 2 — будівельників і металістів, 1 — цукровиків), 14 "волинок" (по 4 — гірників і металістів, по 2 — транспортників і ткачів, по 1 — будівельників і друкарів) та 8 випадків "страйкового настрою"¹⁰⁴.

Нечисленні матеріали про страйковий рух у 1928 р. не дозволяють всебічно проаналізувати його динаміку в порівнянні з попередніми роками. Проте вони засвідчують, що причини й характер страйків суттєво не змінилися. Як і в 1927 р., незадоволення робітників викликав перегляд норм і розцінок без запровадження технічних змін у виробництві. Щоправда, у 1928 р. держава намагалася відмовитися від хибної практики масового перегляду нормування праці під час переукладення колективних угод. Помилки попереднього року було повторено лише на підприємствах "Південсталі" і заводах машинобудівних трестів. Це призвело, за визначенням голови ВУРПС І. А. Акулова, до "неприємних випадків", які президії ВУРПС доводилося полагоджувати, направляючи на місця повноважні комісії¹⁰⁵. Однак на окремих підприємствах ситуація вийшла з-під контролю профспілкового центру. Огульне підвищення норм виробітку без необхідних технічних удосконалень виробництва спричинило чотириденний страйк на шахті № 10 у Красно-Лучанському районі, а також кількогодінні "волинки" на київській тютюновій фабриці та у збірному цеху харківського заводу "Комінтерн"¹⁰⁶.

1928 р. без достатньої підготовки було проведено тарифну реформу заробітної плати. Відсутність або запізнення з отриманням місцевими профспілковими органами тарифних довідників нерідко призводили до необґрунтованого перегляду тарифних сіток. Така ситуація склалася на залізничному транспорті, де слюсарі 4-5 розрядів стали заробляти по 50—60 крб. на місяць, а чорнороби — кочегари — по 70-90¹⁰⁷. Її наслідком стало поширення у квітні — травні страйкового настрою на Південне - Західній і Донецькій залізницях, а також в Ізюмських та Харківських паровозних майстернях. У Крківських (м. Кременчук) та Дарницьких (м. Київ) вагонних майстернях ці настрої переросли у "волинки", а на станції Бердянськ Катеринославської залізниці — у страйк¹⁰⁸.

Особливої гостроти боротьба робітників за підвищення заробітної плати досягла на кар'єрі Ново-Данилівка Катеринославської затізниці, де 40 каменярів страйкували 13 днів¹⁰⁹.

Повсюдне незадоволення реформа викликала серед високооплачуваних кваліфікованих робітників. За даними ВУРПС, ВРНГ та окружних партійних комітетів, гострі конфлікти між ними й адміністрацією, які переросли у кількогадинні страйки, спостерігалися в прокатному цеху Єнакіївського заводу ім. Рикова, ливарному цеху "ДЕЗа" (м. Харків), на київському заводі "Більшовик" та на будівництві харківського будинку Державної промисловості¹¹⁰.

"Волинки" через затримку заробітної плати навесні 1928 р. виникли на мелітопольському заводі "Відродження", а внаслідок зменшення норм виробників — на шахті № 10 ім. Держинського Луганського рудоуправління; через неякісну сировину — на запорізькому заводі "Інтернаціоналі" ¹¹¹.

Загальна кількість страйків у 1928 р. залишається невідомою, але можна стверджувати, що навряд щоб вона зросла порівняно з попереднім роком. Відмова від масового одноразового перегляду норм виробітку, а також запровадження тарифної реформи, що підвищила заробітки низькооплачуваним, малокваліфікованим, але досить численним групам робітників, знизили соціальну напругу в суспільстві. Зокрема, скоротилася кількість трудових конфліктів, що виникати при переукладенні колективних угод, але були вирішені у примиренських камерах і третейських судах (з 174 — у 1927 р. до 99 — у 1928 р.). Крім того, на 15 % збільшилася кількість питань, вирішених на користь робітників під час третейського розгляду¹¹².

Курс правлячої партії на форсовану індустріалізацію ознаменував різке погіршення матеріального і правового становища робітників у 1928/29 р. Партійні директиви націлювали заводоупраатіння і профспілки на "максимальну технічну можливість" виробітку, що означають граничне збільшення інтенсивності праці без матеріальної компенсації. В 1927/28 р. денний виробіток на одного робітника в середньому зростав на 79 %, у той час як денний заробіток — лише на 15,2 %¹¹³. Укладення колективних угод на підприємствах перетворилося на формальність після того, як наприкінці 1928 р. адміністративним органам було надано право повсякчасно змінювати умови й оплату праці¹¹⁴. Така політика, звичайно, не могла не наразитися на опір робітників. Як зазначають у секретній довідці інформвідділу ЦК ВКП(б), на початку 1929 р. кількість страйків і конфліктів на виробництві різко зросла. Незадоволення охопило й значну частину комуністів. Вони брали участь у страйках і навіть у ряді випадків очолювали їх. ДПУ довелося зайнятися новим видом діяльності — запобіганням утворення альтернативних профспілкових структур ¹¹⁵.

Негативно позначилася на матеріальному становищі робітників і хлібозаготівельна криза 1928/29 р. Внаслідок погіршення продовольчого постачання робітничих кооперативів і зростання ринкових цін на сільськогосподарську продукцію реальна заробітна плата робітників почала падати. Оскільки номінальний рівень заробітків у гірничодобувній промисловості зростав повільніше, ніж в інших галузях виробництва, дорожнечу найбільш гостро відчували гірники. І саме тут відбулася більшість страйків.

У квітні занепокоєння органів ДПУ викликав спричинений низькою оплатою праці страйк 50 робітників на шахтах № 1 і № 8 Горлівського рудоуправління Артемівського округу, під час якого виявилися типові для тих років настрої робітників — зневіра у соціально-захисну діяльність профспілок, неприязнь до фахівців, як винуватців надмірних витрат держави. Дехто висловлював незадоволення політикою комуністичної

партії. У відповідь на пропозицію шахткому уладнати конфлікт мирним шляхом робітники заявили: "Тільки страйком можна домогтися повернення старих норм і підвищення розцінок. Хіба спілка буде нас захищати, коли ці норми сама підписувала?"¹¹⁶.

9 травня розпочали "волинку" з приводу помилок у нормуванні праці 4000 гірників шахти № 4/5 Будьоннівського рудоуправління Сталінського округу. Обурюючись "потогонною" системою праці, вони також виступили проти фахівців. Завдяки проявленій солідарності страйкарі домоглися розпуску шахткому і зменшення норм виробітку. На жаль, це була їх єдина перемога¹¹⁷.

Через тиждень розпочали боротьбу проти збільшення норм виробітку без відповідного підвищення оплати праці робітники шахти № 10 рудоуправління "Паризька комуна" Луганського округу. 17 травня "волинка", організована 16 травня, переросла у страйк, який тривав два дні¹¹⁸.

Ініціаторами страйку на шахті "Італія" Макіївського рудоуправління (27 червня 1929 р.) проти підвищення норм виробітку були кандидати в члени КП(б)У Медведев, член КСМУ Рохманов, член КП(б)У Шахін і колишній комуніст Волохов¹¹⁹.

На кілька годин 28 червня припинили роботу в знак протесту проти інтенсифікації праці робітники вибою "Далекий Захід" Єленівських кар'єрів (Сталінський округ)¹²⁰. З липня з цієї ж причини відмовилися працювати вибійники шахти "Марія", 13 — "Золотарьовка", а також робітники з Німеччини на Сталінському заводі. Три дні (з 1 липня) страйкувати через зменшення заробітної плати сезонні робітники копальні "Кондратьєвська" Горлівського рудоуправління "Донвугілля" (Артемівського округу)¹²¹. З 3 — 4 серпня "волинили" в знак протесту проти роботи у фонд індустріатизації шахтарі копальні ім. К. Лібкнехта в Криворізькому округу¹²².

Страйкову боротьбу робітників не підтримали противники форсування індустріатизації — прихильники "правого ухилу" в РКГТ(б), які були прибічниками одержавлення професійних спілок і відповідно противниками такого опору політиці влади, як страйки. Цілковито відкидаючи метод політичного страйку, спрямованого проти "робітничої держави", вони визнавали лише страйки з економічними вимогами, та й то за надзвичайних обставин. Водночас радянська держава, коли це відповідало її інтересам, надавала економічним страйкам політичного забарвлення. Це засвідчують події у с. Британах Херсонського округу восени 1929 р., де профспілкові органи спрямували боротьбу робітників-наймитів за покращання умов і оплати праці на шлях ліквідації орендних відносин і утворення радянських господарств¹²³.

Щодо страйків, спрямованих проти інтенсифікації праці у державній промисловості, держава зайняла різко негативну позицію. На IV' Всеукраїнському з'їзді професійних спілок один із представників партійно-профспілкової номенклатури член ВУРПС О. Рабічев засудив навіть страйки, спричинені затримкою заробітної плати, як засіб економічної боротьби, що "б'є по державній установі, а не по бюрократові"¹²⁴. Така оцінка засвідчує, що антистрайкова політика правлячої партії, накреслена у секретному звіті ЦК КП(б)У 9 липня 1929 р., була переглянута в напрямку захисту державних інтересів.

З березня 1929 р. Раднарком СРСР прийняв постанову "Про заходи щодо посилення трудової дисципліни на державних підприємствах". Ця постанова, по-перше, дозволила адміністрації останніх самочинно, без узгодження з профспілковими органами, накладати дисциплінарні стягнення на робітників — порушників трудової дисципліни, а по-друге, зобов'язала біржі праці при працевлаштуванні безробітних надавати перевагу тим особам, які не були звільнені за грубе порушення трудової

дисципліни¹²⁵. Березнева постанова надала державним органам надійні важелі запобігання страйковим тенденціям серед робітників. Наймані працівники були змушені остаточно відмовитися від страйкової боротьби.

Кульмінаційними моментами у розвитку страйкового руху в перше десятиріччя радянської влади в Україні були 1920—1921, 1923, 1925 і 1928 рр. — короткоплинний період мілітаризації праці, пік інфляції напередодні запровадження грошової реформи і роки посилення інтенсифікації праці у зв'язку з курсом правлячої партії на індустріалізацію. Головною рушійною силою страйкової боротьби виступали робітники гірничої і металургійної промисловості, заробітна плата яких була значно нижчою, ніж в інших галузях виробництва. Класові виступи робітників до ліквідації багатопартійності в Україні очолювали члени опозиційних партій, а після встановлення однопартійності — представники внутрішньопартійних опозиційних угруповань чи колишні члени розгромлених антибільшовицьких партій. За спрямованістю вимог страйки, звичайно, мали економічний характер, за винятком деяких з тих, що відбулися на початку 20-х років. Надалі змінювалися у бік скорочення як тривалість, так і чисельність виступів робітників з протестами, причому їх незадоволення дедалі частіше проявлялося у формі "волинок". Після переходу до нового комуністичного штурму на рубежі 20—30-х років правляча партія відмовилася від тактики опанування профспілковим рухом із середини, до якої вона вдавалася в роки непу, і повернулася до заходів репресивного тиску.

⁴⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1945, арк. 14.

⁴⁹ Там же, арк. 44, спр. 1880, арк. 43; спр. 1798, арк. 60.

⁵⁰ Там же, арк. 60; спр. 1928, арк. 58, 61.

⁵¹ Там же, спр. 1959, арк. 50.

⁵² Там же, спр. 1945, арк. 61.

⁵³ Там же, спр. 1915, арк. 22.

⁵⁴ Там же, спр. 1945, арк. 67.

⁵⁵ Там же, арк. 38.

⁵⁶ Там же, спр. 1915, арк. 37—38.

⁵⁷ Там же, арк. 22.

⁵⁸ Там же, спр. 1932, арк. 26.

⁵⁹ Там же, арк. 35.

⁶⁰ Там же, спр. 1945, арк. 25.

⁶¹ Там же, спр. 1932, арк. 35.

⁶² Там же, спр. 1945, арк. 25.

⁶³ Там же, арк. 99.

⁶⁴ Там же, спр. 1982, арк. 27.

⁶⁵ Там же, арк. 27.

⁶⁶ Там же, спр. 2117, арк. 47.

⁶⁷ Там же, спр. 2200, арк. 10.

⁶⁸ Там же, спр. 2119, арк. 9; спр. 2117, арк. 88.

⁶⁹ Там же, спр. 2133, арк. 27; спр. 2118, арк. 27.

⁷⁰ Там же, спр. 2119, арк. 8.

⁷¹ Там же, спр. 2117, арк. 88, 89; арк. 18.

⁷² Там же, арк. 87.

⁷³ Там же, спр. 2118, арк. 89.

⁷⁴ Там же, спр. 2119, арк. 9.

⁷⁵ Там же, спр. 2118, арк. 89.

⁷⁶ VII Всесоюзный съезд профсоюзов. Стенографический отчет. - Бюллетень № 3. - С. 47-48.

⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2329, арк. 53, 67.

⁷⁸ Там же, арк. 95.

⁷⁹ Там же, спр. 2242, арк. 25.

⁸⁰ Там же, спр. 2398, арк. 4.

⁸¹ Там же, арк. 21; спр. 2393, арк. 23; спр. 2329, арк. 70.

⁸² Там же, оп. 16, спр. 6, арк. 52.

⁸³ Там же, оп. 20, спр. 2242, арк. 25.

⁸⁴ Там же, спр. 2329, арк. 95.

⁸⁵ Там же, арк. 199.

- ⁸⁶ Там же, арк. 95.
- ⁸⁷ Там же, арк. 95.
- ⁸⁸ ТА S арк. 130, 144.
- ⁸⁹ Там же, спр. 2523, арк. 2.
- ⁹⁰ Там же, арк. 30-31.
- ⁹¹ Там же, арк. 38.
- ⁹² Там же, арк. 39.
- ⁹³ Там же.
- ⁹⁴ Там же, спр. 2393, арк. 43.
- ⁹⁵ Там же, арк. 44.
- ⁹⁶ Там же, спр. 2523, арк. 37.
- ⁹⁷ Підраховано за даними: Там же, арк. 50, 97, 105, 108, 109.
- ⁹⁸ Підраховано за даними: Там же, арк. 104, 106-108, 115-120, 125, 130, 133-134, 139, 140, 148, 153, 154, 156, 187, 194, 196, 197.
- ⁹⁹ Підраховано заданими: Там же, арк. 106, ПО, 115, 125, 140, 156.
- ¹⁰⁰ Там же, арк. 170-171.
- ¹⁰¹ Там же, арк. 161.
- ¹⁰² Там же, арк. 197-240.
- ¹⁰³ Там же, арк. 256, 272.
- ¹⁰⁴ Підраховано за даними: Там же, арк. 291, 196, 322, 327, 331, 314, 274, 280, 292, 323, 332, 329, 287.
- ¹⁰⁵ IV Всеукраїнський з'їзд профспілок, 1- 8 грудня 1928 р. - Б.р., б.м. - С. 36—37.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2924, арк. 50-51.
- ¹⁰⁷ IV Всеукраїнський з'їзд профспілок. 1- 8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт. - С. 73-74.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2884, арк. 13.
- ¹⁰⁹ Там же, спр. 2736, арк. 53.
- ¹¹⁰ Там же, спр. 2884, арк. 49.
- ¹¹¹ Там же, спр. 2924, арк. 50-51.
- ¹¹² Там же, спр. 2736, арк. 17.
- ¹¹³ Там же, арк. 12.
- ¹¹⁴ Г у с е в А. В. Левокоммунистическая оппозиция в СССР в конце 20-х годов. Отечественная история. — 1996. — № 1. — С. 90-91.
- ¹¹⁵ Г у с е в А. В. Назв. праця. - С. 91.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2993, арк. 35.
- ¹¹⁷ Там же, арк. 39.
- ¹¹⁸ Там же, арк. 41.
- ¹¹⁹ Там же, арк. 45.
- ¹²⁰ Там же, арк. 42.
- ¹²¹ Там же, арк. 45.
- ¹²² Там же, арк. 54.
- ¹²³ К у л ь ч и ц ь к и й С.В. Подолання правоопортуністичних поглядів у профспілковому русі (1928-1929 рр.). - Укр. іст. журн. - 1986. - № 6. - С. 99.
- ¹²⁴ IV Всеукраїнський з'їзд профспілок. 1- 8 грудня 1928 р. Стенографічний звіт. - С. 100..
- ¹²⁵ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. - М., 1957. - С. 19.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Л. Д. ЯКУБОВА (Київ)

**Національно-культурне життя
етнічних меншостей України
(20— 30-ті роки): коренізація і
денаціоналізація ***

Суспільно-політична література початку 30-х років свідомо обходить проблему захисту національних інтересів як українського народу, так і етнічних меншин. Вже наприкінці 1930 р. Другою Всеукраїнською нарадою по роботі серед національних меншостей навіть несподівані спроби представників останніх висловитися щодо зниження темпів колективізації й розкуркулення, зважаючи на їх національно-господарську специфіку, були кваліфіковані як контрреволюційні і націоналістичні¹. Пізніше у статті Х. Ястреби і С. Басаня, опублікованій у журналі "Більшовик України", стосовно цих виступів зазначалося: "Загострення кля-

З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. - 1998. - № 6.

сової боротьби у зв'язку з широко розгорнутим соціалістичним наступом, переборення глитайських виступів та консервативної реакції інших елементів, що, прикриваючись, захистом "національних інтересів", насправді обороняють відсталі форми і способи виробництва". У тій же статті було зроблено якісно новий теоретичний висновок, який сигналізував про неминучу зміну напрямків національної політики. Автори писали: "Відповідно до ... реконструктивних процесів змінюється і національне обличчя окремих верств населення, відбувається на базі суцільної колективізації ліквідація глитайні, як класи, відповідні зміни у взаєминах клас окремих націй, по-новому групуються класові сили, *по-новому ставиться питання носія нації*" (підкреслено авт.) ~.

Що значила така постановка питання стосовно етнічних меншин України, в соціальній структурі яких (за винятком росіян) неподільно домінували дрібнобуржуазні верстви? Тільки одне: поступове згортання політики коренізації водночас із ліквідацією суспільного носія культурних навичок етнічних меншин — заможного й середнього селянства (питома вага розкуркулених сягала 1/4 населення), інтелігенції, службовців. За тих суспільно-політичних обставин, що склалися на початку 30-х років в Україні, це було справою часу. Проте це була лише тенденція, яка, щоправда, в подальшому стала домінуючою.

Що ж до культурних процесів у середовищі етнічних меншин, то вони проходили ще по інерції. Успіхи в галузі культурного будівництва були відчутними. Скажімо, мережа шкіл з навчанням національними мовами у 1926 й 1930 рр. виглядала так (див. табл. 3):

Таблиця 3⁴

Мережа шкіл з навчанням національними мовами	1926 р.	1930 р.	Мережа шкіл з навчанням національними мовами	1926	1930 р.
Єврейських шкіл	432	786	Болгарських		74
Німецьких	621	628	Татарських	—	10
Польських	337	381	Грецьких		16
Вірменських	5	10	Ассирійських		3
Чеських	-	15			

Відсоток охоплення дітей етнічних меншин початковим навчанням у середньому сягав 95,2 %. Тобто, в місцях компактного проживання етнічних меншин уже на початку 30-х років реальністю була загальна початкова освіта. Проте дані щодо можливості отримати освіту рідною мовою в зазначений період не були такими вражаючими. Так, скажімо, рідною мовою навчалася лише 26 % грецьких дітей. Уряд України поставив завдання вже в 1931 р. повністю ліквідувати неписьменність з української й російської мов у середовищі етнічних меншостей.

Важливе місце в планах розвитку освітньої мережі, безумовно, займала проблема підготовки педагогічних кадрів. У ті роки лише російські та німецькі школи були більш-менш забезпечені вчителями. За відомостями Другої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей, у 1930/31 навчальному році бракувало 758 учителів для російських, 115 — німецьких, 180 — єврейських, 140 — польських, 40 — болгарських, 20 — білоруських, 10 — татарських, 5 для вірменських шкіл.

Певні надії щодо виправлення становища покладалися на педагогічні учбові заклади, що діяли 1930 р., а саме: польський інститут соціального виховання в Києві (55 студентів), єврейські відділи при Харківському (25 студ.) та Київському (20 студ.) інститутах професійної освіти, Київському інституті соціального виховання (280 студ.), Одеському⁷ інституті соціального виховання (280 студ.), Житомирському інституті народної освіти (ІНО) (90 студ.); німецький відділ при Одеському ІНО (180 студ.). Крім того, на Україні діяло 9 педагогічних технікумів, у тому числі 3 єврейських: Вінницький (290 студ.), Одеський (145 студ.), Жито-

мирський (120 студ.); 2 російські: Дніпропетровський (60 студ.) і Київський (80 студ.); польський (140 студ.), болгарський у Преславі (190 студ.), німецький у Хортиці (295 студ.), грецький у Маріуполі (270 студ.) і татарський відділ при ньому, в який у 1930 р. було набрано 35 студентів.

Важливим результатом діяльності НКО у сфері створення спеціальних учбових закладів для національних меншин було відкриття ряду профтехшкіл. З них у 29 викладання здійснювалося єврейською мовою, в 6 — польською, у 8 — німецькою, в 4 — болгарською, в одній — грецькою. Випускники шкіл національних меншостей могли також продовжити свою освіту в 20 єврейських, 2 польських і 2 німецьких індустріальних технікумах та в 3 російських, 5 єврейських, 4 польських, 6 німецьких, 4 болгарських, 1 грецькому, 1 греко-татарському, 3 мішаних сільськогосподарських технікумах.

Як бачимо, робота, здійснена НКО і ЦКНМ у другій половині 20-х — на початку 30-х років у напрямку культурного розвитку нацменшостей, особливо порівняно з дореволюційним періодом, була значною. Проте очевидними були й проблеми, які ще залишалися й не дозволяли учасникам Другої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин абсолютизувати успіхи в цій галузі. Зокрема, щодо якості роботи національних учбових установ нарада зазначала, що "вони є у гіршому стані, ніж інші наркомосівські інститути, хоча вони й забезпечені матеріально однаково з усіма іншими закладами" ³. Болючими ще залишалися питання відсутності учбової й іншої літератури нацональними мовами, хронічної нестачі педагогічних кадрів. Але найбільш пекучими, на наш погляд, були такі проблеми:

1) *Проблема перша*: не вдаюся, незважаючи на безліч зусиль центральних урядових установ і самовіддану, подвижницьку роботу ентузіастів коренізації створити наступність у системі освіти національною мовою. На початку 30-х років реально діяли дві її ланки: початкова школа (яка охоплювала меншу частину дітей) і профосвіта й вищі учбові заклади, які фактично не були пов'язані між собою проміжною ланкою — школою 2-го концентру, тобто семирічками й десятирічками. Та ким чином, дитина в початковій школі навчалася національною мовою, у семирічці — українською або російською, а коли підходив час про продовжити освіту й отримати спеціальність, то виявлялося, що рівень її підготовки не відповідав вимогам вищого чи спеціального учбового закладу. Це в свою чергу позначалося на якості підготовки фахівців, у тому числі й майбутніх педагогів. А якщо з вузу виходив учитель низької кваліфікації, коло замикалося й утворювало другу велику проблему.

2) *Проблема друга*: низька якість освіти в національних школах. Ситуація, що склалася в 20-х роках у галузі народної освіти, взагалі була досить складною й неоднозначною. Абсолютизовані методи навчання, що в ті роки застосовувалися (зокрема, бригадно-лабораторний), у поєднанні з відмовою від значної частини досягнень загальнолюдської культури й надмірною ідеологізацією процесу освіти спричинили накопичення проблем у шкільній справі, особливо в сільській місцевості. Що ж до шкіл з навчанням національною мовою, то їм повною мірою були притаманні всі ці негативні явища. До того ж, справа ускладнювалася ще двома обставинами: а) низьким рівнем шкільної реформи в школах для етнічних меншостей: відсутністю національних педагогічних кадрів, учбової літератури, а часом і повною втратою національної писемної традиції, що безпосередньо впливало на рівень знань, які можна було отримати в цих школах; б) вимушеною тримовністю, що була результатом одночасного запровадження коренізації й українізації в школах національних меншин за умов значної русифікації і відчутно знижувала рівень підготовки їхніх випускників.

3) *Проблема третя*: професійна орієнтація. Цілком природним є бажання батьків бачити свою дитину освіченою. Як уже зазначалося, такі

настрої були вкорінені десятиліттями й у громадську думку німців, євреїв, греків, болгар України. Зі здійсненням шкільної реформи в школах національних меншин ситуація стала іншою. Через соціальний (класовий) підхід у комплектуванні вищих і спеціальних учбових закладів значна частина дітей етнічних меншин (адже вони виходили з більш заможних, ніж у середньому по Україні, родин) втратила право продовжити освіту. Інша ж частина випускників шкіл національних меншостей мала такий рівень підготовки, що могла претендувати лише на місце в закладі, зорієнтованому на набір студентів певної національності. Що ж до можливостей вибору, то вони були досить обмежені. Для етнічних меншин існували тільки педагогічні й сільськогосподарські учбові заклади, що, звісно, штучно звужувало сферу їх культурних перспектив.

Додамо сюди практику культурної ізоляції нацменшодності від історичної батьківщини і отримаємо те ж саме запитання, яке так або інакше хвилювало всіх у той час: "Де застосувати знання рідної мови? Для чого взагалі вона потрібна, якщо і освіти нею за своїм бажанням отримати нема можливості, й спілкуватися нема з ким?"⁶

Отже, у культурному житті етнічних меншин на початку 30-х років, коли почалося запровадження загальної початкової освіти, створюватися нові учбові установи з викладанням мовами нацменшин, а їх треба було забезпечити учбовими посібниками й викладачами, проблем виникло чимало. Коротко кажучи, і уряд України, і безпосередньо етнічні меншини стояли лише на початку довгого, великотрудного шляху відродження й розвитку національних культур.

Тим часом суспільно-політична ситуація була вже зовсім іншою, поступово змінювалося й ставлення уряду України до культурних потреб національних груп республіки. Точкою відліку нового етапу національної і культурної політики стала колективізація, яка, хоч і не була безпосередньо пов'язана з культурними процесами, проте докорінно змінила їхній перебіг, адже змінився побут, світогляд і саме майбутнє народу України загалом, а тим більше національних меншин, що за своїм складом (за винятком євреїв і росіян) були селянськими етнічними групами. Специфіка їх соціальної структури (значно більша, ніж у середньому по Україні, питома вага заможного селянства) стала, по-перше, основою досить широких репресій проти етнічних меншин; по-друге, викликала сильний опір колективізації з боку селянства національних меншостей; по-третє, знецінила основні напрямки культурної роботи уряду України в їх середовищі.

Слід зазначити, що на початку 30-х років відчутно змінився кадровий склад державних органів, що займалися питаннями національної політики в Україні. І хоча на сторінках центральної преси, зокрема "Більшовика України", час від часу робилися спроби запевнити в незмінності загальної стратегії партії в національному питанні, вони лише позначили віхи перехідного періоду. Так, скажімо, у доповіді наркома освіти УРСР М. Скрипника на комісії національного питання при ВУАН (23 лютого 1931 р.), що була надрукована у 8 (квітневому) номері "Більшовика України" і називалася досить симптоматично — "Зближення і злиття націй за доби соціалізму", — автору не вистачало ідеологічного простору для теоретичних узагальнень з проблематики, заявленої в цій назві. Зокрема визнаючи, що сучасний період культурного розвитку народів України є закономірним процесом національного відродження раніше гноблених етносів, один з визначних теоретиків національного питання в Україні стверджував безальтернативність створення загальнонародської соціалістичної культури. М. Скрипник вважав невірним висновок Борева, автора виданої в Харкові брошури "Теорія нації та національна програма австрійської школи", який писав: "Ми помиллялися б, гадаючи, ніби соціалістична культура майбутнього буде єдина для всього людства не тільки своїм змістом, а й формою. Цю єдність

простих форм культури можна віднести до первісних часів людства, а не до його майбутнього, коли єдність змісту супроводитиме найбагатша різноманітність форми, так само як і єдність і солідарність всього людства дорівнюватиме, не вважаючи на різноманітність і різнобічність обдарування окремих індивідумів і рівні їх здатності" ⁷. Нарком освіти зазначав: "Цілковито правильне твердження щодо характеристики теперішнього часу, але, переносячи ці характеристики на наступну добу розвитку людства, виходить — теоретично невірна, фальшива теза" . Більше того, точку зору Борева було визнано платформою українського націоналізму.

Стримана відповідь М. Скрипника, який відстоював погляди фундаторів політики коренізації, однак стала передвісником кінця останньої. Вже через рік у 17—20 номерах журналу "Більшовик України" було надруковано велику статтю А. Хвилі "КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику", яка не лише створювала штучне тло націоналістичних заколотів антирадянського спрямування (великоросійського шовінізму, українського націоналістичного ухилу й місцевого націоналізму), а й розпочала кампанію цькування активних учасників національного будівництва в республіці.

1933 р. став вирішальним в історичній долі коренізації в Україні. Загальновідомий липневий (1933 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У визначив новий етап в її історії, адже за цією межею не залишилося жодних ознак відвертості й людяності у стосунках держави й народу. Виснажена голодомором Україна була визнана кублом класового ворога та його "націоналістичної агентури", а по тому почалося широко-масштабне переслідування українських націоналістів, що набуло особливо великого розмаху вже після самогубства М. Скрипника.

Літні номери журналу "Більшовик України" за 1933 р. яскраво відображають усю складність та епохальність даного періоду в історії країни. Причому статті, які так або інакше були пов'язані з національним життям у республіці, посідали чи не центральне місце й водночас представляли всебічну доктрину нового керівництва республіки в національній царині. Найперший її постулат заявлено в назві статті Ан. Сенченка: "Радянська Україна — невід'ємна частина могутнього Радянського Союзу" ⁸. В розділі "Великі успіхи ленінської національної політики на Україні. Тяжке національне пригноблення в Західній Україні" автор широко цитує статтю новоявленого теоретика з національного питання в Україні П. Постишева "Завдання боротьби за більшовицьке збирання, обмолот і хлібоздавання", що була опублікована в попередньому номері журналу, та його ж промову на пленумі Харківської Облпрофради — "Чергові завдання роботи профспілок". Основним завданням статті була критика буржуазних фальсифікацій національного будівництва в Україні.

Інша велика стаття за підписом О. Шліхтера в цьому ж номері журналу — "Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні" — була спрямована на теоретичний розгром М. Скрипника. Увесь доробок останнього кваліфікувався як "теоретичні помилки у національному питанні", "теоретичні видумки", "непосильне завдання доповнювати Леніна". Найбільшої критики серед узагальнень М. Скрипника, які, між іншим, базувалися не лише на теоретичних припущеннях, а й на багаторічному досвіді роботи НКО, ним очолюваному, зазнали як сама українізація, так і обраний напрямок розвитку української мови в другій половині 20-х — на початку 30-х років, зокрема, за висловом О. Шліхтера, намагання "... відірвати розвиток української мови від тієї мови, якою говорять широкі маси українських робітників і селян, усуваючи з неї інтернаціональні терміни, насаджуючи штучні, чужі розумінню широких мас "нові слова" " . Тієї або іншої критики зазнали всі напрямки роботи

НКО, але першорядне місце в статті посіла критика так званої теорії "двомовності й дерусифікації", в якій виявилася радикальна розбіжність поглядів українського керівництва до 1933 р. і після нього.

За переписом 1930 р., в Україні налічувалося 13 000 000 громадян, які визнавали себе українцями, але рідною мовою вважали російську. Якщо взяти до уваги, що дана категорія української людності становила більше половини чисельності росіян України і розміщувалася головним чином у південноукраїнських промислових центрах, стає зрозумілою стратегічна важливість задоволення її культурних сподівань. М. Скрипник ще в 1931 р. у статті "Перебудовними шляхами" цілком справедливо вважав мову даної категорії людей результатом русифікаційної політики царату. Що ж до її майбутнього, то він, а в його особі й республіканське керівництво, вбачали його в поступовому впливанні в річище україноської культури. "Оскільки економічний розвиток УСРР, зокрема за реконструктивної доби, — писав він, — неминуче приводить... до ще дальшої і поширеної українізації наших міст, містечок і селищ і до дальшої українізації нашого робітничого класу, остільки у зазначених випадках двомовності, мішаної і ламаної говірки дітей, у виборі початкової мови їх навчання можна в більшій частині місцевостей УСРР надати перевагу мові українській" ¹¹. Що ж до нового республіканського керівництва, то воно вважало підхід своїх попередників до цього питання механічним, з точки зору практики, і шкідницьким та класово-ворожим, з позиції теорії.

Після М. Скрипника найавторитетнішим популяризатором погляду партії на національне питання став В. Затонський. Його стаття "З питань національної політики на Україні" була сконцентрована на критиці "просвітянщини" М. Скрипника стосовно всіх етнічних складових республіки. Центральне місце в ній посіла проблема ущемлення прав росіян і російськомовного населення. За даними автора статті, забезпеченість росіян початковою школою в найбільших містах Південної України становила від 40 до 60 % ¹². Захищаючи цілком справедливі права росіян, В. Затонський разом із тим не був щиросердним прихильником вільного розвитку всіх народів, що жили в Україні. Справжня спрямованість статті виявлялася в намаганні визначити, якій культурі (українській чи російській) віддати першість в асиміляції національних меншостей республіки, спираючись на небажання частини єврейської, грецької, польської людності навчатися рідною мовою. Головну крамолу В. Затонський вбачав не в тому, що асиміляція мала місце, а в тому, що асимілювали українці, а не росіяни.

Як альтернативу українській асиміляційній енергії В. Затонський висував ідею мішаних шкіл. Цілком виправдана, вона, однак, була лише прикриттям зменшення українських груп і фарсом стосовно забезпечення культурних потреб національних меншостей. Адже в 1933/34 навчальному році водночас із значним збільшенням російськомовних груп планувалося повністю забезпечити етнічні групи семирічками з навчанням рідною мовою. Того ж року, за його словами, "довелося всі підручники, які існували до цього часу, забракувати і почати заново їх виготовляти" ¹³. Нижче він зауважував: "Ми підручники зараз уже виготовили", проте це не відповідало дійсності. За даними Держвидаву України, основна маса підручників мовами національних меншостей побачила світ наприкінці 1936 та в 1937 рр.

Другою нездоланною перепорою на шляху запровадження декларацій В. Затонського був брак педагогічних кадрів, які, як він погоджувався, "... ми і за 1—2 роки цілком не підготуємо". Отже, на практиці на фоні збільшення російських груп (які мали можливість використовувати для навчання підручники, видані в Російській РФСР) і повної відсутності вчителів і підручників для шкіл національних меншостей в

Україні принаймні ще якнайменше 3—4 роки проекти В. Затонського були політичною демагогією, якою прикривалося поступове згортання як українізації, так і коренізації національних меншостей.

Стаття В. Затонського має справді епохальне значення в розумінні причин і сутності змін у національній стратегії державного керівництва. 1933 р. був зламним в історії України — здійснювалася докорінна перебудова основ суспільного життя. У відповідності до специфіки моменту суттєвих змін зазнали всі найважливіші напрями діяльності радянської держави — економічний, соціальний, адміністративний (адміністративно-територіальна реформа початку 30-х років), культурний (шкільна реформа). Чи не дивно, що республіканське керівництво продовжувало запевняти про незмінність свого курсу лише в національній політиці. Про це, зокрема, говориться і в статті В. Затонського. Та зайве говорити, що це вже була інша коренізація і що робили її інші люди. Якщо раніше вона розглядалася як безумовно виправдана, то тепер лейтмотивом роботи в даній галузі могла б стати така фраза з вищеназваної статті: "... Коли українізацію тлумачать у спосіб дерусифікації пролетаріату, коли примусово заганяють дитину іншої національності в українську школу — це не є наша більшовицька українізація, це — ганебне націоналістичне перекручення" ¹⁴. Така сама настанова мала діяти й у випадках примусової коренізації шил національних меншин. А тому знов, але вже з новою силою постало запитання, що було актуальним, як ми бачили, і до 1933 р.: "Школи з якою мовою викладання відкривати для тих, хто не хоче навчатися ані українською, ані національними мовами?" Можлива відповідь на нього в той час була єдина — російською.

У статті В. Затонського, хоча це може здатися абсурдним, вперше на державному рівні за всю історію коренізації було виголошено проблему росіян в Україні. Як зауважував автор, "їх й за нацмен не вважали". Цілком слушно звертаючи увагу на певні приклади ущемлення прав росіян на навчання рідною мовою, автор висловився проти дерусифікації та примусової українізації. При цьому було очевидним, що це було лише альтернативою попередній позиції українського партійного керівництва і не усувало реальних причин проблеми. Як на наш погляд, вирішення її знаходиться не у визначенні неприпустимості насильницької українізації, чи русифікації, а у ставленні держави до процесу асиміляції як такого. Зі знаком плюс, чи мінус, на базі української, чи російської як двох історично конкуруючих на культурному просторі України мов, вона відбуватиметься завжди, незважаючи на те, як її кваліфікуватимуть. Але для нормального функціонування державного механізму на культурному рівні життєво важливо визначити методи, якими треба й припустимо утримувати людину в межах тієї, чи іншої етнічної спільноти; так само, як і висловитися стосовно права людини на свідому асиміляцію.

Що ж до згаданого 1933 р., то в той час таким чином це питання не було постаалене, а отже, й методика вирішення накопичених у попередній період проблем у галузі національно-культурного життя народів республіки залишилася старою (вона характерна і для сьогодення) — "зробити все по-іншому".

Вже протягом 1933 р. повсюди була розширена мережа російських груп. Так, скажімо, в Харкові питома вага учнів, які навчалися російською мовою, в порівнянні з 1932/33 р. зросла з 20 до 39 %, в Одесі — з 21 до 38 %, у Херсоні — з 0 до 39 %, у Макіївці — з 3 до 34 % ¹⁶. За даними В. П. Затонського, паралельно збільшилася кількість учнів у школах національних меншин: в єврейських — на 26 %, польських — на 28 % ¹⁷. І хоч автор запевняв, що це зростання відбувалося не за рахунок українське мовних груп і що заплановане зростання питомої ваги школярів українського походження становить 26 %, зрозуміло, що це не

могло відбуватися іншим чином. Отже, тенденція збільшення кількості російськомовних груп і задоволення в такий спосіб культурних потреб тих, хто був проти українізації й коренізації, стала основоположною в культурному житті України й дедалі набирала сили.

Певні зміни сталися й у напрямках роботи в середовищі етнічних меншин. Адже, як це завжди буває у періоди урядових криз, що супроводжуються широкоосяжною критикою, щоправда, в даному разі однієї спрямованості, виявилось й було офіційно визнано безліч похибок, помилок і перекручень у культурній політиці, запроваджуваний щодо етнічних меншин з 1924 по 1933 р. І якщо вони раніше кваліфікувались як втрати новаторської політики, то тепер — як "підривна, шкідлива робота класового ворога". Як видно з тієї ж статті В. Затонського, не було жодної ланки в культурному житті національних меншостей республіки, яка не мала б значних хиб.

Так, скажімо, у Харкові лише 28 % дітей єврейського походження визнали єврейську мову рідною, але, незважаючи на невелику питому вагу бажаючих навчатися рідною мовою, вони були забезпечені національною школою тільки на 53 %¹⁸. Щодо греків України, то В. Затонський показав цілковиту безпорадність керівництва УСРР в задоволенні їх культурних потреб, визнавши існування в республіці так званої "грецької проблеми". Сутність її полягала в штучності запроваджуваної шкільної реформи, яка створила мережу національних учбових і культурних установ, але відірвала їх від плідного ґрунту народної культури. Греки-елліни повинні були вивчати в школах новогрецьку мову, що була розмовною мовою Греції й відрізнялася від мариупольських діалектів. Урумам (греко-татарам) надавалось право вивчати в школах не лише не ідентичну, а й ментально неприйнятну для них мову одвічних їхніх гнобителів — кримських татар, до того ж з латинізованою абеткою. Підсумовуючи клубок невирішених проблем у культурному житті грецької діаспори України, В. Затонський писав: "Мабуть, що найскладніша справа з усіх нацменшостей України це з мариупольськими греко-еллінами, а саме тим, що їх діалект відрізняється навіть від діалекту греків чорноморських (понтійських), тим більше від мови самої Греції. Ми не повинні ставити вимоги щодо їх асиміляції російською чи українською культурою, але тоді вже хай еллінізуються, тобто приймають мову, що є літературною мовою трудящих мас Еллади та компартії Греції"¹⁹.

Не менше болючими були проблеми шкільної справи — основи культурного життя суспільства — у болгар, чехів, поляків та ін. Жодна з етнічних меншин не мала більш-менш задовільної мережі семирічок національною мовою. Дедалі більшої актуальності набували організований опір батьків і місцевих керівників поширенню мережі нацменшкіл, а також переконання в тому, що нацменам не потрібний вищий концентр, оскільки в інституті вони навчатимуться іншою мовою²⁰. Відкидаючи такі погляди, Затонський вважав необхідним виправлення "перекручень національної політики" попереднім керівництвом України й більш за все практики насильницької коренізації.

Безумовно, в роботі попередників В. Затонського по національно-культурному будівництву мали місце елементи тиску при запровадженні рішень стосовно певних етнічних груп (таких, як греки, татари, асирійці тощо), траплялися випадки насильницької мовної переорієнтації. Проте, як на нашу думку, елементи конструктивної критики у статтях Володимира Петровича 1933 р., спрямовані проти методів М. Скрипника та його однодумців, не були життєдайними, адже вони націлювались не на визначення й вирішення проблем національно-культурного життя народів України, а на політичне знищення носіїв ідеї коренізації в тому вигляді, в якому вона здійснювалася до 1933 р. Зайвим

буде казати, що й відчутних позитивних зрушень у галузі культурного будівництва у період 1933— 1937 рр. не відбулося.

Названий час мав свою специфіку, що визначалася не лише суспільно-політичною ситуацією в країні (голодомор, широкі репресії стосовно націоналістів, як українських, так і з середовища національних меншостей), а й принципово новим спрямуванням роботи з останніми. Якщо в 1924— 1932 рр. основну увагу нацменоргани у своїй діяльності приділяли роботі з компактними масами етнічних меншин і задоволенню в першу чергу їхніх культурних потреб, то тепер більш актуальним стало питання задоволення культурних потреб чи навіть вимог розпорошеної людності неукраїнського походження. Для нас же принциповим є не лише визнання самого факту зміни напрямку культурного будівництва в середовищі етнічних меншин, а й розуміння сутності цієї зміни.

Якщо розглядати виступи М. Скрипника й В. Затонського без ідеологічних пасажів, то виявиться, що позиція обох бездоганна, а наведені ними дані свідчать про бурхливий розвиток роботи. Тим часом позиції їх несумісні. Адже перший і роботу, і її наслідки оцінював з точки зору компактних мас людності національних меншин, що не лише мали специфічні національно-культурні ознаки, а й були зацікавлені в їх збереженні. На його погляд, досягнення коренізації за 1924— 1933 рр. були не безсумнівними, але відчутними. Що ж до позиції В. Затонського, то започаткована ним політика мала іншого адресата, який був необґрунтовано, а з політичної точки зору, й недалекоглядно обійдений його попередниками.

Зміна пріоритетного об'єкта національної політики, що відбулася в Україні на початку 1933 р., на нашу думку, мала серйозне суспільне підґрунтя. Сам факт замовчування голодомору, що вже охопив Україну, свідчив, що державне керівництво, так би мовити, втратило інтерес до селянства як суспільного і виробничого класу. Вміло створювана картина грандіозних успіхів 1-ї п'ятирічки й не менш грандіозні сподівання на 2-гу перемістили центр уваги суспільної думки в місто, де відбувся "історична битва за нове суспільство". В таких умовах попередній курс національної політики, спрямований на "встановлення правильних стосунків між пролетаріатом панівної в минулому нації й селянством раніше гноблених націй", як такий, що виконав своє практичне призначення, став питанням минулого дня. Замість цього першорядної уваги вимагало регулювання міжнаціональних стосунків у місті — генераторі асиміляційних процесів. А отже, в поле зору В. Затонського потрапили становище і ставлення до коренізації міського населення.

Що ж являла собою міська людність України на початку 30-х років? Колективізація і голод стали причиною масової втечі селян у міста, вербування на великі будівлі. Основним бажанням цих людей, які часто густо змінювали навіть прізвище, було загубитися серед натовпу, уникнути страху розкуркулення й голодомору. Заради виживання свого і своїх дітей вони були згодні зректися ім'я, релігії, національності і таким чином поповнити міську армію маргінатів, яким були незрозумілі й невласливі ідеї збереження й відродження національної культури. Власне, вони несвідомо творили свою, нову, соціалістичну позанаціональну культуру. І саме цей напрям культурного розвитку, підтриманий керівництвом республіки, став домінуючим після 1933 р.

Культурне життя національних меншин України в 1933— 1937 рр. видається дуже проблематичним. Здавалося б, лінія національно-культурної роботи в їх середовищі затишлася незмінною. Нова когорта державних діячів з високих трибун урочисто запевняла у своїй відданості ленінському курсу національної політики. Чи можна це вважати трагедією М. Скрипника та його команди? Та хіба вони були першими чи

єдиними в кадровій перетасовці, що відбувалася в усіх галузях суспільного виробництва? І чому саме з їх виходом із політичної гри уся справа національно-культурного розвитку етнічних меншин і безпосередньо українського народу мала зупинитися? Адже абсолютно ясно, що вони не були ані бездоганними у своїх поглядах, ані незамінними. І хоча, як на нашу думку, було б спрощенням пов'язувати згорання коренізації в Україні лише зі сходом з політичної сцени М. Скрипника, однак саме після цього повним ходом пішов занепад культурного життя національних меншин.

Дуже вибіркові дані про культурне життя етнічних меншин у 1933—1938 рр., що час від часу з'являлися в пресі, базуються лише на тих досягненнях, що мали місце до початку колективізації. За винятком російських, майже не зазнала змін мережа шкіл з викладанням мовами меншин. За даними Відділу національних меншостей ВУЦВК, що був утворений на базі ЦКНМ у 1934 р., на терені України діяло 1 166 російських (556 923 учні), 432 єврейські (73 412), 571 німецька (63 670), 238 польських (32 829), 165 молдавських (32 121), 45 болгарських (12 174), 21 грецька (5 406), 18 чеських (1 192), 8 татарських (808), 6 вірменських (1 049 учнів) шкіл²¹. У тому ж 1934 р. в Україні для етнічних меншостей працювали 17 сільськогосподарських національних технікумів і 12 нацменвідділів при загальних технікумах, а також 27 національних педтехнікумів та 10 педінститутів чи секторів, де загалом навчалось 11 836 студентів.

Щоправда, певні позитивні зрушення мали місце у видавничій справі. У 1934 р. в Україні виходило 9 центральних і понад 40 обласних і районних газет національними мовами. Тоді ж було видано 1459 книжок російською, 63 болгарською, 17 грецькою, 147 єврейською, 118 молдавською, 60 польською, 82 німецькою, 5 татарською, 4 чеською мовами²². До 1937 р. випуск літератури мовами етнічних меншостей збільшувався.

Продовжувала свою роботу мережа культурних і наукових установ, що обслуговували нацменшості, серед них Інститут єврейської пролетарської культури, Інститут польської пролетарської культури, Кабінет етнографії при ВУАН, Грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Національну культуру популяризувати 12 єврейських, 9 російських, німецький, болгарський і грецький театри.

Наведені дані створюють картину певних позитивних результатів культурної політики щодо національних меншин у 1933—1937 рр. Але не зайвим буде нагадати, що вони відбивають лише одну сторону проблеми. Адже робота всіх культурних установ етнічних меншин проходила в складних умовах ідеологічного тиску, що супроводжувався переслідуванням "класово-ворожих націоналістичних елементів", троцькістів, "прихованих бундівців" тощо. Не було жодної установи серед тих, що обслуговували етнічні меншини, яку б у ці роки оминули репресії. За звинуваченням у причетності до польської військової організації було репресовано майже повністю співробітників Інституту польської пролетарської культури в Києві. Те ж саме відбулося в німецькому технікумі в Хортиці. Постійних кадрових змін зазнавати грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства, Маріупольський грецький педагогічний технікум. Робота установ такого напрямку здійснювалася на передньому краї ідеологічних змагань уряду з "умовним противником" і дедалі більше втрачала зв'язок з народом та його сподіваннями, перетворюючись на додаток до залізних ідеологічних шор, якими суспільство країни було відгороджене від навколишнього світу. Симптоматичною є й надзвичайна рідкість публікацій у пресі з проблематики, а також зміст та якість тих небагатьох, що виходили.

Так, скажімо, напрочуд беззмисловою є стаття одного з найстаріших працівників ЦКНМ, а потім створеного на її базі Відділу національних меншин ВУЦВК Д. Маца "На высоком подъеме"²³. Вона становить компіляцію загальновідомих фактів про соціально-економічний і культурний розвиток етнічних меншин України на початку 30-х років. Показовою і зрозумілою є й форма викладення матеріалу, вибрана автором. Наведення даних не по етнічних групах загалом, а по національних районах створює у необізнаного читача ілюзію бурхливої діяльності уряду в культурній сфері й водночас приховує і наслідки колективізації, і голодомор у селищах етнічних меншин, і відсутність жодних зрушень у їх культурному житті (за винятком очевидного збільшення кількості російських шкіл), і наслідки широкоосажних репресій у середовищі національної інтелігенції, що прирекли політику коренізації на неминучу загибель.

Щоб проілюструвати дійсні умови і характеристики роботи нацменівських культурних установ, звернемося до матеріалів Наркомосу. 13—16 серпня 1936 р. спеціальний інспектор НКО провів ревізію стану німецьких шкіл Дніпропетровської області (Фріц-Геккертівського району та Дніпропетровська) і отримав таку картину. З 6-ти директорів середніх та неповних середніх шкіл Фріц-Геккертівського району жодний не мав закінченої середньої педагогічної освіти. З 19 завідуючих школами не мали закінченої середньої педагогічної освіти 17. Успішність учнів як з рідної, так і з української чи російської мов була надзвичайно низька. У Князівській неповній середній школі, наприклад, з 31 учня 5-го класу іспитовий диктант з німецької мови на "погано" написала більшість, а з української — 15 учнів. Багато з обстежених шкіл не мали наочних приладів (у Князівській школі, наприклад, було лише 5 географічних карт, глобус, папка анатомічних таблиць, 13 картин із зображенням звірів і птахів та 150 примірників книжок у бібліотеці). Що ж до географічних карт та таблиць з біології з пояснювальним текстом німецькою мовою, то про них ніхто й не згадував. У школах не витримувалися санітарно-гігієнічні норми, не вистачало учбових приміщень²⁴.

Становище, в якому опинилися німецькі школи Дніпропетровщини, більшою або меншою мірою було характерним і для шил інших національних меншин (за винятком росіян). Досить сказати, що для грецьких шкіл лише 1936 р. було випущено букварі й підручники з основних дисциплін, які Державне грецьке видавництво Донбасу (м. Сталіне) друкувало за новою, спрощеною, орфографією ("димотикою"). Таким чином, "грецьку проблему" на Україні було остаточно вирішено на користь запровадження в грецьку школу штучно створеної радянськими працівниками мови, яка була відірвана і від місцевого культурного ґрунту, і від культурного життя Греції.

Зростання проблем національно-культурного розвитку етнічних меншин України в другій половині 30-х років разом із неспроможністю і небажанням уряду змінювати становище на краще, а не займатися самообманом, повністю позбавили політику коренізації життєвості. А тому питання її поступового відмирання, чи авторитарної ліквідації стало справою часу.

20 квітня 1938 р. РНК УРСР і Центральний Комітет КП(б)У прийняли постанову "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України", за якою значно збільшувалася кількість годин на вивчення російської мови в національних школах. Але такі заходи, зрозуміло, не знімали проблему освіти етнічних меншин як таку. Докорінне її вирішення було розроблено у постанові РНК УРСР від 29 червня 1938 р. "Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих

національних відділів та класів у школах, технікумах і вузах УРСР" ²⁵. Згідно з нею, вже до 1 серпня 1938 р. мала відбутися реорганізація 766 особливих національних початкових, неповних середніх і середніх шкіл у такі ж школи з російською (переважно) й українською мовами викладання, а також об'єднання ще 122 шкіл зі школами російськими й українськими (за територіальним принципом). План реорганізації національних шкіл у 1938 р. водночас став і пам'яткою й надгробком тій великій роботі, яку здійснили ентузіасти коренізації в 1924—1938 рр. На час реорганізації (а фактично ліквідації) мережі національних шкіл на території України діяло 63 школи з польською мовою викладання, 688 — з німецькою, 19 — чеською, 65 — болгарською, 33 — грецькою, 15 — урумською, а також асирійська і шведська школи ²⁶.

За тією ж постановою було ліквідовано кілька вищих учбових закладів та відділів при них, в яких навчання відбувалося національними мовами, у тому числі Одеський німецький педагогічний інститут, болгарський сектор Одеського педагогічного інституту, польський сектор Київського педагогічного інституту, Прославська болгарська сільсько-господарська школа, Ландауська німецька сільськогосподарська школа рільництва, німецький національний відділ при Кіровській сільсько-господарській школі механізації, Молочанська німецька фельдшерсько-акушерська школа, Хортицька німецька педагогічна школа, Маріупольська грецька педагогічна школа, болгарський відділ при Одеській педагогічній школі, чеський відділ при Київській педагогічній школі. Народному комісаріатові освіти УРСР було доручено в разі потреби організувати перепідготовку на короткотермінових курсах викладачів реорганізованих особливих національних шкіл.

Таким чином, влітку 1938 р. в Україні перестала існувати мережа закладів освіти всіх рівнів мовами етнічних меншин. Не зайвим буде зазначити, що вищезгадана постанова РНК лише законодавче оформила смерть тих учбових установ, які вже з 1933 р. перебували в стані глибокого занепаду і, на думку уряду, були безперспективними.

Ліквідація спеціальних національних установ на Україні була лише частиною загальної політики, спрямованої на відмову від коренізації в усіх сферах культури. Репресії в середовищі творчої інтелігенції та відповідальних працівників, що з особливою силою розгорнулися в 1937—1938 рр., завершили справу. Після 1938 р. жодних згадок про існування в Україні національних меншин та їх специфічні національно-культурні потреби ми не знайдемо. Так, безславно закінчилася політика коренізації стосовно етнічних меншин в Україні. Просувалася вона нелегко, результати її неможливо оцінити однозначно, а відлуння її чути й у наш час.

Найчастіше, говорячи про придушення національного руху в Україні в 30-х роках XX ст., мають на увазі лише український рух і згорання політики українізації. В даній статті ми намагалися показати, що в процесі денаціоналізації суспільного і культурного життя, що спіткав Україну, була ще й друга складова: збочення політики коренізації стосовно етнічних меншин. Так само, як і для українців, для всіх інших етнічних компонентів республіки він був пов'язаний з безліччю особистих драм, що набули масштабів національної трагедії.

Свою ж мету ми вбачали в проведенні об'єктивного аналізу сутності й особливостей національно-культурного життя України в середині 20-х—30-х років з оглядом на сучасний його стан. Досягнення цієї мети є тим більше привабливим, з наукової точки зору, що перебіг національно-культурних процесів у середовищі етнічних меншин у більшості випадків характеризується, так би мовити, більшою наочною насиченістю, ніж у державній нації, дає певні результати у більш стислі історичні строки, при цьому етнічні меншості раніше, ніж великі етнічні

формування, діагностують подальший хід національно-культурного розвитку держави загалом.

Здійснення політики коренізації стосовно етнічних меншин в Україні в 20— 30-ті роки було виправданим з політичної й суспільно-економічної точок зору, адже вона ставала основою не лише гармонізації міжетнічних взаємин, що були загострені в роки громадянської війни, а й виходу країни зі стану глибокої соціально-економічної й політичної кризи початку 20-х років. Проте з перших кроків політика коренізації, крім багатьох практичних, мала значні теоретичні хиби. Сутність їх визначалася надмірною й невиправданою уніфікацією загальносоюзної політики коренізації, що знайшло свій вияв в ототожненні методів здійснення останньої щодо всіх етнічних складових країни: націй, народностей, етнічних і етнографічних груп. Більше того, політика коренізації обмежилася національно-мовним аспектом при одночасному ігноруванні, а з кінця 20-х років навіть неприхованою боротьбою проти ще двох важливих складових кожної національної культури: етнічного менталітету й побуту. Що ж до четвертого значного компоненту — духовної культури, то її існування припускалося лише як "соціалістичної за змістом, національної за формою". Отже, в результаті лишався специфічний і дещо кострубатий "недобиток" від того, чим взагалі є національно-культурне життя, з чітко окресленими рамками духовного розвитку, без національного побуту, без жодних натяків на національну свідомість. І таким чином навмисно чи ні формально здійснювана політика коренізації рано чи пізно неминуче мала потрапити в річище фактичної денационалізації, тим більше, що асиміляційні процеси в середовищі етнічних меншин України ще до революції набули суттєвих масштабів.

Тим часом уряд країни, перебуваючи в полоні класових формул щодо сутності й завдань політики коренізації (як то: завданням коренізації є сприяння встановленню союзу між пролетаріатом і селянством, між панівною у минулому нацією й народами, що визискуватися), не висловлював свого погляду на явище асиміляції як такої, хоча було очевидним, що ряд етнічних меншин України перебував на межі зникнення. Таке ставлення до цієї проблеми зберігалось аж до згорання коренізації в середині 30-х років. Складається враження, ніби фундатори політики вважали, що досить оголосити рівноправність народів і почати заохочувати розширення сфери використання національних мов, як проблема асиміляції зникне сама по собі. Тим часом її причини знаходяться значно глибше — у сфері суспільного виробництва й домінуючого світогляду. А радянське суспільство в 20-і й особливо 30-і роки, незважаючи на здійснення політики коренізації, об'єктивно було генератором асиміляційних процесів. Спочатку колективізація й викликані нею репресії щодо значної частини селянства етнічних меншин знищили віковий уклад життя німців, болгар, греків, чехів в Україні; підірвали економічну основу збереження ними етнічної самобутності; заклали основи розселення цих етнічних груп й розпорошення їх по території республіки. Пізніше індустріалізація завершила започатковану колективізацією справу утворення безкласового суспільства й інтеграції на цій основі всіх етнічних груп країни (як компактних, так і дисперсних) в одноманітне виробництво та в єдину "соціалістичну культуру".

Так само дедалі більше несприятливим для процесів національно-культурного відродження ставав стан суспільної думки. Адже не випадково наприкінці 30-х років ідеї національного відродження лишилися справою інтелігенції, яка брала участь у національному русі 1917—1921 рр. Натомість суспільна база асиміляції рік у рік зростала за рахунок маргіналізації суспільства, відмови від національних амбіцій на

користь класових; індустріалізоване місто й молодь, як суспільний про-шарок, безумовно, передували в цьому процесі. Це спонукало дітей зрікатися батьків, змінювати прізвище (цікаво, що значного поширення це явище набуло в середовищі євреїв — у свій час однієї з найактивніших сил національно-визвольного руху в Україні). Вже на початку 30-х років національна інфантильність молоді дорівнювала її класовій агресивності.

Просте логічне розв'язання ситуації, що склалася в національно-культурному житті України в середині 20-х— 30-х років, говорить на користь перемоги асиміляційних тенденцій у середовищі етнічних меншин і поступової денаціоналізації культурного життя країни загалом. Тим часом історичний процес був значно ширшим і багатшим за арифметичне завдання. Ось чому політика коренізації в Україні, хоч якою обмеженою (як тепер кажуть, "апаратною") вона не була, пройшла довгий і непростий шлях від перших успіхів у другій половині 20-х через занепад на початку 30-х до ліквідації наприкінці 30-х років. Більше того, незважаючи на значну кількість недоліків, політика коренізації стосовно етнічних меншин була ліквідована тоді, коли ще даєко не вичерпаїа своїх потенційних можливостей. Коротко кажучи, і уряд України, і безпосередньо етнічні меншини стояли лише на початку довгого й великотрудного шляху відродження й розвитку національних культур. Трагічність історичної долі коренізації стосовно етнічних меншин в Україні була в тому, що ія історично прогресивна політика залишилася незатребуваною тогочасним суспільством і врешті-решт була відкинута ним як набридла іграшка.

Отже, згорання коренізації щодо етнічних меншин України й українського народу загалом це — не лише зовнішньополітична, а й внутрішня проблема з повним набором причинно-наслідкових зв'язків і детермінацій. А тому й розв'язання проблеми національно-культурного відродження етнічних складових України, у тому числі й її меншостей, знаходиться не лише у зміні зовнішніх атрибутів державності (суверенітет, суспільно-економічний лад тощо), а й у створенні такого симбіозу суспільно-економічних, політичних і духовних основ життя суспільства, який повернув би етнічним культурам здатність самовідтворення.

¹ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. - Изд. 2-е. 1930. Москва Харьков Минск, 1930. - С. 44.

² Я с т р е б а Х., Б а с а н ь С. Революция и национальности... // Ежемесячный журнал Совета Национальностей ЦИК СССР и Коммунистической академии. № 1 - 9; Критика I библиография // Большевик Украины. 1931. - № 1. С. 81.

³ Большевик Украины. 1931. — № 1. С. 82.

⁴ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. Изд. 2-е... -С. 57.

⁵ Там же. - С. 69.

⁶ Як відомо, культурна ізоляція була досить значною вже наприкінці 20 х років, а > початком голодомору стала тотальною. Що ж до таких етнічних меншостей, як греки й ті, що належали до арабської мовної групи, то для них Ізоляція почалася з реформування них мов. /Для греків в СРСР було запроваджено нову орфографію (димотика), що ускладнило їх спілкування навіть на тереш країни, не кажучи вже про культурний обмін з грецьким світом, де застосовувалася історична орфографія (кафаревуса). Тюркські народи також було вилучено з арабського культурного світу і з під впливу мусульманського духовенства переведенням їхніх мов з арабської абетки на латинську.

⁷ Б о р е в. Теорія нації га національна програма австрійської школи. - Харків. 1930. С. 89.

⁸ С к р и н и к М. Зближення і злиття націй за доби соціалізму // Большевик Украины. 1931. - № 8. -С. 30-31.

⁹ С е н ч е н к о А.Н. Радянська Україна невід'ємна частина могутнього Радянсько Іо Союзу // Большевик Украины. — 1933. — № 9-10. С. 47.

¹⁰ Ш л і х т е р О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики // Большевик Украины. 1933. - № 9-10. — С. 61.

¹¹ С к р и п н и к М. Перебудовними шляхами // Большевик Украины. - 1931. jV 13-14. С. 14.

¹² З а т о н с ь к и й В. П. З питань національної політики на Україні /7 Большевик Украины. - 1933. № 9 10. О. 111

¹³ Там же. С. 116.

- ¹⁴ Там же. - С. 111.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Загонський В. П. Нові перемоги ленінської національної політики // Більшовик України. - 1933. - № 13-14. - С. 36.
- ¹⁷ Там же. - С. 37.
- ¹⁸ Загонський В. П. З питань національної політики на Україні... - С. 112.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. - С. 114.
- ²¹ Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности. 1935. ~ № 6. - С. 60.
- ²² Літопис друку УРСР. Систематичний покажчик за 1934 рік. Книги. - Харків, 1936. - С. XVI-XIX.
- ²³ Мац Давид Мойсейович, 1886 р. н., член КПУ з січня 1920 р., з 1929 р. член ЦКНМ при ВУЦВК, з 1932 р. заступник голови комісії, з 1934 р., після реорганізації ЦКНМ у Відділ національних меншин при ВУЦВК завідувачий відділом. У серпні 1937 р. пішов з посади за особистим бажанням. У вересні 1937 р. був виключений з лав партії парторганізацією ВУЦВК, Кіровським райкомом КІІ(б)У м. Харкова. В лютому 1938 р. відновлений Кіровським райкомом КП(б)У м. Харкова, тоді ж заарештований. За вироком 9.03.1938 р. отримав 8 років таборів. 25.03.1950 р. знову був заарештований і 27.09.1950 р. засіданням особливої наради при Міністерстві ДБ СРСР "за приналежність до антирадянської націоналістичної організації" був засуджений до заслання. Звільнений 16.07.1954 р. Подальша доля невідома.
- ²⁴ Збірник наказів Народного комісаріату освіти. - 1936. - № 27 (вересень). - С. 6-7.
- ²⁵ Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського Уряду УРСР. 1938. - № 38. - 16 липня. - С. 152 - 153.
- ²⁶ Там же. - С. 153.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Праця Я. Марковича "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях"

100 років тому національне свідомо українська інтелігенція організувала у Львові гучні урочистості, що мали дати спонукальний імпульс визвольній боротьбі українців на всіх теренах їх підневільного проживання під владою двох найбільших тоді в Європі імперій — Австро-Угорської і Російської. Привід для святкування виявився, по-перше, напрочуд зручним, бо йшлося нібито про суто культурницько-просвітницьку акцію, яка не могла викликати активного спротиву властей, і, по-друге, дуже вдалим, бо відзначалася культурна подія всеукраїнського значення.

Адже славнозвісна поема "Енеїда" уродження Полтавщини Івана Котляревського (1769—1838), населення якої ще пам'ятало про існування там до 1784 р. козацького самоврядування, була добре відома українцям по обидва боки штучно зведеного між ними загарбницькими державами австро-угорсько-російського кордону. А саме 1898 р. виповнилося 100 років з часу першого видання цього безсмертного твору (згадаймо Шевченкові слою, звернені до Котляревського: "Будеш, батьку, панувати. Поки живуть люди, Поки сонце з неба сяє, Тебе не забудуть!"), завдяки якому, зазначали організатори ювілейного торжества, "піднявся українсько-руський нарід з занепаду і став пробуджуватися до життя і розвою", а після свята 1898 р. "наступило також устійнення в означуванні назви нашої наші: замість "русский", "руський", "Русин", "Русь" самочинно волею нашого народу пройшло до уживання: "українсько-руський", "Українець" і "Україна-Русь" як перехід до "український" і "Україна"¹

Кость Левіпський (1859—1941) вбачав найголовніший суспільно-політичний сенс цього святкування у демонстрації непорушного національного єднання українців і українок західноукраїнських земель з їх етнічно єдинокровними братами і сестрами на східноукраїнських теренах. Майже через три десятки років цей найавторитетніший український громадський діяч Галичини кінця XIX — початку XX ст. писав: "Обхід цього всенародного свята скріпив і поширив в кругах галицької інтелігенції, як також селянства нашого: почуття нерозлучної єдності з тим головним пнем нашого народу, з котрого вийшов Іван Котляревський і своїми творами вдержав Україну — Русь, заки прийшов звідси найбільший геній народу: Тарас Шевченко"².

Отже, віддаватися данина заслуженої поваги не просто пам'яті видатної особистості, а вшановувати (звичайно, пов'язану з нею, з її творчою діяльністю) великомасштабну подію в історії українського народу, знаменну віху в його утвердженні у світовому культурному процесі та розвої власної культури. Сучасникам це святкування запам'яталося як національна маніфестація з нагоди "столітніх роковин відродження українсько-руської літератури"³.

Знаменна культурницька акція не залишилася без плідних наслідків, які, по суті, продовжували й підносили на нову височінь починання батька нової української літератури, як назвав І. Котляревського один з найвидатніших українських митців пера Іван Франко (1856—1916) у

розвідці "Українці", написаній 1906 р. на замовлення одного з угорських видавництв, що готувало вихід у світ енциклопедії світової літератури ⁴. Передусім маємо на увазі тодішні видавничі справи. Учасники львівських урочистостей заснувати "Українсько-руську видавничу спілку", її провідними співробітниками стати Іван Франко та Володимир Гнатюк. Вона регулярно випускала в світ різноманітну літературу з віньєткою "ВС" ("Видавнича спілка"). На Східній Україні ювілей нової української літератури ознаменувати заснуванням видавництва "Вік", яке одразу ви дато тритомну антологію української літератури ⁵.

До культурницько-просвітницьких починань 1898 р. віднесемо й заснування періодичних видань, що набули згодом цілком заслуженої популярності: головним чином для інтелігенції — "Літературно-наукового вісника" за редакцією Олександра Борковського, Михайла Грушевського, Осипа Маковея та Івана Франка; суспільно-політичного друкованого органу для народу — "Свобода" за редакцією Костя Левицького. Останній у праці з історії політичної думки галицьких українців у 1848—1914 рр. писав про ще одні ювілейні торжества 1898 р., пов'язані з 50-річчям скасування кріпацтва у Галичині. Повсюдне святкування у повітах завершилося у Львові всенародним віче, "на котрім відноалено національну програму Головної Руської Ради з р. 1848 (мається на увазі створений під впливом революційних подій український національний уряд у Східній Галичині. — В. С.) та проголошено самостійність руського народу іменем всіх партій і всего народу Галицької землі" ⁶.

У праці Івана Франка "Українсько-руська (малоруська) література", спеціально написаній до 1898 р., багатого на пам'ятні дати і культурні започаткування, (разом з вищеназваними) мимохідь згадано й "інший українське -руський всенародний ювілей — 250-ті роковини повстання Богдана Хмельницького" (нині воно трактується як українська національна революція. — В. С.) ⁷, автор висловлює сподівання, що "цей ювілейний рік істотно сприятиме поживленню національного і поступового руху, що великою мірою є наслідком якраз нової українсько-руської літератури, а масовий рух, в свою чергу, позитивно впливатиме на дальший розвиток літератури" ⁸.

Як бачимо, Іван Франко, будучи не тільки культурником, а й політиком, передбачив суспільно-політичне забарвлення всіх культурницько-просвітницьких заходів українців у ювілейному 1898 р. Це впливало з самої суті "українського питання", зумоаленого колонізаторською політикою іноземних імперій на українських землях, що прирікали український народ на вічне принизливе становище бездержавної меншовартісної народності, з одного боку, а. з другого, породжувало дедалі більш міцніючий і більш масовий спротив цій політиці, який згуртовував національно свідомих українців, що обстоювали природне право на незалежне державне існування, вільне використання рідної мови, розвиток національної економіки, культури, освіти, науки.

Микола Аркас (1852— 1909) — активний діяч українського національного руху кінця ХГХ — початку ХХ ст., згадуючи у своїй "Історії України-Русі" появу на світ 1798 р. "Енеїди" Івана Котляревського, також виводив значення цієї події за вузькі рамки розвитку лише культурного процесу, вказуючи, що "з того часу зачинається нова пора в житті України" ⁹. З властивою йому беззаперечною категоричністю висловлювався й найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866— 1934), заявляючи, що поява книжки Котляревського знаменувала цілу епоху "не тільки в історії українського письменства, але і в розвою української свідомості" ¹⁰.

Додамо, що вихід у світ "Енеїди" Котляревського є однією з найзначенніших подій початкового етапу загальноісторичного процесу українського національного відродження кінця ХVІІІ — початку ХХ ст.

Але ж були ще й інші події та явища (в тому числі згадувані й незгадувані) пріснопам'ятного 1898 р. "Велике бачиться на відстані" — цей мудрий афоризм чи не найбільшою мірою стосується творчої дослідницької праці фахівця-історика. Далеко не все дійсно значуще з подій 1898 р. в Україні помітили і належно оцінили їх масштабність віддалені на сто років від сьогодення українські патріоти кінця XIX ст., які прагнули й історичні ювілеї поставити на службу українській національній ідеї в усіх її проявах: від помірковано-культурницьких до радикально-державницьких.

Втім, з усіх вищезгадуваних пам'ятних дат і подій історії та культури України, які вшановувалися 1898 р., у спеціальному історико-хронологічному виданні "Історичний календар" на 1998 р. знаходимо лише одну дату, яку, звичайно, обійти увагою не можна, бо й 100 років тому вона була в центрі всіх ювілейних торжеств та заходів. Це сторіччя виходу у світ першого видання "Енеци" Котляревського. Нині, як нагадує (щоправда, неточно про повноту першого видання поеми) "Історичний календар", виповнюється вже 200 років від тих часів¹¹.

Але 1798 р. мала місце ще одна споріднена за змістом і формою з виходом у світ "Енеїди" подія, яка відіграла не меншу роль у процесі українського національного відродження. На жаль, досі остаточно не усвідомлений цей факт науковою, особливо громадською думкою. Отже, прагнемо відновити історичну справедливість — розповісти про ще один основоположний твір, що започаткував українське національне відродження кінця XVIII — початку XIX ст.

Йдеться про видану 1798 р. в Петербурзі, де тоді ж була надрукована "Енеїда" Котляревського, книжку "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях", її автором був Яків Маркович (1776— 1804) —уродженець Чернігівської губернії — територіальної основи автономної Гетьманщини з її останньою козацькою столицею Глуховим (саме там народився, здобув середню освіту в одному з приватних навчальних закладів молодий татаровий учений — онук широко відомого у козацько-старшинських колах урядовця Глухівської генеральної військової канцелярії, який навіть у відставку пішов з довічно присвоєним йому званням генерального підскарбія)¹². Проте прославився Яків Маркович — старший (1696— 1770) не службовою кар'єрою, а як автор унікальної історіографічної пам'ятки — щоденника, що його він вів упродовж півстоліття і який згодом набув значення найціннішого першоджерела з громадського життя і побуту Гетьманщини 1717— 1767 рр.¹³

Вміння видобувати цінну інформацію з літератури, помічати найсуттєвіше у навколишній дійсності, стисло й образно узагальнювати прочитане й побачене, майстерне володіння пером Яків Маркович — молодший, безперечно, значною мірою успадкував від свого діда. Та, мабуть, цього родинно-спадкового таланту було все ж замало для створення онуком праці, яка навіть затьмарила славу дідового твору. Не можна не відзначити й загаїний високий рівень культури і освіти Якова Марковича — молодшого, набутий ним у двох столицях — гетьманській та імперській. У даному разі зіставлення Глухова і Санкт-Петербурга не є чимось незвичайним.

По-перше, інтенсивна забудова Глухова у XVIII ст. багатьма високотрасними архітектурними спорудами громадського і побутового призначення, використання випробуваних віками засад і модерних досягнень містобудування, заходи щодо поліпшення його благоустрою, розвитку в ньому ремесел і торгівлі висунули місто до числа найвлаштованіших на Лівобережній Україні, піднесли його до рівня передових на той час європейських міст. Мандрівники, які відвідували Глухів, віддавали йому перевагу перед Києвом "будівлями і житієм", вбачали деяку зовнішню схожість з Санкт-Петербургом¹⁴.

По-друге, за часів Гетьманщини Глухів перетворився на всеукраїнський культурний центр. Українська світська еліта, навіть здобувши освіту у Києво-Могилянській академії, удосконалювала її під час служби у Генеральній військовій канцелярії, при якій було створено спеціальний навчальне -практичний канцелярський курінь. Роль церковної еліти, що виховувалася головним чином у Києво-Могилянській академії та Києво-Печерській лаврі, як головного фундатора і генератора громадської та наукової історичної й філософської думки, почата занепадати. Найважливіші історичні письмові джерела створювалися вже не у монастирях та храмах, а у державних установах. Носіями історичної пам'яті ставали військові канцеляристи, що за родом служби постійно мали справу з документами минулого або сучасного діловодства¹⁵.

Саме завдяки зусиллям молодих урядовців, які проходили державну службу у полкових і Генеральній військових канцеляріях, було створено феномен української козацької історіографії, філософії, політології, правознавства. Його найяскравішими представниками, що жили і працювати у Глухові, були: Микола Ханенко (1691—1760) —автор "Діаріуша або Журналу", одного з кращих зразків мемуарно-історичної літератури України першої половини XVIII ст.; сучасники Ханенка і продовжувачі його справи щоденникових записів Пилип Борзаківський і Павло Ладинський; Семен Дівович — автор історико-публіцистичного памфлету "Разговор Великороссии с Малороссией", в якому обстоював право України на державну незалежність; Яків Козельський (1728— 1794) —філософ і політолог, що захищав республіканський державний лад, засуджував монархію (у формі освіченого абсолютизму), перекладач з французької енциклопедичних статей Дені Дідро: Ф. В. Туманський — редактор петербурзького журналу "Российский магазин" (1722— 1794), член-кореспондент Петербурзької академії наук, спроба відкриття фітії якої у Глухові йому не вдалася, але 1781 р. з його ініціативи тут було засновано першу і єдину на Лівобережній Україні книгарню, а 1720 р. відкрито першу міську бібліотек)¹; Федір Чуйкевич — автор правознавчої праці "Суд и расправа в правах малороссийских"; Петро Симоновський (1717— 1809) —автор рукопису "Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных: немецкой — Бишинга, латинской — Безольди, французской — Шеватье и рукописей русских ..." (1765), який, щоправда, побачив світ у Москві аж 1847 р.¹⁶

Знаменно, що у своєму наказі до імперської Комісії щодо упорядкування "Нового уложення" (1767 р.) глухівська шляхта просила дозвіл на відкриття у місті університету¹⁷, хоча чимато глухівчан у той період вже навчалися у закордонних вищих навчальних закладах, де їх найбільше цікавили економічні та медичні спеціальності. Навіть після ліквідації козацького самоврядування Глухів тривалий час був визнаним культурним центром України. Глухівчани продовжувати поповнювати лави духовної і політичної еліти України та Російської імперії.

Назвемо Симеона Миславського (1731— 1796) —викладача і ректора Києво-Могилянської академії, автора і упорядника кількох проповідницьких збірників; Г. Соболевського (1745— 1807) —визначного ботаніка і фармаколога; Олексія Павловського (близько 1770 —після 1822) —автора навчального посібника з граматики української мови (написаного на початку ХГХ ст., але виданого у Петербурзі лише 1818 р.), а також поетичних творів, зокрема. Оди у пам'ять його земляка-глухівчанина князя Олександра Безбородька (1746—1799), який зробив карколомну кар'єру урядовця Російської імперії, дослужившись до міністра закордонних справ і канцлера і не втратив патріотичних почуттів до України: ініціював написання Василем Рубаном "Краткой летописи Малые Роеси! с 1506 по 1776 год" і допоміг її видати у 1777 р., пожертвував великі кошти на заснування у Ніжині гімназії вищих наук, якій після відкриття у 1820 р. присвоєно його ім'я¹⁸.

Отже, творчо-науковий злет Я. М. Марковича був закономірним, зумовленим потребами суспільного розвитку Лівобережної України у переломний період її державницької долі, коли виникла необхідність словом і ділом реагувати на посилення колонізаторської політики царизму. Вищезгадані історичні, етнографічні, мовознавчі розвідки становили, за влучним висловом Михайла Грушевського, історико-антикварну літературу, виникнення якої збіглося із скасуванням гетьманства (1764 р.) та низкою інших ударів по козацькій автономії. Щоправда, на переломі XVIII і XIX ст. суспільство ще не усвідомило до кінця громадське значення і наукову цінність цієї літератури, в тому числі "Записок о Матеросии, ее жителях и произведениях" Якова Марковича — "своего рода энциклопедии Гетьманщины" з відомостями "из истории старой (до XI в.) и новой, из географии, этнографии и естествознания" ¹⁹.

Однак сучасники не були байдужими до таких праць, захоплювалися ними як зразком українського патріотизму, що було чи не найважливішим у процесі зароджуваного українського національного відродження. Саме на цьому наголошував один з найвизначніших у XX ст. істориків України Дмитро Дорошенко. По-перше, він вказував на тісний зв'язок з українським національним відродженням "наукового дослідження української історії, етнографії, мови, письменства", тобто того, "що ми зовемо українознавством" ²⁰. По-друге, у руслі розвитку узагальнених наукових знань про Україну він розглядає і працю Якова Марковича, уточнюючи її характеристику, дану М. Грушевським, визначає її як "енциклопедію українознавства". По-третє, не міг Д. Дорошенко ігнорувати патріотичне ідейне спрямування книжки Я. Марковича, "перейнятої ентузіастичною любов'ю до рідного краю і до свого народу" ²².

Таким чином, цими досить урівноваженими оцінками, висловленими у праці, яка вперше вийшла у світ 1940 р., Д. Дорошенко виправив свої більш ранні заяви з цього приводу, згідно з якими: 1923 р. — незважаючи на незаперечність певного впливу книжки Марковича "на розвиток національного почуття серед українського громадянства", вона не є цінною за своїм фактичним змістом; 1933 р. — попри перейнятість патріотичним ентузіазмом і започаткуванням довгої низки видань, присвячених українській історії й етнографії, сама вона, мовляв, не мала наукового значення ²³.

До речі, ця категоричність, від якої сам автор відмовився, викликала хвилю обурення нашого сучасника — В. В. Кравченка, фахівця з української історіографії XVIII — першої половини XIX ст. ²⁴ Він спростовує тезу щодо заперечення наукового значення праці Я. Марковича, висловлену Д. Дорошенком в його "Нарисі історії України", уперше виданому у Варшаві 1933 р. і перевиданому у Мюнхені 1966 р., Києві та Тернополі 1991 р. Натомість В. В. Кравченко наполягає (і ми його в цьому підтримуємо!) саме на науковій цінності книжки Я. Марковича, щоправда, визнаючи, що історичні сюжети в ній посіли даієко не основне місце, розглядає її відповідно до своїх дослідницьких інтересів лише як узагальнюючу, хоч і не завершену автором розвідку з історії України, до того ж з яскраво виявленими новими тенденціями у розвитку української історичної думки.

Ця найновіша історіографічна оцінка праці двохсотрічної давності вельми важлива. В. В. Кравченко писав: "У цілому близькість Я. Марковича до патріотичного дворянського середовища, його висловлювання з приводу окремих проблем української історії вказують на його близькість до шляхетської історіографії історії України орієнтовно в тому її напрямку, який представляв Г. А. Полетика. "Записки о Малороссии" Я. Марковича обіцяли стати, а багато в чому і стали значним кроком уперед у процесі засвоєння українською історичною думкою новітніх здобутків європейського Просвітництва. На жаль, передчасна

смерть автора перекреслила одну з найбільш вдалих спроб створити узагальнюючу працю з історії України, яка відповідала тогочасним вимогам історичної науки" ²⁵.

Певною мірою можна погодитися і з політико-соціологічним визначенням, яке дає В. В. Кравченко Я. Марковичу як дворянському консерватору, не вкладаючи негативного значення у цей термін і досить переконливо аргументуючи останній Марковичевим аналізом історії формування стану дворян на Лівобережній Україні після її входження до складу Російської імперії²⁶. Однак В. В. Кравченко неправомірно вважає своїм однодумцем авторитетного історика М. І. Марченка, бо вищезазначеного визначення в його ґрунтовній монографії з історії історичної науки в Україні до середини ХІХ ст. немає. Натомість М. І. Марченко віддавав данину традиційному для радянської історіографії класовому підходу до оцінки творчої спадщини минулого. Отже, в його праці застосовуються "реакційні погляди" Я. Марковича як "ідеолога дворянства", "класова кріпосницько-дворянська ідеологія" якого "виявляється у погляді на селянство, його становище та історію закріпачення" і який разом з іншими "ідеологами нащадків старшини" "старався виправдати кріпосницькі урядові заходи щодо закріпачення селян і обґрунтувати класові інтереси історичними мотивами" ²⁷.

Однак було б несправедливим лише на основі процитованих нами положень праці М. І. Марченка оцінювати його вклад у з'ясування місця книжки Я. Марковича в історії історичної науки в Україні (тільки в цьому дещо звуженому річищі, як робив Д. Дорошенко, про що ми зазначати раніше, вона розглянута визначним українським радянським істориком, який повною мірою скористався так званою "хрущовською відлигою", щоб донести молодому поколінню правду про історіографічну спадщину історії України).

Отже, слідом за одним з корифеїв української історіографії О. М. Лазаревським, який першим майже через сто років після опублікування Марковичевої книжки звернув увагу на її науково-історіографічне значення, М. І. Марченко недвозначно вказує, що як за задумом, так і за виконанням йдеться про "науково-літературну працю" ²⁸.

Саме М. І. Марченко вперше ґрунтовно проаналізував зміст книжки Я. Марковича як пам'ятки української історіографії. Він відзначив високу ерудицію автора з питань західноєвропейської і вітчизняної історії, досконалі знання останнім іноземних мов, його вміння організувати поточні географічні та економічні дослідження, оригінальність історичних поглядів і новаторство дослідницького методу, широку й різноманітну джерельно-історіографічну базу "Записок о Малороссии" ²⁹.

Увагу М. І. Марченка привернули обстоювання Я. Марковичем з рішучих антинорманських позицій автохтонності східних слов'ян, наполягання на основній ролі місцевих джерел утворення руської держави, об'єктивістський, позбавлений класової тенденційності виклад історії стародавнього суспільства, переважне висвітлення зовнішньополітичних та культурних проблем Давньої Русі, на яку Я. Маркович, як і автор "Історії Русів", дивився як на спільну сторінку історії Великої, Малої і Білої Русі³⁰ (до речі, цю позицію авторів обох пам'яток української історіографії сучасні дослідники воліють не коментувати, хоча вона типова для періоду започаткування українського національного відродження, коли його тодішні апологети намагалися доводити свої давні шляхетські права посиленнями на спільні етнічні корені всього слов'янського населення Київської Русі).

До кінця життя професор М. І. Марченко наполегливо продовжував працювати над удосконаленням монографічної праці з української історіографії, але друге видання її, на жаль, не побачило світу. В 60—70-х роках у радянській Україні опубліковано фундаментальні узагальнюючі ба-

гатотомники (укр. мовою — у 8 томах, 10 книгах; рос. мовою — у 10 томах) "Історії Української РСР", але в них немає навіть згадки про Я. Марковича та його книжку, як і загалом про процес українського національного відродження кінця XVIII — початку XX ст.

Натомість, як правило, не замовчували працю Я. Марковича автори узагальнюючих монографій з історії України, написаних і виданих українською мовою за кордоном. Вище вже згадувався уперше виданий 1933 р. у Варшаві двотомний "Нарис історії України" Д. Дорошенка. Попри скептицизм при оцінці наукового значення книжки Я. Марковича Д. Дорошенко віддає їй належне як енциклопедії відомостей про Україну, її природу, історію, населення, мову й поезію³¹.

А вже в наступному за хронологією виданні — двотомній "Великій історії України від найдавніших часів" Миколи Голубця (Львів, 1935; видавець Іван Тиктор) про "славні "Записки о Малороссии" Якова Марковича сказано, що ця пройнята укоханням краю, його населенням перша енциклопедія українознавства викликала в петербурзьких колах захоплення для тієї "Малоросії", такої гарної з природи, а такої безталанної в минулому і сучасному"³². До речі, як і у монографії Д. Дорошенка, про це говориться саме у розділі про започаткування на переломі XVIII—XIX ст. українського національного відродження.

У виданій в Мюнхені у 1972—1976 рр. двотомній "Історії України" Нагалії Пол енської-Василенко згадка про книжку "Записки о Малороссии", в якій автор "подав перейняту щирим патріотизмом енциклопедію України: її природи, історії, мови, поезії"³³ — вміщена у параграфі "Визвольні та національні рухи в Україні" розділу "Україна у XIX столітті".

Нічого нового порівняно з попередниками про працю Я. Марковича не сказав у ґрунтовному огляді історії української культури за тисячу років Мирослав Семчишин (уперше видано: Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1985), але дана ним стисла характеристика є досить чіткою: "У 1798 р. Яків Маркович написав "Записки о Малороссии", що була своєрідною енциклопедією про природу, історію, народну поезію і мову українського народу. Ця його праця була пройнята щирим патріотизмом, і вона відкриває цілу низку серйозних видань, які появились на початку XIX ст."³⁴.

Нарешті, вкажемо на найновішу синтетичну працю з історії України (за змістом точніше: з історії українського національного відродження) кінця XVIII — початку XX ст., написану представником української діаспори, але виданої у незалежній Українській державі (Львів, 1996). Її автор — Василь Верига власне змісту "Записок о Малороссии" майже не аналізує, якщо не зважати на дещо спірний своєю категоричністю висновок, нібито Я. Маркович "був першим з українських істориків, який заперечував літописну теорію про "покликання варягів" до Києва на княжий престол"³⁵.

Щодо справжньої позиції Я. Марковича з цього питання обережнішим, точнішим і всебічнішим був висновок М. І. Марченка: "Він вважає першозасновниками держави руських князів Кия, Щека, Хорива. Проте в дальшому оповіданні Маркович робив певну поступку норманістам у питанні про закликання новгородцями князів Рюриковичів, хоч він уникає називати їх варягами чи норманами, а називає їх новгородцями. Рюрикович! у нього, як і в Ломоносова, — слов'яни"³⁶.

Головне ж завдання, яке ставить перед собою В. Верига і успішно його розв'язує: знайти відповідно до реальної дійсності кінця XVIII — початку XIX ст. місце книжки Я. Марковича у контексті розповіді про українське національне відродження: "Поява цього твору, написаного у високопатріотичному дусі, була вислідом заінтересування українського дворянства минулим України. Тому що цей твір був написаний росій-

ською мовою, він був доступним ширшим суспільним й освіченим верствам, яким автор доказував славне минуле народу, з якого вони вийшли, розбуджуючи в них українську національну свідомість. Ця маленька енциклопедія дала початок зацікавленню українською етнографією"³⁷.

Дещо з іншого боку, як ми вже відзначали, підійшов до аналізу змісту й оцінки книжки Я. Марковича В. В. Кравченко. Вона його передусім зацікавила, по-перше, як певне історіографічне явище кінця XVIII ст. в Україні і, по-друге, як фахова наукова праця з історії України. У параграфі "Початки українського відродження" зроблено вдалу спробу пов'язати цей твір із зародженням під владою Російської імперії українознавчих досліджень, стимульованих на місцях поглибленим інтересом до старовини з боку патріотично настроєного дворянства й широким проникненням в Україну із Західної Європи народознавчих, просвітницьких, романтичних ідей німецьких (І.-Г. Гердер), французьких (Ж.-Б. Шерер), англійських (Дж. Макферсон) учених.

До речі, на цю обставину звертав увагу ще Іван Франко у науково-популярному нарисі "Южнорусская литература", написаному на початку XX ст. для багатомовної енциклопедії Ф. А. Брокгауза і Й. А. Ефрона. Наведемо уривок з Франкового нарису, що дає змогу з'ясувати вплив західноєвропейських учених на Я. Марковича (в його книжці є прямі посилання на їхні праці): "...Под влиянием Макферсона "Оссиана", Гердеровых "Идей" и первых шагов славянского возрождения зарождается сознательное стремление воссоздания украинской национальности посредством исследования украинской истории и народной традиции. Это стремление идет навстречу не погасшим еще мечтаньям украинского дворянства об автономии страны"³⁸.

У Марковичевій праці В. В. Кравченко знаходить свідчення іноземців про українців, авторські описання самотніх звичаїв українського народу, вияви романтичних зацікавлень народним побутом, панегірики українській мові, взагалі вбачає у "Записках о Малороссии" "яскравий зразок апології своєї Батьківщини, спрямований на утвердження позитивного образу України та українців у літературі"³⁹.

А ось як пише про цей твір та його автора В. В. Кравченко в іншому параграфі під назвою "Збирання та вивчення історичної спадщини" тієї ж монографії (тут праця Я. Марковича розглядається як історіографічна пам'ятка, а її автор — як зачинатель нових методів і прийомів дослідницько-аналітичної та творчо-синтетичної роботи у вітчизняній історичній науці): "В особі Я. Марковича до вітчизняної історіографії входив не монах — літописець, канцелярський апологет козацької слави чи новоявлений шукач благородної генеалогії, а просвітитель, науковець, представник нової міської культури, пронизаної західноєвропейськими впливами. Праця Я. Марковича може вважатися типовим зразком просвітницької історіографії з властивим для неї раціоналістичним способом мислення, критичним підходом до джерел і літератури ... Я. Маркович набагато ширше від більшості своїх попередників розумів предмет історичного дослідження, включаючи до нього географічні, економічні проблеми, історію культури"⁴⁰.

Книжку Я. Марковича В. В. Кравченко розглядає як наукову аналітичну працю, основу на критично освоєній автором великій джерельно-інформаційній базі, почерпнутій з праць вітчизняних (українських та російських), а також зарубіжних учених; рішучий відмові автора від етимологізування та створення за його допомогою, як це робилося деякими попередниками (Г. Грабянка, П. Симоновський), фантастичних теорій походження українського народу; наполяганні на місцевому родоводі Русі згідно з тодішньою патріотичною концепцією України як колиски Росії, її найдавнішого, основного ядра (згадаймо, що на цю

дещо незвичайну своєрідність українського дворянського патріотизму звертав увагу також М. І. Марченко); нових пройнятих першими подихами романтизму підходах до вивчення слов'янської міфології; як першу спробу спеціального дослідження історії української економіки⁴¹.

Отже, В. В. Кравченко всебічно аргументував, що книжка Я. Марковича є науковою працею. Це засвідчили ще її перші дослідники, які через сто років після виходу в світ книжки зробили спробу визначити її місце в історії історичної науки України. Ними були земляки Я. Марковича з Лівобережної України (Гетьманщини), більшу частину якої на початку ХІХ ст. виділили в окрему Чернігівську губернію, видатні історики-українознавці Олександр Лазаревський (1834— 1902) і Микола Василенко (1866— 1935).

Останній у своїй оглядовій історіографічній розвідці "К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя", опублікованій у кількох номерах журналу "Киевская старина" за 1894 р., зазначав, що в особі Я. Марковича маємо справу з одним із найосвіченіших, серйозних і начитаних людей свого часу; чернетки його творчодослідницької роботи, які зберегли його родичі, засвідчують його велику ерудицію у галузі історії України, а опублікована ним книжка доводить володіння автором усіма прийомами, які виробила тодішня наукова історична критика.

Той факт, що Я. Маркович розпочав вивчення історії України з сучасного її становища, пояснювався реальною дійсністю, адже до середини ХІХ ст. ця країна та її народ залишалися майже не відомі: ш як європейській, так і загалом російській громадськості. І ось з'являється справді наукова праця Я. Марковича, в якій патріотична позиція автора не стає на заваді об'єктивно правдивому викладу подій: "Здесь мы можем говорить уже о чисто научной постановке разработки малорусской истории, без всякой практической тенденциозной цели, которая налагала на исторические труды, поневоле, характер каких-то политических памфлетов, как-то мы видим, например, в записках Г. А. Полетики или в "Истории Русов". Труды Я. М. Марковича и др. также согреты и вызваны патриотизмом, любовью к родине; только патриотизму этому не приносится в жертву фактическая сторона, как это бывало в недавнее время, в той же второй половине XVIII века" ⁴².

Розвідка М. Василенка, в якій містився цей узагальнюючий висновок, опублікована в одинадцятій (листопадовій) книжці "Киевской старины" за 1894 р., а у наступній — дванадцятій (грудневій) з'явився присвячений життю і творчій діяльності Я. М. Марковича перший нарис О. Лазаревського із задуманої ним серії "Прежние изыскатели малорусской старины", в якій він мав намір розповісти про "начинателей и пособников" "того научного изучения малорусской старины, которому посвящают теперь свои труды участники "Киевской старины" ⁴³. Появу таких шукачів української старовини О. Лазаревський пояснював посиленням до неї інтересу з боку освіченої громадськості під впливом кардинальних перетворень у суспільстві, "когда вместе с сокращением автономной жизни старой Малороссии начатся в ней решительный переход к общегражданским формам государства" ⁴⁴.

Опублікований понад сто років тому нарис О. Лазаревського й досі залишається найдокладнішим зведенням інформаційних відомостей про Я. Марковича. Нині, напевно, годі сподіватися на їх поповнення, бо чи не всі матеріали, які залишилися після Я. Марковича, потрапили до його родичів, і їх доля невідома. О. Лазаревський же мав змогу використати їх (це головним чином листи Я. Марковича і до нього, а також його виписки з історичних джерел і чернетки власних праць). В нарисі видаляються такі його пізнавальні фрагменти: 1) біографічна інформація; 2) характеристика опублікованих джерел і літератури, опрацьованих

Я. Марковичем; 3) зміст чорнових підготовчих авторських рукописів; 4) виклад з вибіркоvim цитуванням надрукованих "Записок о Малороссии", які за життя О. Лазаревського потрапили до числа бібліографічних раритетів.

Отже, біографія Я. Марковича відтворена О. Лазаревським в основному за уривковою ("сохранилась впрочем далеко не вполне") епістолярною спадщиною, тому не прояснює чимало білих плям і лакун. Багато аспектів біографії Я. Марковича відтворено у формі більш або менш вірогідних припущень і здогадок ⁴⁵. Це, зокрема, стосується славнозвісного "во всей Малороссии" глухівського пансіону "мадам" Леянс, навчання у якому Я. Марковича обґрунтовується "его обстоятельным знанием французского и немецкого языков", а також, "как можно догадываться", у московському благородному пансіоні. "За 1793-й год мы не имеем ни одного письма...", "что делал Маркович в 1794 г. ... не знаем". Розповідь О. Лазаревського про знайомство молодого Я. Марковича з статечнішим "изыскателем малорусской старины" А. Чепом також містить застереження на кшталт "очень вероятно", "очень может быть".

Листування Я. Марковича з матір'ю протягом шести останніх років (після виходу в світ його твору) містить настійні прохання допомогти "для уплаты долгов, которые он наделал, пользуясь удовольствиями столицы"⁴⁶, різко контрастує з раніше змальованим О. Лазаревським портретом старанного вундеркінда, який, потрапивши до столиці, опрацював бібліотечні багатства, щоб порадувати рідну Украшу створенням патріотичної енциклопедичної книжки ("я денно и нощно тружусь над нею" — регулярно повідомляв він рідних у своїх листах з Петербурга)⁴⁷.

Самогубство Я. Марковича також не внесло ясності в логічну канву його біографії, як і повідомлення А. Чепи матері Я. Марковича, що "покойный сочинил уже малороссийскую историю", прокоментоване автором нарисом безапеляційним, але й без будь-якої аргументації спростуванням. Не прояснюють суті справи й взяті О. Лазаревським з епістолярної спадщини того самого збирача писемних пам'яток з історії України описи змісту рукописних виписок першоджерельних матеріалів, які А. Чепи надавав для користування Я. Марковичу, бо вони, поперше, не розвіяли сумнів публікатора у намірі останнього писати спеціальну працю з історії України, а, по-друге, у спискові книг, з яких робилися виписки, О. Лазаревський виявив такі бібліографічні позиції, в реальності існування яких він також сумнівався ⁴⁸.

Що ж залишається незаперечним у біографії Я. Марковича? Гадаємо, його творчо-науковий злет зумовлений поважними родинними й громадськими чинниками. Серед них:

1) Спадкоємність творчих татантш різних поколінь династії Марковичів у різних жанрах красного письменства (особливо виразно тут виявилася близькість суспільних інтересів та творчих здібностей діда Якова, який "увійшов в українську історію не стільки своєю службовою кар'єрою, яка теж була значною, а завдяки своїй літературній праці", з одного боку, та його онуків — Якова та Олександра, які також стали авторами історико-етнографічних праць, - з другого ⁴⁹;

2) Органічно аластиве Марковичам почуття українського патріотизму як рушійного імпульсу їхньої зацікавленості історичною долею Батьківщини (вище наводилися обґрунтовані висновки багатьох учених про патріотичну мету, якою керувався Я. Маркович — молодший при створенні своїх "Записок о Малороссии". Отже, слушною, гадаємо, буде паралель з керованим Я. Марковичем-старшим глухівським культурницьким гуртком, члени якого не тільки обговорювали українознавчі проблеми різних гуманітарних і природничих знань, а й висувати для обговорення політичні питання "про окремішність українського народу,

про справжню автономію Гетьманщини, про недодержання царатом Переяславських угод 1654 р." ⁵⁰;

3) Порівняно високий рівень освіченості вільного громадянства "малої батьківщини" Марковичів — Глухівщини (столичного регіону Лівобережної України протягом багатьох десятиріч XVIII ст.). До речі, в описі своїх мандрів по Україні, здійснених 1774 р. за дорученням Російської академії наук, академік Йоган Антон Гільденштедт (1745— 1781) вважав за потрібне спеціально зазначити, що після розорення 1708 р. Батурина Глухів став головним містом малоросійського генерал-губернаторства, місцем перебування центрального управління країною ⁵¹. 26 жовтня 1781 р. Катерина II ухватила спеціальний рескрипт, згідно з яким адміністративно-самоврядні функції Глухова офіційно передано Чернігову ⁵² (за словами управляючого Чернігівською губернією, він "сделан губернским городом всей Малороссии"), а вже наступного року одначасно з виданням накладу "Записок о Малороссии" на замовлення "верхів" з'явився для службового користування рукописний примірник її топографічного опису (з додатком списку наявних у губернії селищ та податного населення в них), опублікований уперше аж через 200 років ^{53~54}, яким, звичайно, не міг скористатися як джерелом Я. Маркович;

4) Узи спорідненого етнічного походження, які згуртовували представників української еліти у столиці Російської імперії, куди, зрештою, потрапив Я. Маркович і де він невдовзі закінчив свій життєвий шлях (О. Лазаревський так узагальнює цю тенденцію "земляцького" згуртування українців і підтримки ними один одного поза межами рідної землі: "Більш знатні українці надавали посади для родичів, друзів і знайомих, які, в свою чергу, намагалися знайти службу для своїх власних родичів і друзів. Таким чином, вже у 1770-х рр. значна група українців з Гетьманщини осіла у Санкт-Петербурзі. Вони спілкувалися одні з одними як на службі, так і приватно і творили свій власний культурний прошарок в імперській столиці" ³). Цю саму тенденцію той же дослідник розкрив на прикладі дієвої допомоги у працевлаштуванні Я. Марковича, наданої знатними петербурзькими вельможами українського походження графом О. Безбородьком та правителем його канцелярії сенатором Д. Трошинським: "Благодаря помощи земляков Маркович пристроился в Петербурге и, как видно, хорошо: в иностранную коллегию, в которой Безбородко был первым членом" ⁵⁵.

Євген Грабянка — українець за походженням, український і російський поет і письменник, який у перші десятиріччя XIX ст. мешкав у Петербурзі і жваво спілкувався там з багатьма земляками, в одному з листів, надісланому в Україну, із задоволенням повідомляв: "Петербург є колонія освічених українців — усі громадські місця, всі академії, всі університети наводнені земляками..." ⁵⁷.

Але таку картину реального життя столичного міста можна було спостерігати з кінця XVIII ст. Через півтора століття дослідник слушно наголошував на тому, що у даному разі йшлося не про якийсь конкретний топографічний пункт, де жили окремі групи українців і друкувалися українські книги і журнали (це тоді був органічний фактор розвитку української політичної (ми б додали: й наукової) думки, української літератури, українського мистецтва протягом певної доби) ⁵⁸. На цьому ж акцентує увагу автор спеціальної монографічної праці про український вплив на російську культуру в 1750— 1850 рр., відзначаючи на основі аналізу значної мемуарної літератури, що вже з кінця XVIII ст. Петербург був осередком багатьох освічених українців, які різними шляхами потрапляли до імперської столиці, щоб зробити там кар'єру на державній службі чи у галузях культури й освіти ⁵⁹.

На цей час Петербург, заснований порівняно недавно — на початку XVIII ст., став центром науково-просвітницької думки країни. Зокрема, плідною була діяльність Вільного економічного товариства, яке виникло у місті 1765 р. Його програма, розіслана 1790 р. в усі губернії, в тому числі українські, стимулювала вивчення на місцях матеріальної культури, безпосередньо пов'язаної з різними галузями народного господарства.

Важливе місце посів Петербург і як загальноімперський центр видавничої справи, в тому числі з української проблематики. Назвемо хоча б такі періодичні видання другої половини XVIII ст., як "Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие"⁷, "Ежедневные сочинения и известия о ученых делах", "Академические известия", згадуваний вище народознавчий журнал "Российский магазин" Ф. Туманського та його ж інший суспільно-політичний та літературно-бібліографічний тижневик "Зеркало света", виписки з якого О. Лазаревський виявив серед підготовчих першоджерельних матеріалів Я. Марковича до праці "Записки о Малороссии"⁶⁰.

(Далі буде)

¹ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1914. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. Перша частина. - Львів, 1926. - С. 308-309, 310.

² Там же. - С. 310.

³ Там же. - С. 308.

⁴ Франко І. Збір. творів у 50 томах. - К., 1984. - Т. 4Л - С. 181, 586.

⁵ Книга і друкарство на Україні. - К., 1964. - С. 163, 174-175; Шевчук В. Із вершин та низин. Книжка цікавих фактів Із історії української літератури. - К., 1990. - С. 66.

⁶ Левицький К. Назв. праця. - С. 306.

⁷ Франко І. Українсько-руська (малоруська) література. - Т. 4Л - С. 75; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція 1648-1676 рр крізь призму століть // Укр. іст. журн. - 1998. - № 1. - С. 3-24.

⁸ Франко І. Назв. праця. - С. 75.

⁹ Аркас М. Історія України Русі. - К., 1990. - С. 373.

¹⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К., 1992. - С. 448.

¹¹ Історичний календар "98". Науково-популярний та літературний альманах. Випуск четвертий. - К., 1997. - С. 248.

¹² Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції "Історіографічна спадщина науки Історії України (погляд з кінця XX ст.)" (м. Глухів, грудень 1996). При свячується 300 річчю народження Якова Марковича, 130-річчю народження Михайла Грушевського, 60-річчю існування Інституту історії України НАНУ. - К., 1996. - С. 85.

¹³ Там же. - С. 84-85.

¹⁴ Бєлашов В. І. Глухів-столиця Гетьманської і Лівобережної України. Посібник для учбової і наукової роботи студентів та учнів середніх шкіл до "Глухівського періоду" історії України (1708-1782 рр.). - Глухів, 1996. - С. 63, 6-1.

¹⁵ Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. - 1993. - № 4.

¹⁶ Бєлашов В. І. Назв. праця. - С. 73-75.

¹⁷ Путир А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. Некоторые вопросы социально-экономического и общественного политического развития. - К., 1988. - С. 121.

¹⁸ Украинский народ в его прошлом и настоящем. - СПб., 1914. - С. 6, 9.

¹⁹ Там же. - С. 7.

²⁰ Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. - К., 1993. - С. 26.

²¹ Там же. - С. 24.

²² Там же.

²³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - Прага, 1923. - С. 68; Дорошенко Д. Нарис історії України. - К., 1991. - Т. 2. - С. 272.

²⁴ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). - Харків, 1996. - С. 93, 123.

²⁵ Там же. - С. 92-93.

²⁶ Там же. - С. 92.

²⁷ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). - К., 1959. - С. 131-132.

²⁸ Там же. - С. 127.

²⁹ Там же. - С. 128.

³⁰ Там же. - С. 129-131.

- ³¹ Д о р о ш е н к о Д. Нарис історії України. Мюнхен, 1966; К., 1991. — Т. 2. - С. 272.
- ³² Г о л у б е ц ь М. Велика історія України від найдавніших часів. — К., 1993. - Т. 2. - С. 223.
- ³³ П о л о н с ь к а - В а с и л е н к о Н. Історія України. - К., 1992. Г. 2. - С. 286.
- ³⁴ Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-е вид. - К., 1993. - С. 215.
- ³⁵ В е р и г а В. Нариси з історії України (кінець XVIII - початок XX ст.). Львів, 1996. - С. 58.
- ³⁶ М а р ч е н к о М. І. Назв, праця. - С. 130.
- ³⁷ В е р и г а В. Назв, праця. — С. 58.
- ³⁸ Ф р а н к о І. Зібр. творів у 50 томах. Т. 41. - С. 118 -119.
- ³⁹ К р а в ч е н к о В. В. Назв, праця. — С. 45.
- ⁴⁰ Там же. С. 90-91.
- ⁴¹ Там же. -С. 91-92.
- ⁴² В а с и л е н к о Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. - 1894. - № 11. - С. 252.
- ⁴³ Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. К., 1895. Вып. 2. -С. 80.
- ⁴⁴ Там же. -С. 79.
- ⁴⁵ Там же. -С. 82 -85.
- ⁴⁶ Там же. -С. ПО.
- ⁴⁷ Там же. -С. 87.
- ⁴⁸ Там же. - С. 115— 116; А. Л. Два письма А. И. Чепы, собирателя конца XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии // Киевская старина. 1890. - № 5. - С. 364— 369; А. Л. Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 174— 176.
- ⁴⁹ Д м и т р і є н к о М. Ф., Т о м а з о В. В. З генеалогії роду Марковичів // Матеріали Всеукраїнської науково освітньої конференції "Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.)" (м. Глухів, грудень 1996). — С. 82.
- ⁵⁰ Ільїн О. Л., Белашов В. І. Вплив гуртка Я. Марковича на українське державотворення і розвиток національної ідеї // Там же. — С. 86.
- ⁵¹ С и н и ц к и й Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого // Киевская старина. - 1893. № 3. - С. 413.
- ⁵² Там же. - С. 412.
- ⁵³⁻⁵⁴ Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. - К., 1997. - С. 5, 8, 19, 23-184.
- ⁵⁵ Лазаревский А. Указ. соч. - С. 87.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Г р е б е н к а Е. П. Письма к Н. М. Новицкому // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. -Полтава, 1914. —Т. II. - С. 11—12.
- ⁵⁸ Д о р о ш к е в и ч О. Л. Українська культура в двох столицях Росії (істерико літературний нарис). - К., 1945. - С. 5.
- ⁵⁹ Там же. -С. 3.
- ⁶⁰ Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750 — 1850. - Edmonton, 1985. -Р. 62.
- ⁶¹ Г о р л е н к о В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII - первой половины XIX ст. К., 1988. - С. 36—37, 39—41; Л а з а р е в с к и й А. л. Указ. соч. - С. 88; Русская периодическая печать (1702- 1894). Справочник. - М., 1959. С. 70—71.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

**Стан історіографічної розробки
та актуальні проблеми дослідження
історії Української революції**

Незважаючи на справді видатну роль у долі нашого народу Української революції, здобутки в дослідженні її історії не такі вже й вагомі. Пояснюється це дуже непростим процесом опанування досвідом 1917—1920 рр.

Революція завершилася поразкою. І ті, на чиєму боці виявилась перемога, з явною зневагою ставились до спроб супротивних і відмінних від них сил реалізувати власні альтернативи суспільно-політичного розвитку, їм, буцімто, винесла остаточний вирок сама історія, а зма-

гатись з історичною закономірністю безнадійно, елементарно нерозумно, навіть шкідливо. Ті ж, хто до цього наперекір всьому вдавався, лише прагнув на науковому плацдармі відстоювати збанкрутілі суспільні тенденції, чого не можна зробити не використовуючи антинаукової методології, суцільної фальсифікації подій 1917—1920 рр. Тому будь-яка цінність чи корисність за дослідженнями, що мали своїм предметом Українську революцію, досвід її здійснення, апіорно відкидатися.

Жорсткий монізм радянських істориків зумовлював однаково негативні оцінки своєрідного суспільного феномена навіть у тих випадках, коли використовувалась адекватна йому термінологія, що могло видатись за перший крок у напрямі визнання реального існування історичного явища. Йдеться, зокрема, про розвідки А. Річицького "Центральна рада від лютого до жовтня. Нарис з історії української революції" (Х., 1930. — 62 с.) і В. Затонського "Із спогадів про українську революцію" (Архіви України. - 1990. - № 4. - С. 53-72; 1991. - № 1. - С. 57-68; № 3. - С. 59-70).

Звісно, подібна ситуація породжувала однобічні підходи до подій в Україні в 1917—1920 рр., хоч лише на цій підставі відмовляти радянській історіографії у досить серйозних досягненнях щодо вивчення значного спектра тогочасних проблем було б невірно, просто необ'єктивно. І все ж, обмеження об'єкта аналізу не могло не позначитись на науковій повноті, цілісності сприйняття та оцінки історичних явищ та процесів, а відтак — і на їх адекватній інтерпретації.

Перші ж автори, що взялися за перо для відтворення історії Української революції (а ними були, передусім, провідники визвольної боротьби) відразу опинились і в несприятливій і, певною мірою, в психологічно дискомфортній ситуації, їм натежаіо відстоювати об'єктивність, обороняючи від ідейного пресингу переможців, що для сторони, яка зазнала поразки, пов'язано з традиційним подоланням підозри у свідомій маніпуляції суспільною думкою. Водночас треба було продовжувати ідейне суперництво з тими представниками українського ж табору, які покладали на лідерів революції провину за провал спроб досягнення визвольних задумів. Щоправда, у такій, виправдувальній від самих своїх витоків, позиції були не лише мінуси, які неминуче нашаровувались на процес підготовки історичних праць, а й певні позитивні моменти. До останніх, безперечно, відносилась вихідна самокритичність як своєрідна захисна реакція на ймовірні (більше невідворотні) звинувачення у науковій недобропорядності.

Та найголовнішим, мабуть, було те, що наріжні камені у фундамент історіографії Української революції закладали справді визначні вчені, мислителі, пошук правди для яких становив і наукове, і життєве *credo*.

Йдеться, передусім, про найвизначнішого літописця історії України, незмінного Голову Центральної Ради М. Грушевського. Уже в 1918 р. він доповнив свої популярні видання відомої "Ілюстративної історії України" розділами, що включати й період з березня 1917 р. до кінця квітня 1918 р. (праця побачила світ у 1919 р. в Києві, у 1921 р. була перевидана у Відні, а в 1991 р. — знову в Києві — 572 с.). Хоч це було перше наближення до проблеми, вироблена видатним вченим схема історичного процесу за доби Центральної Ради стала стрижнем всіх подальших досліджень з історії Української революції.

Надзвичайно важливими для розуміння сутності визвольної боротьби українства у 1917 р. — на початку 1918 р. є історичні аспекти праці М. Грушевського "На порозі нової України. Гадки і мрії" (К., 1918, перевидання — К., 1991. — 122 с.). Сформульовані в брошурі оцінки — результат аналізу досвіду першого року Української революції людиною, яка, окрім всього іншого, знала ситуацію, як мовиться, "зсередини", сама безпосередньо і найбільшою мірою впливала на розвиток

тогочасних процесів. Досить ґрунтовні міркування щодо подій 1917 р., їх значення містяться у "Споминах" М. Грушевського (над ними М. Грушевський працював у 1923—1924 рр., а вперше надруковані вони були в 1988 р. в журналі "Київ" (№ 9. - С. 115-149; № 10. - С. 131-138; № 11. - С. 120-137; № 12. - С. 116-139). Цю працю взагалі не можна міряти загальноприйнятим скептичним ставленням до мемуарів, які завжди грішать неточностями, несуть на собі вельми сильний відбиток суб'єктивізму. М. Грушевський — професійний історик щонайвищого ґатунку, і ця обставина визначила історіографічну цінність спогадів науковця. Немає жодних сумнівів у тому, що історик зовсім не покладався на пам'ять. Особливо наочно переконує в тому відтворення дебатів на різних форумах, виступів окремих діячів і власних промов самого Голови Центральної Ради: у стенограмах, протоколах, газетних інформаціях і мемуарах М. Грушевського вони не лише не відрізняються за змістом, вони часто дослівно збігаються. Отож, такі спомини можуть з усіма підставами слугувати як повноцінне історичне джерело.

На жаль, М. Грушевський майже не аналізував революційного процесу в Україні після доби Центральної Ради, хоч у окремих статтях, виступах, зокрема, ювілейних, містяться історико-оціночні елементи¹.

Спробу більш-менш цілісно оцінити історичний досвід Української революції здійснив В. Винниченко у досить значній за обсягом (більше 70 друкованих аркушів) тритомній праці — "Відродження нації" (К. — Відень, 1920; репринтне відтворення — К., 1990. Ч. I. — 348 с.; Ч. II. — 330 с.; Ч. III. — 542 с.).

В. Винниченко прослідкував історію визвольної боротьби уже протягом 1917—1919 рр., у другій і третій частинах є підзаголовок: Історія української революції [листопад 1917 р. — грудень 1919 р.]. Прикмето, що образність мислення, хист літератора дозволили широко відомому письменнику дати не просто назву, що згодом стала афористичною, але й знайти досить місткий у науковому сенсі термін, що надивовиж точно "схоплював" сутність революційної стратегії — широкомасштабне і всеохоплююче (у всіх сферах буття) відродження складного соціального організму — української етнічної спільності, глибинні зрушення, що відкривали шлях до становлення повноцінної, модерної політичної нації.

У праці В. Винниченка чимала питома вага матеріалів мемуарного характеру, підвищеного емоційно-критичного ставлення до досвіду, публіцистично-літературних прийомів. Ця обставина дозволила раніше та й нині слугувати аргументом для частини істориків, які кваліфікують нетрадиційну, швидше — незвичну працю письменника як не вповні наукову, меншвартісну. Думається, це оманлива позиція. Мовно-стилістична барвистість, образність мислення, безкомпромісність оцінок зовсім не принижують важливості, вагомості ґрунтовного, нерідко — у повному розумінні слова — філософського осмислення В. Винниченком подій, явищ, процесів революційної доби. Поєднання в одній особі начал художника і політика (низька оцінка якостей В. Винниченка як політичного лідера, до якої вдаються деякі автори, думається, безпідставна — навряд чи можна вважати випадковістю те, що обидва рази у найвирішальніші моменти революційної борні саме він опинявся на вершинах її керівництва і національне-державної влади) створило передумови для аналізу суспільних процесів від мікрорівня (з проникненням в глибину, психологічну мотивацію дій окремого індивіда) до макрорівня (з цілком реалістичним усвідомленням місця подій в Україні в геополітичних процесах).

Врешті, працю В. Винниченка пронизує прагнення якнайбільше реалізовувати і життєвий, і мистецький імператив — бути чесним з собою. Звинувачення В. Винниченка у тому, що його гостро критичний настрій і висновки були зумовлені кон'юнктурними розрахунками на замирення

з більшовиками, радянською владою також надумані. Досить порівняти "Відродження нації" з інтимним документом "Щоденником", зовсім не розрахованим на оприлюднення. В ньому виливалися на папір найпоетаємніші міркування, задуми видатного мислителя і творця, найбільочіші переживання, найневгамовніші емоційні порухи, душевні терзання і сумніви. Частина твору, що торкається 1917—1920 рр., передрукована із закордонного видання (Т. І. 1911-1920. -Едмонтон —Нью-Йорк, 1980. — 546с.) журналами "Київ" (1990. ~№ 9. - С. 91-125; № 10. - С. 96-110; № 11. -С. 85-106) і "Дружба народів" (1989. -№ 12. -С. 161-205), теж містить чимало історіографічних оцінок, принципово важливих для розуміння революційної доби.

Історіографічні сюжети, зокрема, й про Українську революцію, є невід'ємною складовою частиною політичних виступів В. Винниченка - з 1919 р. —лідера лівого крила українських соціал-демократів за кордоном².

Через рік після книги В. Винниченка почали виходити томи фундаментальної праці П. Христюка "Замітки і матеріали до історії Української революції". Це було перше видання Українського соціологічного інституту, створеного незадовго перед цим у Празі. Перші три томи побачили світ у 1921 р. (Т. І. - 152 с.; Т. II. -200 с.; Т. III. - 160 с.), а четвертий —у 1922 р. (192 с.). Хоч автор збирався довести дослідження до кінця 1920 р., планував, зокрема, підготувати п'ятий том³, зробити цього йому чомусь не вдалося. В тому ж таки 1922 р. як п'ята книга започаткованої П. Христюком серії "Українська революція. Розвідки й матеріали" вийшло дослідження М. Лозинського "Галичина в рр. 1918—1920" (Прага, 1922 -228 с.).

Працю колишнього Генерального писаря і міністра Центральної Ради високого урядовця часів Директорії відзначає дві характерних риси. По-перше, автор більше, ніж хто інший, наводить історичних документів, які він ретельно збирав (часто в тексті або в додатках такі документи повністю, а не у витягах, як це переважно практикується). По-друге, автор дуже жорстко стоїть на позиціях УПСР — партії, яка в Українській революції прагнула проводити найрадикальнішу, "найлівішу" політику (звісно, за винятком УКП(б) і УКП, що еволюціонували до більшовицької, радянської платформи), а відтак — і критикує "зліва" весь хід подій 1917—1920 рр., роль у ньому різних політичних сил. Не будучи істориком за фахом, П. Христюк виявив себе досить скрупульозним і вправним дослідником, праця якого стала одним із найвагоміших наріжних каменів історіографії Української революції.

Намагався триматись у фарватері, прокладеному П. Христюком і М. Лозинським, і хоч це йому не завжди вдавалось, все ж зміг у багатьох випадках органічно доповнити публікацію колеги фактичним матеріалом з аналізом подій на західноукраїнських теренах, що допомагало створити більш повну і об'єктивну уяву про революційні процеси на етнічно-українських землях в цілому.

Звичайно, паралельно з М. Грушевським, В. Винниченком, П. Христюком, М. Лозинським публікували документи⁴, оприлюднювали мемуари⁵, здійснювали дослідження⁶ й інші автори, серед яких було чимало активних учасників національно-демократичної революції, їх праці теж важливі з погляду розвитку історичної науки, справді мають свою історіографічну цінність, однак з різних причин не можуть стати в один ряд зі згаданими вище, оскільки поступаються їм науково-теоретичним і фаховим рівнем, ступенем глибини і об'єктивності, багато в чому є слабкішими і вторинними. Однак це зовсім не виняток з історії історичної науки, а її закономірність — справжніми історіографічними явищами, своєрідними віхами в ній залишаються лише ті з них, які свого часу принесли суттєве збагачення знань про відтворювану епоху,

стали концептуально оригінальними, в чомусь навіть неперевершеними (з ними можна врешті лише зрівнятися), тобто дійсно новаторськими і фундаментально важливими.

За 10—15 років після революції кількість саме таких досліджень зростала не набагато. Цікаві і самобутні розвідки⁷ М. Шаповала — колишнього Генерального секретаря і міністра в урядах УНР — увінчата досить ґрунтовна книга "Велика революція і українська визвольна програма" (Прага, 1928. — 333 с.). В її основу були покладені прочитані автором лекції до 10-річчя ювілею революції для українських емігрантів у Канаді і США. Відмітна риса дослідження одного з основоположників українського суспільствознавства — висока питома вага саме соціологічних матеріалів, сюжетів і відповідних висновків. Це той оригінальний зріз, на якому взагалі мав хто з фахівців підходити до проблеми, що розглядається. А публікація М. Шаповала набула особливої переконливості, ступеня аргументованості. Разом із підвищеною пристрасністю, емоційністю це очевидно вирізняє книгу М. Шаповата з-серед інших досліджень.

Дуже високим фаховим рівнем, глибиною аналізу, ґрунтовністю міркувань відзначається двотомник Д. Дорошенка "Історія України. 1917-1923 рр." (Ужгород. Т. II. - 1930. - 510 с. Т. I. - 1932. - 452 с.). Плідний, талановитий історик теж свого часу займав високі урядові посади (призначався Головою Генерального Секретаріату, хоч, практично, не став ним, був міністром закордонних справ під час гетьманату) і знав природу, сутність, характер процесів, що точилися в Україні, значною мірою з власного політичного досвіду. Ще в 1923 р. він випустив мемуари "Мої спомини про недавнє минуле" (Львів, 1923 (перевидання — Мюнхен, 1969). — 537 с.), основна цінність яких полягає у тому, що це мемуари саме історика і будь-яка подія, факт, навіть інтимна, побутова деталь подані в них через призму історичної значущості, зі знанням справи, блискуче вписані в систему історичних пріоритетів.

Праця "Історія України. 1917—1923 рр." задумувалася Д. Дорошенком, що з 1926 р. очолював Український науковий інститут у Берліні, як справді панорамний, фундаментальний твір. Однак автор встиг випустити в 1930 р. другий том — про Українську Державу (поширена думка, що в його редагуванні взяв участь найвизначніший ідеолог українського монархізму В. Липинський, а при підготовці до публікації текст ретельно проглянув і скорегував П. Скоропадський), а через два роки — перший том, присвячений переважно добі Центральної Ради.

На жаль, інших томів так і не з'явилося, цікавий задум врешті виявився нереалізованим до кінця.

Особливостями дослідження Д. Дорошенка стало те, що на відтворені події він міг дивитись не лише через призму часу, а і з врахуванням того, як сприймався їх аналіз представниками різних у минулому партій, течій. Д. Дорошенко мав більше можливостей, ніж його попередники використати і праці політичних суперників, в тому числі радянські видання, зокрема, створені банки документальних даних, а також рукописи у еміграції.

Високопрофесійний історик намагався розвинути кращі починання досліджень, що ввійшли до його двотомника. Це і передрук повних, а не урізаних документів (як у П. Христюка), і спроба висвітлити події на всіх етнічно-українських теренах (як у М. Шаповата). Водночас автор не приховує своїх політичних симпатій, оцінює історичний досвід з позицій члена партії срціатістів-федералістів, потім — прихильника гетьманської державності. Його книги — це ще один кут зору на історію Української революції, кут зору державника. Дмитро Іванович відноситься сучасними історіографами до тих, хто започаткував і яскраво репрезентував у науці саме цей напрям.

Заключає (звісно, умовно) галерею фундаментальних праць про Українську революцію тритомник І. Мазепи "Україна в огні й бурі революції 1917—1921" (Прага, 1942. Т. І. Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — 212 с.; Т. II. Кам'янецька доба — Зимовий похід. — 232 с.; Т. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. — 234 с.). Книга всотувала в себе результати попереднього доробку автора⁸, увінчала процес неквапливого осмислення досвіду буремних років, співствлення позицій І. Мазепи з концепціями інших дослідників, публіцистів.

Праця складається з двох, начебто не зовсім однакових частин, хоч спільною відправною точкою слугує мемуарний елемент. Однак до січня 1919 р. І. Мазепа був діячем, так би мовити, місцевого, губернського рангу, тому й події він відбиває у відповідному масштабі — регіоні, де довелося працювати — на Катеринославщині. Ставши на початку 1919 р. одним з лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії, ввійшовши невдовзі до вузького кола державних, урядових діячів найвищого шабля, І. Мазепа відтворює з цього часу перипетії переважно керівного центру Української революції. Очолюючи Раду Народних Міністрів УНР у найкритичніший період національно-визвольної боротьби — з кінця серпня 1919 р. до травня 1920 р. — а до й після цього, обіймаючи посади міністра уряду, І. Мазепа як ніхто інший зміг змалювати всі найважливіші звиви ситуації, найпринциповіші кроки українського проводу. Як близький соратник С. Петлюри, повніше і краще за інших зміг¹ відобразити персональну роль Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР у розвитку тогочасних подій.

Звичайно, названі вище праці не можна вважати абсолютно бездоганними. Кожній поодинокі і всім разом, їм були притаманні і певні недоліки, прорахунки.

Порівняно вузькою затишатась джерельна база досліджень (хоч разом, у сумі М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповат, Д. Дорошенко, І. Мазепа ввели до обігу ті документи й матеріали, за межі яких більше ніхто з авторів публікацій про Українську революцію майже не виходив).

За незначними винятками (Д. Дорошенко) революційний процес сприймався і оцінювався з явно завуженої точки зору: домінувати сюжети (почасти вони вичерпували праці) про події в Києві чи тих містах, до яких перебазовувались державницькі установи УНР, периферія була майже суціль *terra incognita* для істориків.

Попри запевнення у прагненні до об'єктивності, неупередженості, кожен автор вільно чи невольно відбг зав через вибудову своїх досліджень, їх концептуальне спрямування цілком певні уподобання, позиції, орієнтації, породжені тією чи іншою партійною приналежністю (українські соціал-демократи — В. Винниченко і І. Мазепа, українські есери — М. Грушевський, П. Христюк, М. Шаповаї, українські соціалісти-федералісти — Д. Дорошенко). Щоправда, стверджувати, що партійна спрямованість кожного твору була жорсткою, не можна, а відтак згаданий партійний поділ на момент виходу праць у світ, як правило, значною мірою умовний, такий, що зазнав суттєвих змін і трансформацій порівняно з первісними позиціями.

Звичайно, до названих праць разом і до кожної з них зокрема можна висувати й інші претензії (скажімо. Д. Дорошенко, блискуче розкриваючи зовнішньополітичні аспекти діяльності України, надто мало приділяє уваги аналізу політичних сил, переважно українських партій і т. ін.). Однак в історіографічному доробку про Українську національно-демократичну революцію зазначені дослідження найважливіші і найцінніші, не втрачають свого наукового значення і до сьогодні.

Звичайно, поряд із значними за обсягом і узагальнюючими за змістом працями з'являлись численні статті, розвідки у періодичних і неперіодичних виданнях (збірники, альманахи тощо), що були досить поширеними в емігрантських центрах у 20-ті — 30-ті рр. Так, за межами України видавалось лише три українських військово-історичних журналі, в яких досить високою була питома вага публікацій про Українську революцію. Взагалі ж, серед інших тогочасних періодичних видань, що систематично вдавались до висвітлення досвіду 1917—1920 рр., варто виокремити "Науково-літературний вісник", "Літопис Червоної калини", "Табір" (найпомітніші та найцікавіші матеріали згадані в додатку до другої книги автора "Українська революція: концепція та історіографія" (К., 1998).

Після другої світової війни публікації про Українську революцію набули начебто нового дихання, особливо із наближенням ювілеїв тих чи інших подій 1917—1920 рр.⁹ Звичайно, нових документів до наукового обігу не залучалось, до збірок входили здебільшого уже відомі¹⁰. Принципово відмінних концепцій теж не з'являлось. Природно, зменшилась кількість мемуарних творів¹¹. Втім, в цілому вдалими виявились спроби створення синтетичних нарисів про непросту добу історії України, зокрема, енциклопедично-довідкового характеру¹².

Однак чергові поразки від радянської влади, крах спроб ОУН—УПА, інших національних сил досягти бодай якогось реального результату у боротьбі за незалежну українську державність призвели до посилення емоційно-негативних настроїв щодо росіян, комуністичної ідеології, національної політики, що здійснювалась у Радянському Союзі. Такі настрої поширювались і на історичну ретроспективу, не просто включались до праць про події 1917—1920 рр., а часто перетворювались на наскрізну ідею, домшантний мотив. Активно затучаючись у такий спосіб до тогочасної ідеологічної боротьби, ставши одним із проявів стану холодної війни, такі праці мало що додавали в науковому сенсі. Навпаки, спостерігалось очевидне сповзання на крайні, непримиренні позиції, в процесі чого у жертву приносилась науковість, об'єктивність, виваженість. Нехтування фактами, документами, елементарною логікою нерідко набирало чималих масштабів. В невщухаючій полеміці з радянською історіографією, в обопільних звинуваченнях на перше місце поступово виходили й абсолютизувались ті, часто не найголовніші моменти, які найбільше відрізняли позиції одних від інших¹³.

Посилились нападки на колишніх керівників Української революції, на представників УПСР, УСДЬі, УПСФ (на партії в цілому) за їх автономістські орієнтації і прагнення до розв'язання соціальних проблем. Відповідно, під критику потрапили і дослідження попередників, зокрема названих раніше науковців 20 — 30-х рр.

Автори-соціатісти (нехай навіть соціатісти в минулому) звинувачуються у тому, що вони на полях історичних творів прагнуть виправдати себе перед сучасниками і нащадками, зняти з себе відповідальність за крах Української революції і тому вдаються до найбезсоромніших фатсифікацій подій 1917—1920 рр., замовчування і підтасовки фактів, документів тощо.

Наочним прикладом тут може бути велика за обсягом (понад 32 друкованих аркуші) книга Р. Млиновецького "Нариси з історії українських визвольних змагань 1917—1918 рр. (Про що "історія мовчить)". Перше видання побачило світ в 1961 р., друге, переглянуте і значно доповнене—в 1970 р. (обидва — за кордоном, в Канаді). У 1994 р. було здійснено репринтне відтворення другого видання львівським видавництвом "Каменяр".

Р. Млиновецький намагається "відбронзувати" ті постаті Української революції, які були "ворогами ідеї відновлення держави предків".

Це — автономісти. "Саме ці автономісти, — стверджує автор, — своєю ортодоксією у справі автономії і тільки автономії спричинилися у великій мірі до катастрофи, що нею закінчилися ті змагання, а опинившись по спричиненій ними катастрофі на еміграції, звичайно, використали частину вивезених державних грошових засобів на те, щоб скинути з себе відповідальність в очах сучасників і майбутніх поколінь шляхом публікування неповних, високотенденційних, а навіть сфальшованих описів подій і видавання спрепарованих у власному інтересі матеріалів до історії визвольної боротьби"

Прикметне, що "під приціл" Р. Млиновецького потрапляють, передусім, саме М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, Д. Дорошенко, М. Шаповал, І. Мазепа.

Першими згадуються винниченків тритомник "Відродження нації", "де події висвітлені з суб'єктивного становища автора, в ту пору — лівого, комуністичного соц.-демократа", і "чотирьохтомовою праця Христюка "Матеріали до історії української революції", в якій матеріали ті або відповідно спрепаровані, або підібрані так, щоб могли доводити таку тезу: коли б влада цілковито належала укр. соц. революціонерам і вони не мусили б рахуватися з їїшми партіями — то могли б своїми реформами випередити, соціалізувавши землю, московських большевиків і спираючися на "трудоі ради" забезпечити існування Укр. Центр. Ради та й перемогу над усіма ворогами ..." ⁵.

Далі розвінчується Д. Дорошенко, який як "драгоманівець і автономіст *лише* в площині політ-соціальній ріжнївся від своїх противників" і "щойно на еміграції став "гетьманцем", "забувши" про свої попередні позиції" ¹⁶.

Дістається за несумлінність і неправдивість М. Шаповагу ¹⁷, а на довершення — за запізнїле прозріння М. Грушевському, людині, "яка не хотїла звертати увагу на попередження, що прямує до прикритої зверху ями — впавши в неї (і потягнувши мільйони своїх земляків)", пише "Кїнець московської орієнтації" ⁸.

Що ж до інших авторів, в тому числі і мемуаристів (праці не називаються, окрім "Лїтописа української революції" О. Доценка і тритомника "Україна в огні й бурі революції" І. Мазепи, та ще двох-трьох інших), то Р. Млиновецький вважає, що "всі вони не виходять поза межі "приписової схеми", бо, зрештою, всі вони, за малими винятками, або самі належати до табору автономістш, або уважали вказаним у всьому підтримувати, а пізніше виправдувати політику автономістів"

Як прихильника самостійницьких поглядів, а відтак і непримиримого ворога автономізму, Р. Млиновецького, звичайно, можна зрозуміти. Однак навряд чи можна визнати переконливою систему доказів, до якої він вдається. Можна, більше того, стверджувати, що схема Р. Млиновецького взагалі не має під собою скільки-небудь серйозної документальної бази, майже повністю побудована на фантазуваннях, довір'ї припущеннях і т. ін.

Можливо, про такі публікації, як книга Р. Млиновецького, можна було б і не згадувати, якби вони, окрім всього іншого, не спотворювали український історіографічний процес, не нав'язувати суспільній свідомості необ'єктивних оцінок про дослідження, наукові якості яких значно перевищують доробок їх пізніших "суддів".

Характерно, що В. Винниченко відчув нагнітання пристрастей і збочення в історіографічному процесі уже наприкінці 40-х рр. і прагнув вкотре відстоювати історичну об'єктивність у передсмертному "Заповіті борцям за визволення" (К., 1991. - 128 с.). Але до його думок у 50—80-х рр. взагалі мало хто прислухався (написана 1949 р. праця визначного письменника і політика навіть не була надрукована).

Не дуже зважали і на теоретично глибокі, без перебільшення — історико-філософські розвідки Д)же своєрідного, самобутнього науковця—І. Лисяка-Рудницького²⁰. Його прагнення йти від фактів і документів до висновків, а не навпаки — прагматично підлаштовувати під довільну (це зовсім не значить, що випадкову, без свідомого розрахунку) схему, сприймалося швидше як претензія на оригінальність, винятковість, почасти навіть дивакуватість.

Не залишались без впливу на розвиток української історіографії підходи і висновки зарубіжних авторів, що, зрештою, теж вдалися до ряду досліджень і публікацій про Українську революцію²¹.

У другій половині 80-х рр., в умовах ідеологічної кризи радянського суспільства, наростання зневіри до правильності шляху, який було обрано Комуністичною партією у жовтні 1917 р., виявився інтерес до можливих альтернатив суспільно-політичного розвитку, варіантів національно-державного будівництва і т. ін.

На цій хвилі, уже на схилі існування Радянського Союзу під час спроб його реформування, у вітчизняних виданнях почали з'являтися публікації про лідерів Української революції, їх діяльність і творчість. Це стосувалось у першу чергу М. Грушевського і В. Винниченка²². Характерно, що автори таких публікацій, в числі іншого, прагнули довести, що натхненники і керівники Української революції поділяли марксистську ідеологію і, якщо й відходили в чомусь від соціалістичних принципів, то лише тому, що, як патріоти України, намагались справедливо розв'язати національне питання, на основі права націй на самовизначення започаткувати українську державність і в результаті порушувати співвідношення між національним і соціальним аспектами революції" в бік національного. Було цьому й виправдання — традиції великодержавництва, політики шовінізму, московського центраїзму, які не відійшли в минуле з поватненням самодержавства.

Певний час подібні кваліфікації поглядів М. Грушевського і В. Винниченка викликали у деяких суспільствознавців негативну або ж стриману реакцію²³. Однак вони не могли стати на перешкоді широко розпочатої роботи по передруку творів М. Грушевського та В. Винниченка. Так, лише протягом одного, 1989 р., вийшло три збірки художніх творів В. Винниченка²⁴, а в 1991 р. вийшли і його вибрані п'єси²⁵, 1990 р. друкувався його щоденник. В тому ж таки 1990 р. побачило світ і репринтне відтворення його головного політичного твору — "Відродження нації", а наступного — було видруковано "Заповіт борцям за визволення".

Так же інтенсивно почата передруковуватись наукова, публіцистична спадщина М. Грушевського. У журналі "Київ", як уже згадувалося, з'явилися його спомини, в тому числі за 1917 р., окремою збіркою політичні праці першого року Української революції²⁷ (невдовзі всі вони були включені і до збірника "Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського". — К., 1992. — 649 с.). В 1991 р. було випущено і книгу "На порозі нової України. Гадки і мрії". Робота щодо видання спадщини М. Грушевського нині триває на академічному рівні — з 1991 р. виходить фундаментальна "Історія України-Руси", інші твори.

Подібні зусилля, хоч і в меншому обсязі, докладаються щодо відтворення наукової спадщини Д. Дорошенка і М. Шаповала. Щоправда, тут сталося так, що перевидані твори Д. Дорошенка з давньої історії²⁸, а М. Ілаповата - з соціології²⁹. Що ж торкається безпосередньо періоду Української революції, то такі праці, окрім деяких мемуарів³⁰, не доходять до широкого читача.

Найменше ж поки що поталанило творчості П. Христюка та І. Мазепи, фундаментальні праці яких незмінно цитують всі, хто вивчає

історію Української революції, однак ніяк справа не доходить до перевидання.

Звичайно, було б неприродним, якби наукове осягнення досвіду 1917—1920 рр. обмежувалось лише зверненням до, так би мовити, класичної теоретичної та історіографічної спадщини. З 1991—1992 рр. спостерігається своєрідний дослідницький сплеск щодо проблематики Української революції. На 1997 р. захищено 52 дисертації на здобуття наукового ступеня доктора (10) та кандидата (42) історичних наук, які присвячені вивченню подій і процесів, що відбувалися в Україні в 1917—1920 рр. 31 дисертація мала на меті дослідження різних проблем на всьому протязі позначеного періоду або ж аналіз цілісних специфічних проявів суспільних рухів (махновщина, денікінщина тощо). 13 дисертацій торкались певних аспектів діяльності Центральної Ради, передусім у державотворчій сфері. У п'яти працях увага зосереджувалась на вивченні сутності Української Держави П. Скоропадського. Лише 3 дисертаційних дослідження ставили завдання розкрити розвиток України за доби Директорії (кінець 1918 — 1920 рр.).

Звісно, найістотніші результати позначених, як і недисертаційних, досліджень через публікації поповнили історіографію Української революції.

Безперечно цінність становить академічне видання "Українська Центральна Рада. Документи і матеріали." У 2-х т. (К., 1996. — Т. 1. — С. 591; 1997. — Т. 2. — 424 с.), ЩО вже дістає високу оцінку наукової громадськості³¹.

Кращому розумінню важливих подій у історії Української революції ефективно сприяють публікації документів ряду представницьких форумів, а також короткі дослідження, здійснені Інститутом історії України Національної Академії наук України у формі препринтів та в серії "Історичні зошити" ³².

Ступінь новітнього рівня вивчення проблем першого етапу Української революції, пов'язаних з діяльністю її ініціатора, натхненника, головного чинника, повною мірою віддзеркалює книга В. Верстюка "Українська Центральна Рада" (К., 1997. — 344 с.), визнана одним з кращих навчальних посібників серед поданих на конкурс Міністерства освіти і міжнародного фонду "Відродження" в рамках програми "Трансформація гуманітарної освіти в Україні". Перу автора належать і розділи про Українську революцію, що ввійшли до глибоких і якісних у фаховому відношенні підсумкових праць: "Історія України: нове бачення". У двох томах. Т. 2. (К., 1996. - С. 3-100) та "Історія України" (К., 1997. - С. 184-243).

Прикметно, що досить широкі сюжети про національно-визвольну революцію в Україні в 1917—1920 рр. включені до узагальнюючої праці 8. Кременя, Д. Табачника, В. Ткаченка "Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)" (К., 1997. — С. 198—258 та ін.).

Особлива увага науковців зосереджується на дослідженнях аспектів українського державотворення в 1917—1920 рр., до документальних видань ("Конституційні акти України. 1917—1920. Невідомі конституції України". — К., 1992. - 272 с.; А. Г. Слюсаренка, М. В. Томенка. "Історія української конституції". — К., 1993. — 192 с.) додалися спеціальні розробки (О. М. Мироненка "Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради". — К., 1995, 140 с.; О. Л. Копиленка " "Українська ідея" М. Грушевського: історія і сучасність". -К., 1991. - 184 с.; Його ж. " "Сто днів" Центральної Ради". - К., 1992. — 204 с.; О. Л. Копиленка, М. Л. Копиленка "Держава і право України. 1917-1920". - К., 1997. - 204 с.), розділи в підручниках ("Історія держави і права України" у 2-х ч. Ч. 2. — К., 1996. — С. 47—95),

статті в довідниках ("Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник*"). — К. — Донецьк, 1998. -544 с.).

Більша ступінь вивченості державотворчих зусиль українства в 1917—1920 рр. зумовила навіть появу відповідного навчального посібника: Кондратюк В. О., Буравченкова С. В. "Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917—1920 рр.): Навчальний посібник для студентів технологічних вищих навчальних закладів України" (К., 1998. -280с.).

Розробляються й інші проблеми історії Української революції. Увагу привертають, зокрема, соціальні аспекти боротьби: Андрусишин Б. І. "У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917—1920 рр." (К., 1995. — 192 с.); Реєнт О. П. "Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917—1920 рр." (К., 1996. 265 с.).

Оригінальний погляд на проблеми повстанської боротьби сформувався у авторів, що досліджували такий феномен, як махновщина: Верстюк В. Ф. "Махновщина — повстанський селянський рух в Україні в роки громадянської війни 1918 •- 1921" (К., 1992. - 368 с.); Волковинський В. "Нестор Махно: Легенда і реальність" (К., 1994. —252 с.).

Схвалення уже самою чіткістю постановки питання, концептуальним формуванням назв публікацій (на такі мало хто останнім часом зважається) є праці П. Захарченка "Селянський рух в Україні в контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.)" (К., 1997. —46 с.); "Селянська війна в Україні: рік 1918" (К., 1997. - 188 с.).

Після серії статей з'явилося перше монографічне дослідження про формування українських збройних сил на початках революції: Голубко В. "Армія Української Народної Республіки. 1917—1918. Утворення та боротьба за державу" (Львів, 1997. —288 с.). До числа досконалих його з ряду причин віднести не можна, що взагалі чомусь перетворюється на стійку тенденцію новітніх публікацій на військово-політичну тематику. Домінанта суб'єктивізму над об'єктивністю — досить прикметна риса праць Л. П. Гарчевої "Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917 —початок 1918 рр.)". Автореф. дис. ... докт. іст. наук (Львів, 1995. -48 с.); В. Вериги "Листопадовий рейд" (К., 1995. - 190 с.); Я. Тинченка "Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 - березень 1918)" (К., Львів, 1996. - 342 с.) та ін. До досить прикрих недоречностей тут слід віднести спроби авторів звести до єдиного знаменника сутнісно різні фактори: національні ("українська") і партійно-політичні ("більшовицька"); нерозуміння відміни власне війни між сусідніми державними утвореннями від локального повстання за владу в конкретному місті і т. ін. Вже не йдеться про пересмикування фактів, занадто "вільне" їх тлумачення тощо. Щоправда, непогано, навіть обнадійливо заявив про себе молодий дослідник Г. І. Гаврилюк кандидатською дисертацією "Українська військова політика в 1917—1918 рр." (Автореф. дис. ... канд. іст. наук. —Х., 1998. — 17 с.). Спрааляє позитивне враження його прагнення подолати кон'юктурні підходи і застосувати в роботі наукові принципи аналізу важливого аспекту політичного досвіду.

Серед зрушень, що сталися в контексті національного відродження, важливої уваги надається аналізу національно-культурних проблем. Серед численних праць на цю тему заслуговують на відзнаку книги О. Нестулі "Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії)" (К., 1994. - 238 с.); Т. І. Ківшара Український книжковий рух як історичне явище" (К., 1996. — 247 с.); Г. Я. Рудого "Преса Української держави (Питання освіти, науки, культури)" (К., 1996. — 165 с.); П. С. Федори-

шина "Преса і українська державність (1917—1920 рр.)" (Тернопіль, 1996. - 186 с.).

Розпочалися дослідження доби Української революції і на регіональному рівні. Серед праць, що звертають на себе увагу: Семенко В. "Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917—1922)" (Х., 1995. - 400 с.); Ревечук В. Я. "Полтавщина в українській революції 1917—1920 рр." (Полтава, 1996. — 98с.). Їх, щоправда, значно менше, ніж подібних праць щодо західноукраїнського регіону, де вийшли книги: Кугутяк М. "Галичина: сторінки історії" (Івано-Франківськ, 1993); Литвин М. Р., Науменко К. Є. "Історія ЗУНР" (Львів, 1995); Тищук Б. Й., Вшчаренко О. А. "Західноукраїнська Народна Республіка" (Коломия, 1993).

В партійній історії доби Української революції досліджуються поки що переважно єврейські партії — Гусев В. "Бунд, Комфарбанд, евсекші КП(б)У: місце в політичному житті України (1917—1921)" (К., 1996. - 132 с.).

Поступово починають вивчатись і зовнішньополітичні фактори, що істотно впливали на перебіг подій в революційну добу — Лупандін О. "Українсько-російські мирні переговори 1918 р." (К., 1994. — 46 с.); Павлюк О. В. "Боротьба України за незалежність: політика США (1917—1923)" (К., 1997. - 187 с.).

Сучасні історики чимало роблять для наукового відтворення персонального внеску в Українську революцію видатних діячів українства, учасників вікопомних подій. Серед інших видань слід згадати книги: "Українська ідея. Постаті на тлі революції" (К., 1994. — 256 с.), "Реабілітовані історією" (К., 1992. — 401 с.), Горелов М. "Передвісники незалежної України" (К., 1996. — 156 с.). З'являються публікації не лише про лідерів українства революційної доби (напр., Солдатенко В., Бевз Т. "Микола Порш — лідер українських соціал-демократів" // Історія України. - 1997. — № 44; 1998. — № 4; Волковинський В., Солдатенко В. "Симон Петлюра" // Там же. -- 1998. — №№ 2, 3), а й про багатьох рядових учасників руху (див.: Осташко Т. "Центральна Рада в особах" // Там же. — 1997. — №№ 22, 24, 27, 37, 40 та ін.). Результати останньої праці значною мірою ввійшли до солідного видання: Верстюк В., Осташко Т. "Діячі Української Центральної Ради" // Біографічний довідник (К., 1998. - 256 с.).

Зрозуміло, поряд із монографічними та брошурними виданнями з'являється велика кількість статей, публікацій документів про події 1917-1920 рр.

Наукові періодичні видання з наближенням ювілеїв М. Грушевського, Центральної Ради і Української революції відреагувати спеціальними рубриками (наприклад, "Український історичний журнал". — 1996. • №№ 5~6 — рубрика "130-річчя від дня народження М. С. Грушевського"; 1997. - № 3. - "80-річчя Центральної Ради"; №№ 5— 6 — "80-річчя української революції").

Велика питома вага матеріалів про революційні події 1917—1920 рр. в Україні в нещодавно започаткованому, ате вже досить авторитетному серед фахівців щотижневику для вчителів і школярів "Історія України" (див.: Солдатенко В. Ф. "Грушевський та українська революція". — 1996. — №№ 2, 3; Солдатенко В., Бевз Т. "Ідейно-теоретичні засади боротьби Центральної Ради за відродження державності України". — 1997. — №№ 8—10; їх же. "За часів Центральної Ради: основні етапи й суперечності процесу запровадження автономії України". — 1997. — №№ 14—16; їх же. "Автономізм •- самостійництво •- залежність від окупантів: еволюція поглядів і державницького статусу України за доби Центральної Ради". — 1997. — №№ 20, 21; Солдатенко В. "Створення УНР і вибір перспективи суспільне - політичного розвитку". — 1997. — №№ 46, 47 та ін.).

Проблеми, пов'язані з Українською революцією, дедалі частіше стають предметом наукових зібрань. 16 березня 1995 р. в Інституті Історії України НАН України були проведені перші за багато десятиліть науково-теоретичні читання, які склали збірник "Центральна Рада на тлі української революції" (К., 1996. — 132 с.). 20 березня 1997 р. пройшла наукова конференція "Центральна Рада і український державотворчий процес" — її матеріали теж опубліковані (К., 1997. — Ч. 1—2. — 410 с.). 20 листопада 1997 р. відбулися засідання "круглого столу" на тему "Українська Народна Республіка (до 80-річчя її проголошення)", а 20 січня 1998 р. — на тему "Українська революція і національні меншини: досвід, історія і сучасність. До 80-річчя *TV* Універсалу Української Центральної Ради і прийняття закону "Про національно-персональну автономію", матеріали яких готуються до друку.

Спробу підвести підсумки дослідженням про Українську революцію здійснила Л. О. Радченко: "Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917—1920 років" (Х., 1996. — 120 с.). В публікації згадуються післявоєнні публікації в зарубіжжі, в тому числі деякі праці діаспорних вчених. Основна ж увага зосереджена на дослідженнях в Україні в 90-ті рр. Позитивно в цілому оцінюючії зусилля Л. О. Радченко, слід водночас вказати й на те, що обмежитись лише її твором для того, щоб мати повну уяву про досягнення і вади сучасної історіографії Української революції, не можна.

Автор ретельно згрупувала виявлені нею публікації і прийшла до висновків, що одні праці можна практично беззастережно віднести до наукових здобутків, а інші на таку роль претендувати можуть лише за умови корегування певних (здебільшого дрібних) моментів, виправлення деяких похибок, уточнення окремих даних, оцінок тощо. Звісно, такий підхід теж має право на існування, несе в собі солідну суму корисної інформації. Однак з монографії Л. О. Радченко важко уявити собі скільки-небудь предметно тенденції в розробці проблем Української революції, передусім — на концептуальному рівні. Практично, не можна знайти пояснень, тлумачень (або хоча б міркувань) щодо тих чи інших методологічних домінант і збочень. Тому, враховуючи набутки праці Л. О. Радченко, очевидно, доцільно зупинитись головним чином саме на зазначених вище моментах.

Передусім, не можна не помітити досить тривожної тенденції: останнім часом публікація теоретичної та історіографічної спадщини Української революції начебто захлинулася, в усякому разі, в основному призупинилася на рівні 1991 р.

Створюється враження, що інтерес до публікацій М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, І. Мазепи, їх колег і послідовників про Українську революцію згас. Причому слід наголосити, що йдеться не про науковий, а практично-політичний, ідеологічний інтерес.

Федералістські орієнтації і соціалістичні уподобання лідерів Української революції виявились, очевидно, більше співзвучними останнім рокам горбачовської перебудови, коли йшли пошуки шляхів оновлення радянської федерації, що переживала свою кризу, і будівництва соціалізму з людським обличчям, чи ж то гуманного соціалізму. Після здобуття Україною незалежності в умовах переходу до ринкових реформ ідеї і ідеали періоду, що раніше героїзувався, уже перестали відповідати запитам часу.

І, хоч, здається, нічого неприродного з суто наукової точки/І зору тут немає, навпаки, ймовірніше за все, так саме і має бути, ставлення до вчорашніх кумирів почало настільки змінюватися, що часом переходить розумні межі.

На основі непрямих джерел (тобто сторонніх свідчень, а не творів самих ідеологів Української революції) федеративні симпатії лідерів Української революції почали витлумачувати як насправді значно радикальніші: як мінімум — конфедералістські, а то й — приховано (замасковано) самостійницькі³⁴.

Згоджуючись з тим, що у тогочасне поняття федералізму його прихильники (М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, С. Єфремов, М. Порш та ін.) вкладали дійсно значно ширший (з точки зору можливостей автономних частин майбутнього утворення) зміст, все ж не можна не зауважити й наступного: ідеологи Української революції досить ґрунтовно розбиратися в теоретично-політичних аспектах національно-державного будівництва, неодноразово демонстрували предметне розуміння сутності таких феноменів як конфедерація і самостійність, однак завжди віддавати принципову перевагу федералістським орієнтаціям.

Якщо одні прагнули якнайшвидше кон'юнктурне витлумачити позиції М. Грушевського і його однодумців, інші, кваліфікуючи такі підходи просто несерйозними, намагались віднайти пояснення помилок в дещо іншій площині.

Так, Д. Видрін вважає, що ключовою ланкою для узгодження політичних настроїв і реальності у М. Грушевського виступає простий народ, але постаалений у певні рамки — коли він нагромадить певні навички, якості і здібності. Таку позицію вченого Д. Видрін пояснює впливом на М. Грушевського українського народництва, яке, в свою чергу, живилось західноєвропейським романтичним народництвом. "Основною ідеєю цього руху, — доводить автор, — було не співчуття народів і навіть не боротьба за його політичні свободи і поліпшення соціально-економічного становища, а ставлення до нього як до основної рушійної політичної і суспільної сили: так звана "сіра маса" ставилась вище героїв багатьох історичних трактатів і літературних творів — лідерів козацтва"³⁵. Альтернативним народницькому напрямку і якісно переважаючим було оголошено державницький напрям в суспільно-політичній думці і практиці. До останнього відносились ті, хто, нехтуючи соціальним аспектом, понад усе ставили завдання досягнення Україною власної державної організації. Це — самостійники і гетьманці. Отож, і симпатії мають бути на їх боці. На досягнення бажання видаються результати і перевидаються масовими тиражами величезні за обсягом книги воєнничих дилетантів на зразок згаданих уже "Нарисів з історії українських визвольних змагань 1917—1918 рр." ("Про що історія мовчить") Р. Млиновецького або ж "Історія української держави двадцятого століття" І. Нагаєвського (К., 1993. — 413 с.).

Якщо перший автор у прагненні довести алочинність автономістів-федератів, що погубили єдино живу течію українського руху самостійницьку, вдається до нестримних фантазувань, створює схему, що не підтверджується ніякими документами, то другий намагається довести переваги гетьманської державності над іншими варіантами, що їх пропонувати в 1917—1918 рр. українські суспільні сили. У своїх висновках І. Нагаєвський наголошує: "...Найбільшою перешкодою в позитивному державному будівництві 1917 — 21 років була обставина, що соціалістичні доктринери і романтики на початку революції випадково захопили аладу в свої руки і звели визвольну боротьбу з вірної дороги на манівці. Замість вести політику національного визволення, вони поставили на перше місце соціальну програму. Українські соціалісти некритично копіювали московських соціалістів і, як блудні вівці, крутились в їх тіні, а це паралізувало їх добрі наміри і плани. Сьогодні ясно, що Центральна Рада мала добру нагоду закріпити українську

державність, коли на Московщині панували нелад і анархія. На жаль, соціалістична доктрина не дозволила їй створити військову силу, на яку могла б спертися Українська держава в час загрози. ... Своїм бойкотом Гетьманського уряду українські соціалісти паратизували його намагання створити справжню силу, на яку могла б спертися держава^{*176}.

Окрім перевидання і поширення закордонних видань зазначеного спрямування, з'явилося і дослідження вітчизняних авторів з прямою апологією монархічно-диктаторської форми державності. Причому, як то на перший погляд не дивно, не зменшується кількість спроб знайти аргументи для того, щоб "вписати" у контекст революційно-прогресивних змін явно реакційний, антидемократичний режим. Логіка тут проста, а аргументи - датско не у всьому переконливі.

Українці, буцімто, прагнули у процесі революції віднайти самих себе, перетворитись із "речі в собі" в "річ для себе", тобто стати повноцінною політичною нацією. Зробити цього без наявності власної державності (доба революції принесла тому нові вагомі докази) було неможливо. Отже, головне тогочасне завдання — на думку багатьох істориків — збереження за будь-яку ціну національної державності. Оскільки гетьманат (які б застереження чи навіть претензії до нього не висловлювались) таку функцію виконував, то він і був одним із шаблів Української революції.

При цьому є ті, хто схильний розглядати етап гетьманської держави спробою консервативних українських кіл зберегти, якщо не зміцнити, завойовані протягом 1917 — початку 1918 рр. позиції. "Українську Державу 1918 р. треба вважати закономірним етапом розвитку національної революції, — пише, наприклад, В. Клименко. — Після невдалого соціалістичного експерименту Центральної Ради це була спроба творення незалежної української держави на іншому, не соціалістичному, а виразно буржуазному ґрунті. Гетьман привів до аїди реалістично мислячих буржуазних діячів, які розуміли необхідність соціально-економічних перетворень, проте воліли здійснювати їх шляхом реформ зверху, поступово задовольняючи інтереси усіх класів та прошарків суспільства, тобто сприяти соціальному миру. Це було вкрай важливо для країни, яка тільки-но виборювала незалежність"³⁷.

Подібні погляди ладні відстоювати й інші, переважно молоді дослідники. Вони готові "закрити очі", "не помічати" (чи ж то робити вигляд) антидемократичної сутності і форм правління встановленого з кінця квітня 1918 р. режиму. По суті затушовується і питання про ступінь залежності гетьманського уряду від австро-німецьких окупантів. Лише мимохідь, явно остерігаючись бути звинуваченими у необ'єктивності, такі автори для "страховки" згадують: "Українська Держава, проголошена 29 квітня 1918 р., ґрунтувалася на незвичному поєднанні монархічних, республіканських та диктаторських засад ... Фактично, це різновид військової диктатури, що трималася силами не власної армії, а окупаційних військ"³⁸. Головне ж тут полягає в іншому — уряд був антисоціалістичний і жодною мірою не пов'язаний із панівною в Росії Радянською владою, більше того — гранично ворожий їй. Остання ж розглядається як неодмінний антипод будь-якої національної державності українцш, основне джерело імперських амбіцій, планів і дій.

Дещо критичнішу позицію займає Ф. Проданюк. Підсумки дослідження проблеми закумульовані у захищеній ним 1997 р. кандидатській дисертації "Внутрішня політика Української Держави (29 квітня - 14 грудня 1918 року)". "Від квітня до грудня 1918 р. на терені України існувало своєрідне державне утворення, — стверджує автор. — За формою це було диктаторське правління із зовнішніми атрибутами національної традиції, залежне від німецького командування. За соціально-класовим

характером — спроба відродити народне господарство України за допомогою відновлення приватної власності. За політичного суттю — антидемократичний режим консервативної частини населення України, яка не мала чіткої моделі побудови нової держави"³⁹.

Однак подібні висновки і оцінки для сьогодення швидше винятки, а не правило.

(Далі буде)

¹ Грушевський М. Роковини // Літературно-науковий вісник. - 1918. Річник XIX. Т. LXXII. - С. 4-6; Його ж. Україна окремішна // Там само. 1919. Річник XX. Т. LXXIII. - Кн. 1. - С. 10-19 (Дзвін. 1991. № 4. С. 86-90); Його ж. Метод // Там же. Кн. 2. - С. 140-143; "Передусім признання нашої незалежності", Невідомим лист М. Грушевського // Літературна Україна. - 1996. 9 вересня; Грушевський М. С. Автобіографія, 1914-1919 рр.; Його ж. Автобіографія, 1926 р. // Великий Українець. Матеріали і життя та діяльності М. С. Грушевського. - К., 1992. - С. 214-240.

² Винниченко В. Всесвітня революція. - К. - Відень. - 1920. - 16 с.; Його ж. Лист до класово невідомої української інтелігенції. - Б. м., 1920. - 8 с.; Його ж. На той бік. Прага-Берлін, 6 р. - 114 с.; Його ж. Українська державність. - Відень. - К., 1920. 32 с.; Його ж. Політичні листи. - К. - Відень. - 1920, - 24 с.; Його ж. Українська комуністична партія (УКП) і Комуністична партія більшовиків України (КП(б)У). Відень, 1921. 32 с.; Його ж. Єдиний революційно-демократичний національний фронт. Прага-Берлін, 1923. 24 с.; Його ж. Поворот на Україну. - Львів-Підбрат, 1926. - 34 с.

³ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. IV. Прага, 1922. - С. 82, 129 та ш.

⁴ Доденко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. - К. - Львів, 1923-1924. Т. II, кн. 5. - 400 с.; Берестейський мир. 3 нагоди 10-их роковин. 9.II.1918-9.II.1928. Спомини і матеріали. - Львів. - К., 1928. - 319 с. та ін.

⁵ Андрієвський В. З минулого. Від гетьмана до Директорії. Т. 2. Ч. I. - Б. м., 6 р. - 307 с.; Ч. II. 307 с.; Галаган М. З моїх споминів. - Львів, 1930. Ч. 2. - 196 с.; Ч. 3. - 174 с.; Ч. 4. - 298 с.; Назарук О. Рік на Великій Україні. Спомини з української революції. - Відень, 1920. - 344 с.; Петрів В. Спомини з часів української революції 1917-1921 рр. - Ч. 1. - Львів, 1927. - 180 с.; Ч. 2. 1928. 184 с.; Ч. 3. 1930. - 164 с.; Ч. 4. 1931. 117 с.; Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік. Прага, 1932. - 56 с.; Омелянович-Павленко М. На Україні 1917-1918 рр. Спомини. Прага, 1935. 119 с.; Русова С. Мої спомини. - Львів, 1937. - 280 с.; Григорієв Н. Спогади Руїника. Як ми руйнували тюрем народів, а як будували свою хату. - Львів, 1938. 264 с. та ін.

⁶ Див.: Кузеля З. Рік 1918 на Україні. - Зальцведель, 1918. 39 с.; На зарук О. Формальні проблеми української державності (герб, монета одиниця, військовий однострій, стяги). - К., 1918. - 32 с.; Шульгин О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті, документи. - К., 1918. - 110 с.; Скриванський В. (Шахрай В. - ДС.) Революція на Україні. 2-е изд. - Саратов, 1919. 68 с.; Рафес М. Два года революции на Украине. - М., 1920. 126 с.; Бурнатович О. Українська ідеологія революційної доби. - Львів-Відень, 1922. - 112 с.; Золотарьов О. Із Історії Української Центральної Ради. - Х., 1922. - 44 с.; Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. - Х., 1928. - 80 с.; Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919-6.V.1920) - Варшава. 1932. - 240 с.; Омелянович Павленко М. Зимовий похід. - Каліш, 1934. 191 с.; Петлюра С. Завдання української військової літератури. - Варшава, 1937. 54 с. та ш.

⁷ Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. Кн. I. - Відень, 1921. 256 с.; Його ж. Військо і революція (Соціологічний нарис). - Прага-Львів, 1923. - 24 с.; Його ж. Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси. - Прага-Берлін, 1923. 79 с.; Його ж. Стара і нова Україна. Листи в Америку. - Нью-Йорк, 1925. - 32 с.; Його ж. Засади української визвольної програми. - Прага, 1927. 61 с.; Його ж. Українська соціологія. - Прага, 1927. - 23 с.; Його ж. Занепад УНР. - Прага, 1928. 42 с.; Його ж. Соціологія українського відродження (3 соціології і політики національного відродження). - Прага, 1936. 47 с.; Шаповал М., Слободич О. Великий зрив. Париг історії української революції 1917-1920 рр. - 1 ч. Доба Центральної Ради. - Львів, 1936. 48 с. та ін.

⁸ Мазепа І. Большевизм і окупація України. Соціально-економічні причини незрілості сил української революції. - Львів. - К., 1922. - 156 с.; Мазепа І., Феденко П. З Історії української революції (Відбиток із збірника пам'яті Симона Петлюри). - Прага, 1930. - 94 с.; Мазепа І. Огнева проба. Українська політика й стратегія в добу Зимового походу 1919-1920. - Прага, 1941. 101 с.

⁹ В 30-річчя самостійності й соборності. - Б. м., 6 р. - 62 с.; Петлюра С. В. Статті, листи, документи. В 2-х т. - Нью-Йорк, 1956. Т. 1. 479 с.; Т. 2. 600 с.; Симон Петлюра. Державний муж. - Нью-Йорк, 1957. - 192 с.; Донцов Д. За яку революцію. - Іорнто, 1957. - 79 с.; Збаразький С. Круги: у 40-річчя великого чину 29-го січня 1918-29 січня 1958. - Мюнхен-Нью-Йорк, 6 р. 104 с.; Петлюра С. Московська воша: Оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними Треба робити. - Париж, 1966. 101 с.; Прохода В. Симон Петлюра. - Новий Ульм. 1968. - 51 с.; Феденко П. Влада Павла Скоропадського (п'ятдесяті роковини перевороту в Україні).

- Лондон Мюнхен, 1968. — 32 с.; У 60-річчя відновлення гетьманської української держави 29 квітня 1918. - Торонто, 1978. - 183 с. та ш.
- ¹⁰ Відновлення Української держави 1918 року. - Детройт, 1979. 87 с.; Українська революція. Документи 1919-1921 рр. — Нью-Йорк, 1984. 478 с.
- ¹¹ К о в а л е в с ь к и й М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. 406 с.; Майстренко І. В. Історія мою покоління. Спомини учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985. - 416 с. та ін.
- ¹² Енциклопедія українознавства. — Т. 2. Мюнхен, 1949. С. 498-542, 647--653; Т. 9. Сарсель-Париж, 1981. - С. 3402-3404 та ін.; Ідеї і люди визвольних змагань. 1917-1923. - Нью-Йорк, 1968. - 399 с.; Полонська-Василенко Н. Історія України. Мюнхен, 1976 (репринтне відтворення К., 1992). С. 459-87; Субтельний О. Україна: Історія. - Торонто, 1988 (в 1991-1995 книга декілька разів перевидана в Україні).
- ¹³ Див.: М и р о н е н к о М. Українська національна революція. - Мюнхен, 1951. 32 с.; Мірчук П. Українсько-московська війна (1917—1919). Торонто, 1957. 80 с.; Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. - Т. 1. Торонто, 1962. - 272 с.; Т. 2. 1963. - 248 с.; Т. 3. - 1963. - 276 с.; Т. 4. - 1964. - 353 с.; Брик О. Тернистий шлях українського уряду (1918-1921). - Вінніпег, 1969. - 152 с.
- ¹⁴ Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 - 1918. - Львів, 1994. С. 8.
- ¹⁵ Там же. - С. 8-9.
- ¹⁶ Там же. - С. 9.
- ¹⁷ Там же. - С. 10.
- ¹⁸ Там же. - С. 15-16.
- ¹⁹ Там же. - С. 9-Ю.
- ²⁰ Див.: Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Роля України в новітній Історії // Лисяк Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. - Т. 1. - К., 1994. - С. 145-167; Його ж. Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники; Українська революція з перспективи сорокаліття; Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Там же. Т. 2. - С. 1-27; 39-51; 52-61 та ш.
- ²¹ Reschetar. The Ukrainian Revolution. 1917-1920: A Study in Nationalism. 1952 (вид. 2-е. — 1972); Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietisation of Ukraine. Stockholm, 1960. The Ukraine 1917-1921 / A Study in Revolution. - Harvard. 1977; Mark R. A. Symon Petljura und die UNR. Vom Sturz des Hetmans Skoropadskyj bis zum Exit in Poles // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. - Wiesbaden, 1988. - Bd. 40. - S. 3—216.
- ²² Див.: Б і л о к і н ь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. - 1988. 21 липня. Жулинський М. Володимир Винниченко (1880-1951) // Літературна Україна. - 1989. - 30 листопада; Його ж. Художник, расп'ятий на кресте політики. Судьба Владимира Винниченко // Дружба народов. - 1989. № 12.
- ²³ Див.: С а р б е й В. Як нам ставитися до М. Грушевського // Радянська Україна. - 1988. - 27 серпня; Федченко П. Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В. Винниченка // Київ. 1987. № 12. - С. 45-59; Хміль І. С. Політична діяльність В. К. Винниченка // Український історичний журнал. - 1989. № 7. — С. 82-91; Лозицький В. Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У // Літературна Україна. - 1989. 24 серпня; Його ж. Не сприйнявши нових реалій. Сторінки з політичної біографії В. К. Винниченка // Під прапором ленінізму. - 1989. - № 12. С. 73—78.
- ²⁴ В и н н и ч е н к о В. Сонячна машина. - К., 1989. 619 с.; Його ж. Краса і сила. Повісті та оповідання. К., 1989. - 752 с.
- ²⁵ В и н н и ч е н к о В. Вибрані п'єси. К., 1991. — 605 с.
- ²⁶ Див.: Г р у ш е в с ь к и й М. Люстрована історія України. - К., 1991. 572 с.; Його ж. Про українську мову і українську школу. - К., 1991. 46 с.; Його ж. Очерк истории украинского народа. — К., 1991. - 400 с.
- ²⁷ Г р у ш е в с ь к и й М. Хто такі українці і чого вони хочуть. - К., 1991. 240 с.
- ²⁸ Д о р о ш е н к о Д. Нарис історії України. — Львів, 1991. 576 с.
- ²⁹ Ш а п о в а л М. Соціологія українського відродження. - К., 1994. 45 с.
- ³⁰ Див.: Д о р о ш е н к о М. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) // Український історичний журнал. - 1992. - № 6; Єфремов С. За рік 1917. Піл Обухом. Більшовики в Києві. - К., 1993. - 133 с.; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія // Вітчизна. - 1997. - № 5-6. - С. 125-141; № 12. С. 131-136.
- ³¹ Див.: Український історичний журнал. — 1996. - № 6. - С. 143-146; 1998. - № 1. С. 150-151; Віче. - 1998. - № 4. - С. 151-155.
- ³² Г р и ц е н к о А. П. Українські робітники на шляху творення національної держави: Хроніка роботи (1-го Всеукраїнського робітничого з'їзду 11-14 (24-27) липня 1917 року). - К., 1992. - 51 с.; її ж. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 — початок 1919 р.). К., 1993. — 101 с.; її ж. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: Рік 1920-й. - К., 1997. - 94 с.; Яневський Д. Б. Маловідомі Конституційні акти України 1917-1920 рр. - К., 1991. - 68 с.; Галенко О. І., Яневський Д. Б. Перший уряд демократичної України. - К., 1992. 73 с.; Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня-2 червня 1917 року). — К., 1992. - 36 с.; Його ж. Український національний конгрес - з'їзд 6-8 квітня 1917 року. - К., 1994. - 62 с.; Шусь О. Всеукраїнські військові з'їзди. - К., 1992. — 86 с.; Реснт О. П. Робітництво України і Центральна Рада. К., 1993. 48 с.; Його ж. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. - К., 1994. - 39 с.; Реснт О. П., Снмоненко Р. Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень—лютий 1919 р.). Збірник документів. К., 1996. - 86 с.

- ³³ С о л д а т е н к о В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. - 1992. № 5. - С. 3—15; Його ж. Центральна Рада та українізація армії // Там же. - № 6. - С. 26-39; Його ж. Запровадження автономії України і збройні сили республіки // Там же. - № 7-8. - С. 24-38; Його ж. Збройні сили в Україні (грудень 1917 - квітень 1918 р.). Там же. - № 12. - С. 42-58; Його ж. Проблема національних збройних сил: уроки історії (1917) // Вісник Національної Академії наук України. 1995. - № 7-8. - С. 78—89; Солдатенко В. Ф., Солдатенко І. В. Виступ полуботківців у 1917 р. (спроба хронікально-документальної реконструкції події) // Український історичний журнал. 1993. - № 7-8. - С. 17-29; № 9. - С. 28-39; № 10. - С. 3-20.
- ³⁴ Див.: Державний центр Української Народньої Республіки в екзилі. Статті і матеріали. Філадельфія. К. Вашингтон, 1993. - С. 54-55.
- ³⁵ В ы д р и н Д. И. Невостребованные идеи или об истоках отечественной политологии. К., 1992. - С. 86.,
- ³⁶ Н а г а є в с ь к и й І. Історія Української держави двадцятого століття. - К., 1993. - С. 407.
- ³⁷ К л и м е н к о В. Українська гетьманська держава 1918 року: місце в українській революції // Нова політика. - 1996. - № 4. - С. 61.
- ³⁸ Там же. - С. 60.
- ³⁹ П р о д а н ю к Ф. М. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня - 14 грудня 1919 року). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - К., 1997. С. 21.

Л. В. ТАРАН (Київ)

Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки *

Автор Ідах рядків не претендує на абсолютну істину щодо проблеми кризи сучасної української історіографії, висловлює власну точку зору, яка не була однозначно сприйнята Вченою радою Інституту історії України НАНУ.

По-перше, чи є в наявності криза української історіографії? Як не дивно, відповісти на це питання складно. Якщо криза історії як науки є результатом зміни суспільних умов її розвитку при підвищених запитах людей сьогодення до свого минулого, а також інтересу до історії інших народів та держав, то українська наука це, безумовно, переживає.

По-друге, сьогодні наявна криза марксистської парадигми, яка триваліш час була єдиною дозволеною методологією історії в СРСР та Україні, що виключало можливість творчої розробки соціологічної теорії марксизму з урахуванням загального розвитку філософії історії. Нині спеціалісти з далекого і близького зарубіжжя єдині в тому, що історія повинна писатися на основі узагальнення численних поглядів та оцінок⁵⁴; синтез теорій, підходів і методів та конкретно-наукових концепцій розглядається як органічний компонент розвитку науки⁵⁵. Сучасні вчені "низько вклоняються" позитивізму, марксизму, веберіанству, неокантіанству, структуралізму, досягненням школи "Анналів", кризі школи "Анналів", постмодернізму, не вважаючи це якимось вульгарним релятивізмом, а поділяючи переконаність М. М. Бахтіна в тому, що "...не кожний правий по-своєму, а усі праві разом"⁵⁶.

Які ж з цих, зазначених російським ученим, етапів розвитку науки XX ст. пройшла українська історіографія? Гадаю, що в рамках даної статті відповідь на це запитання дана. Можна навіть вказати на зміцнення позицій позитивізму в сучасній українській історіографії, оскільки в передмовах до своїх найновіших праць найвідоміші історики України закликають один одного "говорити правду" про минуле, запев-

З а к і н ч е н н я Початок див.: Укр. іст. журн. ~ 1998. — № 5.

няють у тому, що здобуття цієї правди залежить від чесного ставлення до джерел, вірять у те, що історичний факт видобувається шляхом прямого прочитування джерел. Тим часом Л. Февр був переконаний, що історичний факт є підсумком великої, копіткої праці історика, результатом висунутих ним гіпотез та припущень. Зміст історичного джерела залежить не *лише* від минулого (засновники "Аннатів" ніколи не заперечувати його об'єктивності: "минуле, — писав М. Блок, — є дане, де ніщо не зміниться більше"), аче й від самого історика, його знань, інтелекту, ініціативи, вміння використати інструменти праці⁵⁷.

Крім того, кожне покоління істориків створює свій образ минулого, "пише свою історію", тому що ставить свої питання минулому і свідчення джерел оцінює відповідно до системи ціннісних орієнтацій своєї епохи (габітус). З часів неокантіанців таке ставлення до релятивізму істини в науці історії стало загальноновизнаним. На нашу думку, видобування правди кожним поколінням істориків затежить від їх ставлення до джерел, і проблеми епістемології історичного знання висунулися нині на передній край науки.

Понад сто років тому корифеї французької позитивістської історіографії Ш.-В. Ланглуа та Ш. Сеньобос, книги яких були настільними для російських і українських вчених кінця XIX — початку XX ст., писати: "Історія є уживання в діло документів". Одне із сучасних зважених визначень науки історії є таким: "Історія є однією з форм "наукової" практики, продукуючої знання, але модельності цієї практики заіежать від зміни її технічних процедур, від примусів, які поміщають її в соціальне середовище та інститути знання, в яких вона здійснюється, а також правил, які із необхідністю керують її написанням"⁵⁸.

З часів "перебудови", а особливо із здобуттям незалежності в Україні, як і в інших країнах СНД, умови праці історика суттєво змінилися: до наукового обігу були введені і продовжують вводитися нові масиви джерел (хоч автор датський від ідеалізації становища в цій сфері роботи науковців), побачили світ праці репресованих вітчизняних істориків, які десятиліттями перебували у спецсховищах, стали доступними замовчувані твори зарубіжних дослідників, було налагоджено творчий діалог з істориками діаспори. Однак, як слушно вказував один з найсерйозніших сучасних українців С. В. Кульчицький, історіографічна спадщина зупинилася на початку XX ст., а вади зарубіжної україністики багато в чому пояснюються її відокремленістю від архівів⁵⁹. Він вважає нагальним завданням української історіографії створення узагальнюючих праць з історії України на основі нових концептуальних засад. За останні роки з'явилися як індивідуальні, так і колективні монографії з різних проблем вітчизняної історії, в яких вона переосмлюється концептуально⁶⁰. Нині старше покоління дослідників, використовуючи шанс, який дає вченому переломна епоха, одержаю унікальну можливість переосмислити власну творчість, зважено оцінивши її.

Щодо переосмислення загальних підходів до своєї історії сучасна україністика здійснила справжній прорив. Якщо до останнього десятиліття історія України розглядалася вітчизняними вченими як складова частина російської історії або під кутом зору відносин України з Росією, то нині їхні зусилля спрямовані на розробку проблеми української історичної самоідентифікації та континуїтету українського історичного процесу. Відбувається природний процес зміни трактування тих проблем або періодів, які були пріоритетними для радянської історіографії⁶¹; багато робиться й для заповнення лакун, відновлення замовчуваних сторінок, відродження навмисно забутих постатей — і тут, природно, роботи в істориків України набагато більше, ніж в їх колег з Росії. Цими обставинами частково пояснюється захоплення українських істориків методом описування.

Здійснюються й спроби порушити питання про переосмислення загальних методологічних підходів до історії України, переоцінити те, що було напрацьовано в минулому. Йдеться про дослідження Н. М. Яковенко еволюції, мутації в умовах радянського періоду в історіографії і дотепер двох основних концепцій історії України — народницької (від М. Грушевського) та державницької (від започаткованої Б. Липинським) . Така постановка проблеми була цілком слушною, але належить історії історичної науки, бо в цивілізованих країнах у XX ст. її вже розв'язано. Це зроблено в рамках другої передової (поряд з марксизмом) ідеології XIX ст. — лібералізму, політичною доктриною якого було створення правової держави і захист нею прав людини, а методами дії — пошук компромісів, консенсусу в суспільстві, заперечення плебейських методів вирішення його нагальні завдань.

Спадкоємцем лібералізму наприкінці XIX ст. стало бернштейніанство, праве крило II Інтернаціоналу, а соціат-демократичні уряди Швеції, Франції, Німеччини та інших країн багато зробили, щоб вивести їх на високий рівень цивілізаційного розвитку. В німецькій історіографії XIX ст. "державницький", панівний напрям був представлений Тібо, "історичною школою права" Савіні та Ейхгорном, Гегелем, Ранке. Однак там розвивалася й гейдельберзька школа, лідери якої - Шлоссер, Циммерман — віддавали наїежне народу як творцю історії. Таку антиному можна простежити й у французькій історіографії XIX ст. та інших. То який підхід повинна розробляти сучасна українська історіографія — "державницький" чи "народницький"? "Державницький", а шану народу в історії віддасть "нова соціальна історія" в Україні.

Однак в цілому український історіографічний процес також потребує сучасного переосмислення. Українські історіографічні школи, їхня інституалізація та функціонування, як і діяльність окремих українських істориків минулого, часто-густо розглядаються окремо від загальносвітових та європейських шкіл та течій історико-філософської думки. Це призводить до спотворення або неповного розуміння їх справжньої ролі, до провінціалізму і в цій галузі української науки історії. Спроби подолання такого становища є поки що поодинокими. Назвемо лише О. Пріцака з його неординарною оцінкою спадщини М. Грушевського та Я. Д. Ісаєвича, який розглядає в європейському контексті діяльність М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського⁶³.

Сьогодні українські вчені-історики не можуть обминути увагою деякі проблеми, які є важливими для всієї післярадянської гуманітарної науки. Більшість з них затишаються марксистами. Марксизм як методологія і в Україні, і в світі слугував розвиткові науки, позитивно впливав на історіографічний процес. Світова історіографія, яка в умовах "холодної війни" недооцінювала марксистські методи дослідження історії, втрачала від цього. Творчий доробок української марксистської історіографії радянських часів ніколи не буде закреслено повністю. Зважено оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національний історіографічний процес означало б утримати позитивну частину нашої духовної спадщини в XX ст., зробити для українського менталітету те, чого, на жаль, не змогли зробити для України її політики.

Однак сьогодні основним завданням світової — не лише української — історіографії є подолання і позитивізму, і марксизму на шляхах методологічного плюралізму. Це зумовлює необхідність творчої мутації української науки історії. Лише це дасть можливість по-новому висвітлити як історичний шлях України в цілому, так і окремі його складові компоненти.

В контексті сказаного вище постає проблема пошуку критеріїв історичного синтезу, перетворення науки історії з такої, якій у радянські часи було приписано засвоювати істини історичного матеріалізму або

політичної економії, в самостійну науку, з правом розвивати теоретичну проблематику предмету⁶⁴, їй необхідно включення в методологічні дискусії сучасності, діалог з найбільш перспективними течіями світової історіографії, зокрема, французькою історіографією, де найяскравіше у XX ст. виявився рух за історичний синтез, їй необхідно подолати фрагментацію предмету історії, поєднати в своїх висновках результати усіх наук про суспільство і людину, які до цього часу вивчають лише "автономні процеси", функціонування окремих складових предмету історії.

Не можна сказати, що гуманітарії України не вивчають такої проблеми, як ментальність. Нею цікавляться філософи, соціологи, психологи, політологи, їй присвячені "круглі столи" та конференції⁶⁵. Зроблені й перші кроки в напрямку застосування ментальності як точки зору на соціальне. Академік Я. Д. Ісаєвич ще в 70-х роках на "Федоровских чтениях" у Москві в доповіді, присвяченій читацьким інтересам українських городян XVI—XVII ст., показав, як необхідно застосовувати новий на той час метод дослідження соціальної історії. З початку 90-х років під його редакцією виходить міжвідомчий збірник наукових праць⁶⁶, на сторінках якого висвітлюються проблеми української історичної ментальності й еволюції національної ідентичності та ін.

Того ж 1992 р. започаткована й нова серія "Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей"⁶⁸. Своїм завданням її редактори — О. П. Толочко та Н. М. Яковенко вважають вивчення історії середньовічної свідомості, категорій лаврарної культури та елітарних теорій, візантійсько-православного та європейсько-латинського коріння української думки. В цій серії друкують свої розвідки не лише вчені України, а й Польщі, Болгарії, Італії та ін.

Однак у цілому гуманітарні науки в Україні розділені між собою такими високими перегородками, які не дають змогу побачити людину в історії та вивчати її, застосовуючи принцип міждисциплінарності, в певному географічному, економічному, соціальному, демографічному, національному та інших контекстах свого часу (в світі існують школи, що реалізували ці підходи), побачити, як особа бореться й виживає в них⁶⁹.

На хвилях нової "українізації" з'явилися біографії видатних діячів України, але бракує біографій як зображення нестандартної поведінки героя, що зумів по-своєму актуалізувати тогочасне соціальне середовище (казус)⁷⁰. Майже не практикується в Україні усна історія, відсутня кліометрія. Французька школа "Анналів" тому висунула в XX ст. плеяду яскравих, талановитих, обдарованих, неперевершених істориків, що постійно займалися вирішенням проблем історичного синтезу та епістемології історії. Вона змогла об'єднати на єдиному дослідницькому полі — полі історії — результати усіх наук про людину, постійно змінювала своє уявлення про предмет і методи дослідження. Українська історіографія майже не обговорює проблеми теоретичного джерелознавства, епістемології історії, які є пріоритетними для світової й російської історіографії.

Для творчої переорієнтації української історіографії необхідні й організаційні зусилля. В жодному з трьох київських історичних інститутів НАН України — Інституті історії України, Інституті археографії. Інституті політології та національних відносин немає відділу з теорії та методології історії. Конче необхідним є і створення Інституту загальної історії, головним завданням якого, на наше переконання, буде працювати над тим, щоб вписати історію України в контекст світової історії.

Про розвиток в Україні всесвітньої історії в дореволюційні часи та до 30-х років сказано вище. Тоді не існувало штучного поділу науки історії на загальну і вітчизняну. Найвидатніші історики України М. С. Грушевський, М. П. Драгоманов, І. В. Луцицький, М. М. Ковалевський вдало поєднували в своїх дослідженнях сюжети всесвітньої й української історії.

Нині всесвітня історія в Україні практично втрачена як в дослідженні, так і у викладанні. Немає шкіл античників, візантиністів, медієвістів. Завдяки зусиллям окремих ентузіастів ще вивчається нова та новітня історія країн світу. Втрачені вітчизняні ушлявлені школи. В той час, як у Росії в 60—70-х роках "російсько-українська історична школа" вивчення аграрних проблем французького XVIII ст. перебудувалася на нових методологічних засадах, в Україні вона припинила існування. Як твердить львівський історик Я. Грицак, історія України вписана в світовий контекст істориками діаспори. Вони здобули освіту в європейських вищих навчальних закладах і добре обізнані з світовим рівнем постановки проблем теорії й методології історії та її концептуальними знахідками⁷¹.

На нашу думку, доробок діаспорної історіографії потребує спеціального аналізу, але вже сьогодні ясно, що вона дата блискучих дослідників, серед яких виділяються І. Лисяк-Рудницький та О. Пріцак. Першим синтезом "всієї" української історії, представленим працями О. Субтельного, зачитувалася вся Україна в роки "перебудови". Однак зважаємо, щоб вписати історію України в контекст всесвітньої історії, потрібна велика підготовча робота фахівців.

Одним з центральних питань, яке обговорюється нині, є періодизація українського історичного процесу. З цього приводу висловлювати свої думки такі авторитети, як І. Лисяк-Рудницький, Я. Д. Ісаєвич, Н. М. Яковенко⁷². На нашу думку, думку спеціаліста з всесвітньої, а не української історії, щоб дійти згоди, необхідно вирішити проблему хронологічних рамок перехідної епохи від феодалізму до капіталізму для України. Перехідна епоха привернула увагу вчених світу ще в 50-х роках ХХ ст. Дискусія про неї триває й досі і охоплює коло складних проблем — хронологічних рамок — різних для різних країн світу, фаз, ритмів та внутрішньої періодизації, особливостей складання та функціонування світового ринку, його структури, основних показники? розвитку, які характеризують ступінь втягування національних економік у міжнародний обмін, розвиток інфраструктури світової торгівлі, кредитно-грошової системи тощо.

В дискусії, розпочатій американським спеціалістом Р. Патмером, підтриманий французькими вченими Ж. Годшо, Д. Робен та багатьма іншими, брали участь такі відомі співробітники ІЗІ РАН, як О. Л. Нарочницький, М. А. Барг, Є. Б. Черняк, В. Н. Матов та ін.⁷³ Українські прізвища відсутні в цьому списку. Тим часом у перехідну епоху відбулися не лише Англійська революція XVII ст. та Французька революція XVIII ст., а й визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького та інші події й процеси української історії. Отже, визначити: межі перехідної епохи — це зробити істотний крок для того, щоб вписати українську історію в контекст світової.

Росія долає кризу в історіографії завдяки численним починанням. Цьому сприяє той факт, що в Москві працює Інститут загальної історії РАН та є міцні кадри істориків-всесвітників, серед яких чимало вихідців з України. У російській науці багатшою була і методологічна спадщина. З середини 80-х років у Росії відбулося кілька методологічних конференцій. В Україні із запізненням принаймні на десять років — восени 1995 р. в Харкові проходила єдина така конференція, але ніяких організаційних висновків зроблено не було, нових починань не виникло.

Тим часом з часів старого Л. фон Ранке в світі існує спосіб навчання молодих дослідників методом проведення історичних семінарів. У Росії існують семінар Ю. Л. Бессмертного з історії приватного життя, А. Я. Гуревича та А. А. Горського — з вивчення ментальності. Виходять такі періодичні видання, як "Одиссей", "Thesis", "Европейский альманах", "Arbor mundi", "Казус" та ін., на сторінках яких ведеться плідний діалог російських колег з школою "Анналів" та іншими школами,

осмислюється сучасний історіографічний досвід світу. Тільки в 1993—1994 рр. в Росії відбулися три конференції з проблем менталітету: менталітет російської культури, менталітет та аграрний розвиток Росії, російська історія і проблеми менталітету.

Практика захисту кандидатських дисертацій у Росії свідчить, що в науку вступило "небите покоління 30-40-річних". Вільне від тиску закостенілих догм та ідеологічних стереотипів, воно масово звертається до нової проблематики⁷⁴.

Вказані тенденції поступово проникають і в українське наукове життя. Виходять у нас такі часописи, як "І", "Генеза", "Культурологічні студії". Відомий вчений О. Прііаєк вів деякий час для наукової молоді Києва семінар з зарубіжної історіографії. На методологічному семінарі в Інституті історії України НАНУ з молодими науковцями обговорюються результати їх досліджень. Однак цього замало. Потрібне відродження українських університетів (їх робить такими не мода на назву, а праця науковців). Умови для розвитку університетських кафедр в українській провінції в роки радянської влади були кращими, ніж у сто; ті. Прикладами міцних позастоличних кафедр можуть служити кафедра загальної історії Одеського університету, де працювали відомі вчені О. Л. Вайнштейн, К. П. Добролюбський, К. Д. Петряєв, В. С. Алексеев-Попов, І. В. Зав'ялова, С. И. Алпатов, та кафедра загальної історії Ужгородського університету з професорами І. М. Гранчаком, Г. В. Павленком, Е. А. Балагурі, К. І. Гурницьким. Відповідні кафедри столичних вузів явно поступаються периферії за внеском у науку. Серйозними науковими центрами нині є кафедри загальної історії Дніпропетровського. Харківського університетів, останнім часом набирає сили Херсонський педінститут.

Проблеми академічної науки історії негативно позначаються на історії як шкільному предметі. З 1993 р. на сторінках журналу "Новая и новейшая история" точиться дискусія щодо хронологічних рамок та внутрішньої періодизації нової історії. В ній беруть участь як науковці Інституту загальної історії РАН, так і співробітники відповідних кафедр вузів Росії. Зрештою, точки зору на зазначені проблеми практично викристалізуватися.

На жаль, Міністерство освіти України рекомендує для шкіл програму, автори якої не знайомі з матеріалами дискусії й пропонують свою періодизацію всесвітньої історії, яка є довільною, науково необґрунтованою⁷⁵. Зокрема, впадають у вічі серйозні лакуни програми, відсутність у ній найважливіших тем з нової історії, а саме: марксизм і лібералізм — дві передові ідеології XIX ст., діяльність II Інтернаціоналу, сучасний погляд на ленінську теорію імперіалізму тощо. Тема "Французька революція XVIII ст." подається в дусі "Замечаний на конспект учебника новой истории" Сталіна, Кірова, Жданова.

Незрозуміто, навіщо Міністерство освіти запровадило викладання в школах та вузах такої вигаданої спеціальності, як "народознавство" (в програмі позначено, що це етнографія) і відповідної спеціалізації (наприклад, у Київському військовому гуманітарному інституті — офіцер-народознавець!). У світі вивчають історію цивілізацій.

Наостанок зазначимо, що умови для діяльності історика-всесвітника в Україні вкрай несприятливі. Так, якщо до початку 30-х років бібліотеки передплачували тільки шість французьких історичних журналів: "Revue historique", "Revue de Synthese", "Revue d'histoire moderne", "Revue d'histoire moderne et contemporaine", "La Revolution frangaise", "Revue des etudes slaves", то нині систематично — жодного. З трьох провідних французьких історичних журналів — "Revue historique", "Revue de Synthese", "Annales E.S.C." два перших систематично передплачувалися: перший — до революції, другий — до першої світової війни, потім спорадично у 20-40-ві роки. Журнал "Аннали" у київських бібліотеках є за

1939 р. та кілька номерів за 70-ті роки. Україна не має книг вчених з близького і далекого зарубіжжя з всесвітньої історії. Переклади їх з іноземних мов здійснюються безсистемно і дуже рідко.

Однак сподіваємося, що українська історіографія стоїть на порозі великих змін, вона усвідомлює й обговорює свої проблеми. Посилання на праці М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя стають дедалі частішими в розвідках українських науковців з питань методології історії. Це є позитивним явищем, оскільки свідчить про усвідомлення ними необхідності для нашої науки історії увійти в світовий історіографічний процес ХХІ ст. .Адже, застосовуючи нові методологічні підходи, визначивши нові завдання, історики розкриють не лише тенденції минулого, а й перспективи розвитку України і всього людства.

- ⁵⁴ К о в а л ь ч е н к о І. Д. Сущность и особенности... С. 24; К о в а л ь ч е н к о І. Д. Теоретико-методологические проблемы... - С. 3.
- ⁵⁵ Э м а р М. Образование и научная работа в профессии историка: современные подходы // Исторические записки. М., 1995. - Вып. 1. - С. 10.
- ⁵⁶ Б а т к и н Л. М. Указ. соч. - С. 208.
- ⁵⁷ В л о с х М. Apologie pom l'histoire. - P. 22; F e b v r e L. Combats pour rhistoire. P. 116-117.
- ⁵⁸ Б а т к и н Л. М. Указ. соч. - С. 204.
- ⁵⁹ К у л ь ч и ь к и й С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996. - С. 9.
- ⁶⁰ Історія України: нове бачення. - К., 1995. - Т. 1; К., 1996. - Т. 2.
- ⁶¹ Про "комплексність" вивчення подій періоду Хмельниччини див.: К о л е с н и к І. І. История исторического познания в постсоветском научном пространстве: методология и социальные функции // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Харківський історіографічний збірник. - Харків, 1997. - Вин. 2. - С. 85.
- ⁶² Я к о в е н к о Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. 1996. - № 1 (4). - С. 118-121.
- ⁶³ І s a i e v i t s h I. Ee passe du peuple ucraïen dans l'interpretation des historiens et des activistes du mouvement populaire (XIXe-XXe s.).
- ⁶⁴ Б а р І. М. А. К вопросу о современной структуре предмета истории как науки // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. - М., 1989. - Вып. 1. - С. 93-94.
- ⁶⁵ Ментальність, духовність, саморозвиток особистості. Матеріали конференції. Під ред. О. В. Киричука, О. П. Колісника, А. А. Чени. - Луцьк, 1994. На конференції обговорювалося надзвичайно широке коло питань - від розвитку духовності як шляху оновлення людства до проблем збагачення духовності студентів. Проблеми історичної ментальності потонули в цих матеріалах: Діалоги. Поняття ментальності в суспільних науках. Круглий піл // Генеза. - 1995. - № 1(3). - С. 8-13.
- ⁶⁶ И с а е в и ч Я. Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI-XVII вв. // Федоровские чтения. 1976. Читатель и книга. - М., 1978.
- ⁶⁷ Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - К., 1992. - Вип. 1. - К., 1995. - Вип. 2.
- ⁶⁸ Mediaevalia Ucrassica: ментальність та історія ідей. - К., 1992. Т. 1; К., 1993. - Т. 2. - К., 1994. Т. 3.
- ⁶⁹ A nos lectures // Annales d'histoire economique et sociale. - 1929. - N 1.
- ⁷⁰ Тим часом керівник українського Інституту біографічних досліджень добре обізнаний з сучасними методологічними підходами до біографічного дослідження, про що свідчить, наприклад, його остання монографія: Ч и ш к о В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. - К., 1996.
- ⁷¹ Г р и ц а к Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. ХХ століття. - К., 1996. С. 5.
- ⁷² Л и с я к - Р у д н и н ь к и й І. Історичні есе. - К., 1994. Т. 1-2; І с а е в и ч Я. Д. Українська культура в середньовіччі і на світанку нової доби // Україна: культурна спадщина ... - Вип. 1. - С. 31-49; Я к о в е н к о Н. Назв. праця. С. 120-121.
- ⁷³ Огляд літератури з перехідної епохи від феодалізму до капіталізму підготував свого часу Ж. Годіш (Современное состояние изучения Французской революции в странах Западной Европы и США // Французский ежегодник. - 1970. - М., 1972). Назвемо також деякі праці, що з'явилися в зв'язку з 200-річчям Французької революції; П а р о ч н и к и й А. Л. Юбилей Французской революции: поиски и проблемы // Новая и новейшая история. 1989. - № 3; Б а р г М. А., Ч е р н я к Е. Б. О роли революций европейского масштаба в межформационном переходе от феодализма к капитализму // Новая и новейшая история. - 1988. - № 3; Ч е р н я к Е. Б. 1794 год: актуальные проблемы исследования Великой французской революции // Французский ежегодник. 1987. - М., 1989. Капітальною з цієї проблеми є праця: Б а р г М. А., Ч е р н я к Е. Б. Великие социальные революции XVII XVIII вв. - М., 1990. Див. також: Г а р а н Л. В. Историческая мысль Франции и России.
- ⁷⁴ Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. Под ред. Г. А. Бордюгова. - М., 1996.
- ⁷⁵ Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5-11 класи. Всесвітня історія. 6-11 класи. Рекомендовано Міністерством освіти України. К., 1996.

ПОВІДОМЛЕННЯ

В. М. ЗУБАР (Киш)

Про так звану Боспорську війну

1978— 1979 рр. під час розкопок Палацової церкви у м. Преславі (Болгарія) було знайдено мармурову колону з латинським написом, де є відомості про Боспорську війну, в якій брав участь дидикант, ім'я якого, на жаль, не збереглося¹. Наведемо переклад цієї пам'ятки: "...У Італійському легіоні Александріана відбув військову службу як бенефіціарій консуляра і корнікулярій прокуратора (римські військові посадові особи. — В. З.). Оскільки, як молодий воїн, що йде на Боспорську війну, дав обітницю і за допомогою божества був врятований від багатьох небезпек у землях варварів, він заслужено виконав обітницю"².

Аналіз цього напису показав, що незадовго до 193 р. боспорські війська разом із військовослужбовцями І італійського легіону здійснили операції проти варварів десь на території Боспорського царства або на його кордонах, названі у наведеному епіграфічному джерелі Боспорською війною (*bello Bosporano*)³. Причому римські війська у Східний Крим було перекинуто з Херсонеса та Харакса, де основою вексіяцій на той час були саме військовослужбовці цього військового з'єднання⁴. Виходячи з того, що після римсько-боспорської війни 45— 49 рр. на Бос-порі численних римських контингентів не було, можна зробити висновок, що участь солдатів І Італійського легіону в бойових діях у Східному Криму була зумовлена якимись надзвичайними обставинами⁵. А це було неможливо без розпорядження або ініціативи воєнної адміністрації провінцій Нижня Мезія, під командуванням якої перебували римські гарнізони Херсонеса та Харакса⁶. Не буде великим перебільшенням також припустити, що участь солдатів І Італійського легіону в бойових діях на Боспорі була пов'язана з римською політикою в Північному Причорномор'ї, адже ні про яке римсько-боспорське військово-протистояння за часів правління царя Савромата I (174/175 - 210/211 рр.) не може бути мови. Тому виникає питання, що мав на увазі під Боспорською війною військовослужбовець І Італійського легіону, коли за обітницею приніс жертву божеству, сповіщаючи про це в написі.

Якщо звернутися до воєнно-політичної обстановки, то стане ясно, що наприкінці II ст. Таврика стала ареною нового пересування воєнних варварів, в яких, поза будь-яким сумнівом, слід бачити атанів, що прийшли сюди зі Сходу⁷. Саме в цей час з-за Дону починається міграція на Захід другої хвилі аланських племен⁸.

Сарматська експансія, яка була зумовлена особливостями їх господарського укладу⁹, захопила не тільки степову зону Північного Причорномор'я та Крим, але й Дністер-Прутське межиріччя та Буджанський степ¹⁰. Внаслідок цього алани безпосередньо вийшли до кордонів Римської імперії¹¹, що спричинило низку заходів римської адміністрації по укріпленню дунайського лімесу * після Маркоманнських війн. Саме міграції варварських племен на кордонах імперії наприкінці II ст. призвели до реорганізації системи охорони кордону, що зумовило передислокацію деяких римських військових підрозділів на нові місця¹².

Система укріплень на кордонах Римській імперії.

Виходячи з результатів археологічних досліджень, які проводилися на пізньоскіфських поселеннях Криму, саме цим часом слід датувати загибель пізньої Скіфії¹³. Наприкінці II — у першій пол. III ст. в Неаполі Скіфському відсутні оборонні мури, фіксується хаотичне розташування примітивних будівельних комплексів, руйнування та багато людських кістяків на території житлових кварталів¹⁴. Вірогідно, до цього часу слід віднести й розкопане на території Неаполя Скіфського так зване поховання аланського воєначальника, яке датується не першою пол. II ст., як вважала Т. М. Висотська, а значно ширше, всім II ст.¹⁵ Топографія могильників та поселень перших століть нової ери свідчить, що в другій половині II ст. мала місце міграція населення з Центрального Криму в Південно-Західну Таврику, на південь від р. Альми¹. Мабуть, пересування атанських племен відбулося й на житті пізньоскіфського населення, що мешкало в передгірських районах, між Неаполем Скіфським та Феодосією. Незважаючи на те, що пам'ятники цього району досліджені ще недостатньо, все ж С. Г. Колтухов говорить про припинення життя на городищах цього району¹⁷. Причому цікаво, що на городищах, розташованих у глибинних районах, життя продовжувалося без будь-яких істотних змін. Це свідчить про прихід сюди саме кочових сармат-аланів, які просувалися по кордону степової та передгірської зон. Отже, можна зробити висновок, що в другій пол. — наприкінці II ст. під контролем аланів опинилася вся степова частина Криму й частково його передгір'я. Внаслідок цього нова хвиля сарматів, що прийшла сюди, вірогідно, через Перекопський перешийок, почала загрожувати Херсонесу та Боспору, що спричинило відповідні заходи, які повинні були нейтралізувати варварську загрозу.

Слід звернути особливу увагу на зміст боспорського напису часів прааління царя Савромата II, де говориться про те, що він "завоював сіраків і скіфів", а Таврику "приєднав за договором"¹⁸. Напис датується 193 р. і свідчить, що боспорський цар не просто переміг варварів, що траплялося й раніше¹⁹, а саме "завоював" їх. Це підтверджується і більш пізніми написами, де сина Савромата II — Тіберія Юлія Рескупоріда названо не тільки царем Боспору, але й тавро-скіфів²⁰. Отже, є підстави стверджувати, що за часів правління царя Савромата II було досягнуто вирішальних успіхів, які дозволили стабілізувати становище на західних кордонах Боспору.

Згадана епіграфічна пам'ятка дає можливість датувати Боспорську війну часом між 174/175 р., коли боспорський престол зайняв Савромат II, й 193 р. Однак зараз можна уточнити хронологічні межі цієї події. О. М. Зограф, аналізуючи монетну справу Боспору, дійшов висновку, що за часів правління Савромата II тут мала місце грошова реформа, пов'язана з необхідністю покриття зростаючих воєнних витрат боспорського царя, початок якої дослідник відносив до 186 р.²¹ Якщо О. М. Зограф вірно визначив нижню хронологічну межу цієї події, то завоювання сіраків та скіфів слід відносити до часу між 186 та 193 рр. та пов'язувати із заключним періодом правління імператора Коммода (180—192 рр.).

Особливу увагу необхідно звернути на слова розглянутого напису, де говориться, що Савромат II приєднав Таврику "за договором". Згадка про завоювання сіраків та скіфів унеможливорює припущення про те, що з варварами була укладена якась угода. Тому завоювання сіраків й скіфів та появу римського воєнного посту на городищі Алма-Кермен в Південно-Західному Криму, далеко за межами власної херсонеської території²², слід розглядати як наслідок узгоджених воєнних дій боспорських царів та римського військового командування у Тавриці. Для посилення боспорських військ, що брали участь у бойових діях проти варварів, з Херсонеса та Харакса на допомогу Савромату II було направлено певну кількість римських військовослужбовців І Італійського

легіону, про участь яких у Боспорській війні і свідчить латинський напис з м. Преслава.

В нумізматиці Боспору вже досить давно відомий один тип мідних монет, які, з огляду на їх вагу, карбували після початку грошової реформи Савромата II. На аверсі цих монет зображено бюст боспорського царя, а на реверсі — орел з вінком у дзьобі²⁵, символ грецької Нікі або римської Вікторії. Причому цікаво, що зображення орла з вінком дуже рідко зустрічається в боспорській нумізматиці. Це дозволяє пов'язати карбування зазначеної серії монет з якоюсь неординарною подією в історії Боспорської держави.

Як відомо, орел у греків був символом Зевса²⁴, а у римлян — Юпітера Капітолійського, головного божества Римської імперії, яке одночасно виступало покровителем римських військ та шанувалося в кожному воєнному таборі². Зображення орлів зберігалися в місцях дислокації римських військ разом з вівтарями²⁶. Таким чином, участь у воєнних діях в Східному Криму, поряд з боспорськими військами, римських військовослужбовців та проримська політика Савромата II, який мав титул "друг цезаря та друг римлян"²⁷, дає можливість зробити висновок, що цю серію монет було викарбовано на відзначення завоювання сіраків і скіфів та приєднання Таврики "за договором" між 186 та 193 рр.²⁸ Зображення на аверсі бюста Савромата II та римського орла з вінком на реверсі добре узгоджується із спільними діями проти варварів.

Зараз більш-менш впевнено можна говорити про те, що під час переможних бойових дій проти варварів у Криму, а їх є всі підстави розглядати як нову хвилю аланів, контроль за частиною території "за договором" між римським військовим командуванням із штаб-квартирою в Херсонесі та Савроматом II було покладено на боспорських правителів. Під їх юрисдикцію потрапив Східний Крим, про що свідчить напис часів правління Рескупорида III (223 р.), знайдений у Старому Криму, а також деякі інші епіграфічні пам'ятки²⁹. Проаналізувавши наявні джерела, І. Т. Круглікова дійшла висновку, що за часів правління царя Савромата II та його найближчих наступників західний кордон Боспорської держави проходив десь біля Старого Криму і Феодосії³⁰. У зв'язку з цим слід звернути увагу на спостереження С. Г. Колтухова, який писав, що наприкінці II — у першій пол. III ст. на пізньоскіфських городищах цього району спостерігається певний підйом³¹. Безсумнівно, це явище слід пов'язувати з поліпшенням воєнно-політичної ситуації після перемоги Савромата II й римських військ над варварами та приєднання до Боспору саме східної частини Таврики.

Однак, як свідчать наявні джерела, це приєднання було суто номінальним. Адже аналіз топографії археологічних пам'яток на сільсько-господарській території європейського Боспору, проведений О. О. Масленниковим, підтверджує, що переважна більшість поселень з античним археологічним матеріалом наприкінці II — на початку III ст. знаходилася під захистом Узунларського оборонного валу та поблизу Феодосії³². А це, в свою чергу, наводить на припущення, що бойові дії проти варварів під час Боспорської війни велися поза межами власної боспорської території і являли собою упереджуючий удар, метою якого була безпека сільськогосподарських територій від навал іззовні. Знахідки написів, де згадуються боспорські царі, в Судах та Старому Криму³³, мабуть, дозволяють говорити не тільки про перенесення кордону Боспорської держави у західному напрямі, а й припускати розміщення її військових гарнізонів у названих пунктах для воєнного контролю за територіями³⁴, що відійшли до боспорських правителів у Східному Криму "за договором".

Говорячи про розширення земель, які знаходилися під контролем Боспорської держави, слід звернути увагу на напис з присвятою на честь дружини римського імператора часів правління Савромата II, який було

знайдено у 1907 р. в с. Фрунзенському (колишній Партеніт) на Південному березі Криму³⁵. На місці знахідки напису були зафіксовані сліди поселення перших століть н. е. та три іудейських надгробки II—III ст.³⁶ Напис періоду правління царя Савромата II і особливо іудейські надгробки, знахідки яких для цього часу найбільш характерні для території Боспорської держави³⁷, дозволяють припускати, що її правителі контролювали всю берегову смугу Південно-Східного Криму, а на території сучасного с. Фрунзенського вихідцями з Боспору було засноване поселення. Можливо, цей район взяла під контроль боспорська адміністрація в зв'язку з комплексом заходів, спрямованих на боротьбу з тратами в Чорному морі за часів правління царя Савромата II, про що теж сповіщає боспорський напис³⁸.

Південна частина Таврики і значний район в південно-західній її частині, північним рубежем якого була р. Альма, а східним - район сучасного с. Фрунзенського, або Алушти³⁹, потрапив під контроль римської воєнної адміністрації. Під її командуванням знаходилися війська Херсонеса та Харакса. Цим, вірогідно, пояснюється і поява римського воєнного посту на городищі Алма-Кермен та, мабуть, на Усть-Альмінському городищі в Південно-Західному Криму⁴⁰. Попередньо сказане підтверджується й тим, що саме у другій пол. II — першій пол. III ст. в Південно-Західній Тавриці спостерігається процес збільшення населення, яке було втягнуте в різнобічні зв'язки з Херсонесом. Дуже показово, що кордон масового поширення античних речей проходив саме по р. Атьмі, в межах територій, які перебували під захистом римських збройних сил⁴¹.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що між 186 і 193 рр. боспорський цар Савромат II та римське командування в Тавриці здійснили великомасштабну воєнну акцію проти варварів, які загрожували античним центрам регіону. Цю акцію в написі з м. Преслава названо Боспорською війною. Внаслідок скоординованих дій гад контроль боспорського царя та римської адміністрації потрапили значні райони в Південно-Західному та Східному Криму, які стали своєрідним буфером між варварами, з одного боку, і Херсонесом та Боспорською державою — з іншого. Узгодженість дій і участь у них римських військ переконує, що їх було здійснено в руслі глобальної політики Риму часів правління імператора Коммода, спрямованої на стабілізацію становища на кордонах імперії після Маркоманнських війн. Але, якщо на дунайському кордоні Римської держави мали місце заходи по укріпленню лімесу, то в Тавриці боспорський цар Савромат II, Херсонес та римські війська здійснили наступальні операції проти варварів. Саме це привело до стабілізації воєнно-політичної обстановки в регіоні не тільки наприкінці II ст., але й протягом значної частини першої половини III ст. Головні напрями римської політики адміністрації Коммода по зміцненню зв'язків з античними державами Північного Причорномор'я було продовжено й за часів правління наступного римського імператора — Септімія Севера (193—211 рр.)⁴², що є яскравим свідченням зрослої ролі регіону в зовнішній політиці Римської імперії на зламі II—III ст. Отже, завдяки знайденому при розкопках в м. Преславі новому латинському напису відкрито ще одну, до цього часу невідому, сторінку стародавньої історії Півдня сучасної території України.

¹ О в ч а р о в Д., О в ч а р о в Н. Мраморная колонна III ст. с надписью на латинском языке из Преслава // Трасла. - 1988. - № 8. С. 122-129.

² З у б а р В. М. Новый латинский напис с Болгарии I деякі питання історії Гаврики // Археологія. - 1991. - № 1. - С. 118; S a r n o w s k i Г. Barbarium und bellum Bosphorum in einer Inschrift aus Preslav // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. - 1991. - Band. 87. - S. 139.

³ З у б а р В. М. Септимий Север и Северное Причерноморье // Вестник древней истории (далі - ВДИ). - 1991. № 4. - С. 36; Z u b a r V. M. The Nord Pontic Area

- and Septimius Severus // *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2, 2. - Leiden, 1995. - P. 182-250; S a r n o w s k i T. Op. cit. - S. 137-144.
- ⁴ З у б а р В. М. Назв, праця. - С. 118-127.
- ⁵ Там же. - С. 123-124.
- ⁶ З у б а р В. М. Про римську військову організацію у Таврипі в другій половині II ст. // *Укр. іст. журн.* - 1992. - № 6. - С. 57-63.
- ⁷ П и л ь ц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму // *Материалы и исследования по археологии СССР (далі МИА)*. - 1971. - Т. 177. - С. 140-141; П у з д р о в с ь к и й О. Є. Сармати в Неаполі Скіфському // *Археологія*. - 1989. - № 3. - С. 39.
- ⁸ С к р и п к и н А. С. Нижнее Поволжье в первые века н. э. - Саратов, 1984. - С. 101-103; С к р и п к и н А. С. Азиатская Сарматия. - Саратов, 1990. - С. 223.
- ⁹ Доклад, див.: С к р и п к и н А. С. Азиатская Сарматия. - С. 193.
- ¹⁰ Г у д к о в а А. В., Ф о к е е в М. М. Земледельцы и кочевники в Низовьях Дуная I-V вв. - К., 1984. - С. 87; К о с т е н к о В. И. Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н. э. - IV в. н. э. - Днепропетровск, 1986. - С. 69; Г р о с у В. И. Хронология памятников сарматской культуры Днепровско-Прутского междуречья. Кишинев, 1990. - С. 98; Я ц е н к о С. А. Основные волны новых элементов костюма Сарматии и политические события I в. до н. э. - III в. н. э. Происхождения стшия "кладзоне" // *Петербургский археологический вестник*. - 1993. - № 4. - С. 101.
- ¹¹ В д а у А. Н. Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok // *Antaeus*. 1989. - Bd. 17-18. - S. 206-208.
- ¹² O l i v a P. Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire. - Prague, 1962. - P. 299-306; Fitz A military History of Pannonia from the Marcomarm War 10 the Death of Alexander Severus (180-235) // *Acta Dhrhaeologica Hungarica*. 1962. - T. 14. Fase, 12. P. 73. 77; К о л о с о в с к а я Ю. К. Паннония в I-II вв. н. э. - М., 1973. - С. 225-229; S a r n o w s k i T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Pyłnocnym wybrzeżu mor/a Czarnego. -Warszawa, 1988. - S. 144.
- ¹³ З у б а р В. М. Назв, праця. - С. 125-126; П у з д р о в с ь к и й О. Є. Кримська Скіфія в кінці II ст. до н. е. - III ст. н. е. // *Археологія*. 1992. - No 2. - С. 131-132.
- ¹⁴ П у з д р о в с ь к и й О. Є. Сармати... О. 38, 39. Неопубліковані дані по Неаполі, мені були люб'язно надані Ю. П. Зайцевим, якому висловлюю щиру подяку.
- ¹⁵ З у б а р В. М., С и м о н е н к о А. В. О снаряжении боевых коней в первые века н. э. на территории Северного Причерноморья // *Вооружение скифов и сарматов*, К., 1984. - С. 148-154. Пор.: В ы с о т с к а я Т. Н. Неаполь столица государства поздних скифов. - К., 1979. - С. 202-203.
- ¹⁶ З у б а р В. М. Назв, праця. - С. 125-126; З у б а р В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. - К., 1994. - С. 113-116.
- ¹⁷ К о л т у х о в С. Г. Пізньоскіфські поселення східної частини Передгірського Криму // *Археологія*. - 1991. - № 4. - С. 88.
- ¹⁸ Корпус боспорскіх надписей (далі - КБН). - М. -Л., 1965. - № 1237.
- ¹⁹ Там же. - № 32, 33.
- ²⁰ Там же. - № 1008.
- ²¹ З о г р а ф А. Н. Реформа денежного обращения в Боспорском царстве при Савромате II // *ВДИ*. - 1938. - № 2(3). - С. 303-305; Пор.: К а р ы ш к о в с к и П. О. Ольвия и Боспор по нумизматическим данным // *Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1962 г.* - Одесса, 1964. - С. 144.
- ²² З у б а р В. М. Назв, праця. - С. 122-123.
- ²³ З о г р а ф А. Н. Реформа денежного обращения... - С. 289; З о т р а ф А. Н. Античные монеты // *МИА*. 1951. - Т. 16. - С. 204; А н о х и н В. А. Монетное дело Боспора. - К., 1986. - С. 116, 165, № 618-618a.
- ²⁴ К а т а р о в Е. Г. Культ фетишей, растений и животных в древней Греции. - СПб. 1913. - С. 270-273.
- ²⁵ Tac. Ann., II, 17; D o m a s z e w s k i A. Die Religion des römischen Heeres // *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*. - 1895. -Jahr. 14. S. 10, 12. laf. XLVIII, 14; XLIX, 2; К о р о б к о в Д. Ю. Сюжеты трех светильников и'; Херсонеса и религиозно-государственная символика римского времени // *Херсонес в античном міре. Историко-археологический аспект*. -Тезисы докладов. - Севастополь, 1997. - С. 59.
- ²⁶ Tac. Ann., I, 39.
- ²⁷ КБН. -№ 52, 53, 63, 74, 77, 955, 1049, 1119, 1134, 1135, 1237, 1277.
- ²⁸ Пор.: З о г р а ф А. Н. Реформа денежного обращения... - С. 289.
- ²⁹ КБН. - № 953; С а п р и к і н С. Ю., Б а р а н о в І. А. Грецький напис із Су дака // *Археологія*. - 1995. - № 2. - С. 137-140.
- ³⁰ К р у г л и к о в а И. Т. Боспор в позднеантичное время. - М., 1966. - С. 10, 11.
- ³¹ К о л т у х о в С. Г. Назв, праця. - С. 88.
- ³² М а с л е н н і к о в О. О. інволюція сільської території Європейського Боспору // *Археологія*. - 1992. - № 2. - С. 82-83; М а с л е н н і к о в А. А. Сельская территория Боспора (система расселения и этно социальный состав). - Автореф. лис... докт. ист. наук. - М., 1993. - С. 22-23.
- ³³ І. І. Круткіова вважала, що на місці Старого Криму знаходилися або античний Біон, або Нароста. Докл. лив.: К р у г л и к о в а И. Т. Указ. соч. - С. 11.
- ³⁴ Г а й д у к е й ч В. Ф. Вое поре кое царство. - М. - Л., 1949. - С. 338.

- ³⁵ КБН. - № 955; С а п р ы к и н С. Ю. Из эпитафии Горгииппии // ВДИ. - 1986. - № 1. - С. 71.
- ³⁶ Х в о л ь с о н Д. А. Сборник еврейских надписей. - СПб., 1884. - С. 140; М а х н ь о в а О. О. Нове античне поселення у селищі Фрунзенське // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. - К., 1972. - С. 150-151.
- ³⁷ Д а н ь н і и н Д. Й. Фанагорийская община иудеев // ВДИ. - 1993. - № 1.
- С. 59.
- ³⁸ КБН. - № 1237.
- ³⁹ З у б а р В. М. Про римську військову організацію... С. 60.
- ⁴⁰ З у б а р ь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. - С. 69—74.
- ⁴¹ С о р о ч а н С. Б. Экономические связи Херсонеса со скифо-сарматским населением Крыма в I в. до н. э. - V в. н. э. // Античные государства и варварские мир. - Орджоникидзе, 198]. - С. 28-29; К а д е е в В. И., С о р о ч а н С. Б. Экономические связи активных городов Северного Причерноморья (на материалах Херсонеса). - Харьков, 1989. - С. 80-89; З у б а р ь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху. (Экономика и социальные отношения). - К., 1993. - С. 55—56, рис. 31.
- ⁴² Докл. див.: З у б а р ь В. М. Септимий Север... - С. 34 44; З у б а г V. М. Орсит. - Р. 182-250; З у б а р ь В. М. Северный Понт и Римская империя. - К., 1998. - С. 107-141.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

О. І. ГУРЖІЙ (Київ)

Гетьман Іван Скоропадський*

2. Елекція

Перехід І. Мазепи в жовтні 1708 р. на бік шведського короля Карла XII ("у протекцію") став повною несподіванкою для Скоропадського. Ще 16 жовтня, не вірячи в те, що сталося, російське й українське військове керівництво, урядовці обговорювати питання захисту від ворога Стародубщини. А вже 27 жовтня вийшов у світ "Маніфест" царя, де він офіційно повідомив "малоросійські чини" про вчинок Мазепи і наказав генеральній старшині, полковникам і "протчим" негайно прибути до його "обозу" на березі Десни "для советов, а буде он, гетман, конечную неверность явил, то и для обранія новаго". Петро І наголосив, що це буде корисно для українців⁷².

Наступного дня видано іменний указ, де детальніше йшлося про те, що гетьман, забувши страх Божий і порушивши клятву государеві, зрадив його і переїхав до ворога - шведського короля, хоче "малоросійскую землю поработить по прежнему под владение польское, и церкви Божий и славныя монастыри отдать в Унию" *. Цар закликав український народ не підтримувати "зрадника", виступити на боротьбу з ним і "для лучшаго упреждения всякаго зла и возмущения" з'їхатися до Глухова для обрання "по правам и вольностям своим" іншого володаря булави. При цьому він обіцяв значно зменшити побори з Лівобережжя⁷⁴.

Тільки 30 жовтня І. Мазепа надіслав лист Івану Іллічу, закликаючи його пристати до армії іноземного правителя. Він назвав Скоропадського своїм "ласкавим приятелем" і пояснив, що перейшов на бік Карла XII, бо відчув, що насувається "крайня згуба" їх "Отчизні" від завжди ворожої "потенції московської". Мазепа звинуватив російський уряд у надмірній жорстокості, бажанні підкорити всіх "людей наших", а козаків перетворити на звичайних солдатів. Гетьман закликав стародубського полковника, враховуючи його патріотизм і національну свідомість: "... Яко естесь правдивый отчизны своей сын, не зичачи оной крайней погибели, знищенія и руины, берись до единого з нами всеми согласія и до сполной тоей ж отчизны своей обороны, а старайся всеми способами, по данном себе от Бога разуму и искусству, Московское войско з Стародуба искоренити, согласившись в том з панами полковниками, переяславским и нежинским..."⁷⁵. Мазепа сподівався на підтримку Скоропадського, інших старшин і чекав їх у своїй резиденції — Батурині.

Проте час було втрачено, ґрунт належним чином не підготовлений, тому керманич прорахувався. Стародубський полковник не тільки не підтримав його, а, навпаки, через два дні після отримання гетьманського листа поспішно вирушив до Глухова.

30 жовтня була підготовлена за підписом Петра І грамота до кошового отамана Костянтина Гордієнка з "усім війнством" з приводу Мазепиної зради та пропозицією прислати січових старшин і знатне товариство "пристойнаго числа" в Глухів для обрання нового гетьмана⁷⁶.

Продовження. Початок лив.: Укр. іст. журн. - 1998. № 6.

Чи отримати низовики царське послання •- не встановлено. Однак, оскільки згодом вони неодноразово дорікали гетьману за те, що їх не запросили на елекцію, тому відмовлялися визнавати його аладу, вважаємо, що не були ознайомлені з цим документом. Можливо, Петро І, дізнавшись про перехід разом з Мазепою певної кількості запорожців на бік шведського короля, передумав надсилати на Січ свою грамоту.

Щоправда, в іншій грамоті від 26 травня 1709 р., після розорення Запорозької Січі, він побічно згадав про аіасну пропозицію низовикам узяти участь в обранні нового гетьмана. На що ті, за словами царя, "ответовали, обещаьсь быть всегда в постоянной верности и должные службы нам отдавати, не склоняючись ни на какія Мазепины прелести..."⁷⁶. Гадаємо, коли б такий документ дійшов до адресату, і козаки прихильно поставилися до нього, хоча б частина їх (які не підтримати дії Мазепи) прибула б до Глухова.

1 листопада 1708 р. цар видав "Маніфест" для населення всього Війська Запорозького, тобто Української держави, яким дозволяв обрати нового гетьмана замість "изменившего России" (!) і обіцяв підтвердити всі попередні права та привілеї. Причому черговий раз наголошувалося, щоб вибори відбулися терміново "из верных, знатных и искусных особ вольными гласы, по правам своим"⁷⁸.

А через день статися трагедія в Батурині. Хоча Мазепи в ньому не було, там перебував гарнізон на чолі з полковником Чечелем і начальником артилерії Кенигсеком, що підтримував гетьмана, а також зберігалися запаси продовольства й військового спорядження. Командування гарнізону рішуче відхилило пропозицію кн. О. Д. Меншикова добровільно скласти зброю. Тоді російський воєначальник 3 листопада штурмом захопив Батурин і жорстоко розправився не тільки з його захисниками, а й мирним населенням. Меншиков планував стерти місто з лиця землі. Здійсненню цього варварського акту йому допомагав наказний прилуцький полковник І. Ніс, за що жалуваною грамотою був призначений повним полковником⁷⁹.

За таких обставин І. Скоропадський, тільки-но ставши державним керманічем, видав універсал від 22 грудня про дозвіл селитися "батуринским разореным жителям на посадах и хуторах" колишнього міста. Тоді це був не лише розумний крок політичного діяча, а й небезпечний захід, що міг викликати невдоволення всеатадного Меншикова й, вірогідно, самого царя. Цілком можливо гетьман сподівався згодом відбудувати Батурин.

Криваві події в Батурині справили велике враження на українців, зокрема, майбутнього гетьмана. Його непокоїв той факт, що на допомогу захисникам міста не прийшло населення інших місцевостей, якого згодом спіткала така ж доля. Символічно, що захоплені Меншиковим клейноди "успадкує" Скоропадський⁸¹. Символ руйнації держави супроводжуватиме його до кінця життя.

Тим часом у зв'язку з підготовкою до виборів гетьмана ближній боярин і намісник ростовський кн. Г. Ф. Долгоруков, відкликаний з вшського походу, разом з дяком Посольського приказу М. Родостамовим та двома піддячими прибули на початку листопада в с. Собич (Ніжинський полк). Всі, хто не пішов за Мазепою, — І. Скоропадський, полковники: чернігівський - П. Полуботок, переяславський - С. Томара (Тамара), ніжинський наказний — Л. Жураковський, сотники, "знатне товариство" і рядові козаки прибули 1 листопада в слободу Богданівку (Ніжинський полк), де перебував Петро І "в обозі". Всі вони майже одночасно вирушили в Глухів. Щоб забезпечити проведення заходу від "препинанія... вора и изменника", царських посланців супроводжував Білозерський драгунський полк. 3 листопада* в місті їх зустріти місцевий сотник О. Туранський з козаками.

Увечері того ж дня на запрошення Долгорукова полковники завітали до його помешкання, де відбулася попередня нарада в інтересах царської величності й "целости Малороссійскаго краю". Князеві передали списки старшин і козаків із зазначенням їх полку, що прибули на елекцію. Тоді ж зачитано грамоту Петра I щодо виборів.

Увечері 5 листопада ближній боярин знову викликав полковників для бесіди, сіле поодинокі. Черговий раз поклялися старшини, що зроблять все без затримки і так, як потрібно монарху. Вибори призначили на наступний день, а зустріч — у соборній церкві міста ⁸².

Як доводить на основі матеріалів архіву Колегії іноземних справ Д. Бантиш-Каменський, цар приїхав у Глухів 5 листопада і призначив дату елекції ⁸³. 1785 р. на зборах предводителів дворянства Новгород-Сіверського намісництва Євфросинія й Василь Скоропадські, спираючись на родинні перекази, запевнили присутніх, що Іван Ілліч "в присутствии императора Петра Великого в Глухове был избран от всех чинов гетманом" ⁸⁴.

6 листопада після літургії ("молебного пенія") за великої кількості людей розпочалися вибори. З церкви вийшли Г. Ф. Долгоруков, старшини, інші поважні особи. Вони сташ в середині натовпу рядових козаків і посполитих. Князь докладно розповів про причини і необхідність обрання нового володаря булави. Дяк М. Родостамов, ставши на стіл, зачитав царську грамоту.

Незабаром виникла невелика пауза. Згодом полковники та інші старшини почати радитися між собою й вигукувати: "Стародубовському полковнику Ивану Скоропадскому, дабы он уряд гетманства принял, понеже человек есть царскому величеству верный и в войску маюроссійском заслуженный, и в делах искусной". Висунутий кандидат традиційно почав відмовлятися, посилаючись на поважні-ш вік, внаслідок чого не зможе винести такого "тяжеснаго уряду". В свою чергу, Скоропадський запропонував "молодого и заслуженного человека" пана Полуботка. Більшість присутніх старшин і козаків проголосували за Івана Ілліча, хоча деякі пропонували: "быть гетманом черниговскому полковнику Полуботку". Зрештою, "не по многим спорам согласясь все, как старшина, так и рядовые козаки и посполитый народ, единогласно обрати" Скоропадського ⁸⁵.

Деякі історики висловили сумнів у ширості Івана Ілліча, коли він відмовлявся від гетьманства і пропонував передати булаву Полуботкові. Дійсно, відмова за тих обставин була загальноприйнятим ритуалом. Однак про чесність вчинку Скоропадського свідчили два факти. По-перше, він пропонував гідну й заслужену особу. А по-друге, тоді він, очевидно, ще не вірив у "кінець" І. Мазепи як політичного діяча, й існування одночасно двох гетьманів у країні вважав недоцільним.

Невдовзі після його обрання до гетьманського помешкання завітав старшина Забила. В ході обговорення останніх подій він висловив думку, що Мазепа "пропав навіки". Брат дружини господаря — Андрій Маркович вважав за можливе повернення до влади старого гетьмана. Навряд чи це була його особиста думка, без урахування міркувань Скоропадських. Крім того, гетьманша, почувши, про що йшлося, образилася й наголосила: "...Мы и гетманству сему не рады; Мазепа живой еще гетман и никто не силен взять у него булаву и гетманства лишить! А мы хотя и взяли гетманство, так из нужды и это нам прошено будет!" ⁸⁶.

Як би там не було, 6 листопада старшина взяла під руки Івана Ілліча, поставила на стіл, на якому перед тим стояв і читав царську грамоту дяк М. Родостамов, і оголосила про офіційне обрання нового гетьмана. Скоропадський знову став бити поклони на всі боки і твердити, "что он уряду гетманского недостойн", а всі йому заперечували та "кланялись, и тем чинили гетману его поздраиение".

Г. Ф. Долгоруков урочисто вручив Івану Іллічу "помянутую" грамоту й символи алади -- клейноди: бунчук, прапор, булаву та печатку Малоросійського краю, "которая сделана таким же образом, как была печать у прежних гетманов"⁸⁷.

Щоправда, незрозуміле, чому значно пізніше — в 1710 р. Петро I видав жалувану грамоту Скоропадському "на употребление гетманских клсинодов"⁸⁸. Чи це був "красний" жест сюзерена давати право на те, що вже "даровано" прилюдно?

Після "ектеній и по молитве благодарственной" Іван Ілліч склав присягу на вірність царській величності, текст якої написати чиновники Посольської канцелярії, і підписав її як "Гетман войска его царскаго пресветлаго величества Запорожскаго, рукою власною" і поцілував свя- тий хрест. Інші присутні, в тому числі старшини, тоді не присягати. Від духовенства поряд з гетьманом були глухівські протопоп Борзаківський та диякон "в облаченіи".

Незабаром Петро I дав аудієнцію Скоропадському, на яку запросив козацьких старшин, генералів О. Д. Меншикова, Б. П. Шереметева, графа Г. І. Головкина та ін.

Тоді ж у Глухів приїхав за наказом царя чернігівський архієпископ Іоан Максимович з духовними особами. У будинку, де розташувався О. Д. Меншиков, він зустрівся з Петром I і передав йому ікону із зобра- женням Пресвятої Богородиці Чернігівської. Архієпископ залишився для участі в заходах, пов'язаних з обранням нового гетьмана і прокляттям попереднього.

7 листопада сюзерен передав своєму васалові грамоту, якою "про- шав" всіх старшин, які зрадили, і повертав їм маєтки й чини, якщо вони добровільно залишать стан ворога і покаються. Інакше їх буде страчено⁸⁹.

Через день у місцевій церкві прийняли присягу на вірність монарху й підписати її полковники чернігівський, переяславський, наказні ніжинський та лубенський з іншими старшинами і козаками, котрі прибули на елекцію. Київському, гадяцькому й білоцерківському пол- ковникам, які з різних причин не приїхати, надіслати укази про обран- ня в Глухові гетьманом І. Скоропадського й необхідність коритися йому⁹⁰. Петро I ще раз закликав продовжувати збройну боротьбу проти шведського короля і загонів Мазепи⁹¹.

11 листопада до міста прибули київський митрополит Іосаф Кро- ковський (Краковський), переяславський єпископ Захарій Корни- лович з духовним почтом. Наступного дня проведено загальний моле- бен, а потім митрополит, архієпископ і єпископ "с духовними особа- ми вора и изменника Мазепу предали соборне вечному проклятію". Тут же протопоп Афанасій Заруцький поіменно згадав попередніх гетьманів — зрадників.

Досить оригінально трактував дії у Глухові анонімний автор праці "Исторія Русов или Малой Россіи". Хоча це сумнівне джерело, важливо знати, як наприкінці XVIII - на початку XIX ст.. коли написано твір, окремі представники українського суспільства сприймати обрання гетьманом Скоропадського. "По окончании кратких торжеств выбора и утверждения гетманского, — зазначається в книзі, — открылось там же, в Глухове, новое явление (!), до того еще в Малороссіи не быва- лое, явление страшное, названное сопутницею Мазепе в ад". Далі автор наголосив, що урочистості виглядали похмуро, бо духовенство стояло в чорному одязі, а портрет Мазепи висів у місті на шибениці. Потім портрет (ймовірно, мається на увазі опудало) потягли кати по вулицях до церкви і там проклинали. Одночасно в Лебедині відбувалося покарання мазепинців — сотні чоловіків колесували, четвертували, посадили на палі⁹².

Хто ж підписав гетьманську присягу, 15 листопада офіційно переда-
ну графу Г. І. Головкіну?

Духовні особи:

Іоан — архієпископ чернігівський,
Захарш єпископ переяславський,
Ісакш архімандрит елецкий черні
гівський,
Варлаам архімандрит свято Ірошський
чернігівський,
Іерман архімандрит київський І черні
гівський,
Іларіон Іеромонах, намісник печорський,
Валеріан Іеромонах, старець соборний
печерський,
Рафаїл архідиякон митрополита київ-

Інокентш — Ієродиякон, нотаріи митропо
литанський.

Старшини:

Іван Судима -генеральний хорунжий,
Павло Полуботок полковник Чернігів
ський,
Степан Томара полковник переяславський,
ЛУК ян Жураковський полковник тжин-
ський,
Данило Апостол полковник Миргород
ський,
Іван Левенень полковник полтавський,
Василь Савич - полковник наказний Лу-
бенський,
Гнат Ґалаган полковник "конной охот
ной (тобто командувач найманого кінного
полку).

Знатні військові товариші: кн. Ю. Четвертинський, кн. Я Четвертинський, В. Жу
раковський, Г. Радич, А. Лизогуб, Я. Лизогуб, Ф. Туманський, В. Кочубей
(молодший), І. Черняк, М. Борухович, І. Мануйлович.

У даному випадку слід акцентувати увагу на деяких фактах. Зокрема,
Л. Жуковський ще 9 листопада складав присягу як наказний полковник,
а у цьому списку вже значиться повним полковником. А мирго-
родський полковник Д. Апостол перед тим активно підтримував І. Мазе-
пу, виступав проти І. Скоропадського. Так, у листі до полкового обозно-
го Онисимовича (в архіві Колегії іноземних справ документ зафіксовано
16 листопада) він наказує останньому поспішити до Гадяча, щоб
об'єднатися із загонами І. Мазепи, а всіх, хто з'явиться з універсалами
нового гетьмана Скоропадського, присилати до нього. "...Войска
шведські, почавши от самой Борзны, —йдеться в листі, —усюди по горо-
дах и селах для защищенія отчизны нашей от наступленія московского
аж до самого Ромна постановлены на станциях, а и около Ромна, в полку
Лубенском стоящему, сам ... наяснейший король его милости шведский в
Ромне свою станцію иметимет, где и мы і ясневелможный добродеем его
милости паном гетманом завтрашнего дня... 17 числа сего месяца прибыти
сподеемся, а от толь... к Гадячу... " Далі полковник наполягав: "А если
бы там мел хто з грамотами... нового гетмана Шкоропадского
просмикатися, теды таковых ловете и до нас их присилати о том всем
вмести и докладаючи и приказуючи в су час поручаем". Лист надіслано
з Красноколядина (містечко неподалік від Конотопа).

Отже, з наведеного нами уривку стає очевидною неможливість пере-
бування миргородського полковника в Глухові до 17 листопада. Як тоді
з'явився його підпис під присягою гетьмана⁷ Що це фальсифікація?
Думаємо, що ні. Дослідниця життя і діяльності Д. Апостола, сучасний
історик Н. Герасименко доводить: лише 21 листопада * він залишив
шведський військовий табір і з великими труднощами дістався до влас-
ного маєтку в м. Сорочинці Полтавського полку, де на той час перебу-
вати російські війська⁹⁴. Але ж треба було те "покаятися" перед царем і
Скоропадським. У грудні його ще допитували. Тому вірогідно він міг
підписати згаданий документ пізніше.

Гнат Ґалаган прибув слідом за Д. Апостолом. Тобто він також не міг
до 15 листопада підписати присягу. Полковник І. Левенець залишився в
Полтаві через можливий напад на місто шведів. Там він видав кілька
універсалів, де закликав полтавчан служити "вірою й правдою" цареві.
Згодом привіз у Харків свою сім'ю як заручників⁹

Визнання гетьманства І. Скоропадського проходило по-різному. Одні його активно підтримували, інші ставилися байдуже або не сприймали взагалі. Так, переяславський єпископ З. Корнилович у грамоті від 12 листопада наголосив: "...Избран есть муж благоразумный, его же разум и знатная заслуга всей отчизне известна есть добре, могущий рейментарскою радети властею, благородный господин". Майже дослівно цю характеристику повторив чернігівський архієпископ І. Максимович⁹⁶. Негативно цю звістку, передану сотником В. Савичем, російськими стольниками Г. Кислянським та Г. Теплицьким, а також ієромонахом І. Жураковським (згодом —архімандритом), оцінили на Запорозжі. Січовики проігнорували листи київського митрополита, "от всех архиереев и духовнаго чина Малой Россіи" про обрання нового володаря булави й настанову коритися йому. Крім того, вони ображали посланців монарха, зокрема, одного з них хотіли "посадити в воду", а ієромонаха називали "шпегом" і погрожували спалити живцем у діжці з під смоли. Тоді ж офіційно повідомили про елекцію в Глухові й кримського хана⁹⁷.

Цікаво знати і приватну точку зору російських вельмож щодо обрання Скоропадського гетьманом. Зрозуміло, на словах вони його всіляко підтримували в угоду цареві. А на ділі виходило інакше. Наприклад, у листі стольника О. І. Дашкова до Г. І. Головкина від 11 грудня 1708 р. він застерігав: "Ежели оберут гетманом (на той час уже обрали. -О. Г.) Скуропацкого, надобно иметь и на него око, понеже он есть крестура Мазепина: он его возставил и обогатил"⁹⁸.

Сюзерен не приховував свого задоволення з приводу обрання нового гетьмана. 7 листопада в листі з Глухова до графа І. О. Толстого він писав: "Господин Губернатор! Объявляю вам, что после перебещика вора Мазепы вчерашнего дни учинили здешней народ злекцію на нового гетмана, где все как одному устами выбрали Скуропацкого, полковника стародубскаго. И тако проклятой Мазепа, кроме себе, худа никому не принес (ибо народом имени его слышать не хотят); и сим изрядным делом вам поздравляю. Piter"⁹⁹.

Прийшовши до влади в 62 роки, Іван Ілліч, зрозуміло, вже мав певні суспільно-політичні погляди, етико-культурні вподобання й цінності. Про окремі з них дізнаємося з його листа-відповіді на універсал Мазепи з пропозицією пристати до нього і Карла XII (8 грудня 1708 р.). Щоправда, необхідно при цьому враховувати значну промосковську орієнтацію автора. Скоропадський засуджує спробу свого попередника стати "самовластием" над українським народом і перейти под "несносное нам ярмо польское", позитивно оцінює діяльність Б. Хмельницького на початковому етапі Визвольної війни. Росіян він називає "единоверным", без "жадной вражды" до українців народом, який має "всякую пріязнь". Гетьман усвідомлював, що в підвладній йому країні встановився своєрідний "порядок козацький", відмінний від інших держав. У майбутньому такий лад, на думку керманіча, мав "непременно" залишатися.

В цьому документі, а також у деяких інших того періоду Скоропадський називає І. Виговського, П. Тетерю, як і І. Мазепу, "зменниками". Це й зрозуміло! Однак, чим далі у часі від 1708—1709 рр. цей "ярлик" поступово зникає. І коли він у своїх діях керувався традиціями, то пояснював їх законність так: аналогічно чинили наші попередники (всі без винятку!). Часто в листі "яко православний християнин" він звертається до Бога: "чого, Боже, не дай!", "суд Бога Всемогущего", "при помощи Божеской", "Богомерзкая измена" і т. д. Гетьман вважав за доцільне, щоб українці "единостаине все з отвагою здоровья, за веру православную, за церкви благочестивыя и за отчизну свою, при обороне

войск его царского пресветлого величества великороссийских стояли, на каждом местцу, по силе своей, непріятели громаючи..." Володар булави розумів, що виступ проти царя неодмінно приведе "войско Запорожское и весь народ" лише "до конечной руины"¹⁰⁰.

(Далі буде)

- ⁷³ Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 172.
* Між Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським (1704-1711, 1733-1734 рр.) була укладена угода про спільні дії проти Росії, яка підтримувала Августа II.
⁷⁴ Там же. - С. 172-173.
⁷⁵ Там же. - С. 174-175; РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 63, 1708 р., арк. 1.
⁷⁶ РДАДА, Ф- 124, оп. 1, спр. 131, 1708 р., арк. 1.
⁷⁷ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 4. — № 2233. — С. 453.
⁷⁸ Там же. - № 2210. - С. 424-425.
⁷⁹ РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 80, 1708 р., арк. 1.
⁸⁰ Там же, спр. 122, 1708 р., арк. 1 - 1 зв.
⁸¹ Грушевський Олександр. Глухів і Лебедин (1708-1709) // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. — Львів, 1909. — Т. 92. - С. 26.
* За іншими даними, зокрема, О. Лазаревського, Скоропадський прибув до Глухова 4 листопада.
⁸² РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 69, 1708 р., арк. 1; Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 177-178.
⁸³ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России... - С. 400.
⁸⁴ ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 976, арк. 84 зв.
⁸⁵ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 179.
⁸⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 37.
⁸⁷ РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 69, 1708 р.; Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 179.
⁸⁸ ПСЗРИ. - Т. 4. - № 2243. - С. 469^71.
⁸⁹ Там же. - № 2211. - С. 425-426.
⁹⁰ РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 73, 1708 р., арк. 1-2.
⁹¹ ПСЗРИ. - Т. 4. - № 2212. - С. 426^31.
⁹² РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 77, 1708 р., арк. 1-2; Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 181; ПСЗРИ. - Т. 4. - № 2213. - С. 431^132.
⁹³ Історія Русов или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, архієпископа Белорускаго. - М., 1846. - С. 211-212.
⁹⁴ Герасименко Нел я. Данило Апостол // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — С. 527.
* Д. Бантиш-Каменський вважав, що це сталося 20 листопада (История Малой России... - С. 402).
⁹⁵ Костомаров Н. И. Мазепа. - М., 1992. - С. 265.
⁹⁶ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 184—185.
⁹⁷ ПСЗРИ. - Т. 4. - № 2233. - С. 454-455.
⁹⁸ Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1951. — Т. 8. — Вып. 2. - С. 868.
⁹⁹ Русская старина. - 1879. - № 5. - С. 149.
¹⁰⁰ Источники малороссийской истории. - Ч. 2. - С. 197-205.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

О. П. ЮРЕНКО (Полтавська обл., с. Диканька)

М. С. Френкін

Епіграфом для розповіді про М. С. Френкіна можна було б взяти слова одного з найвизначніших речників українства Микити Шаповала: "Співпрацюючи з інтими народами на полі політики, господарства і культури, мусимо бути перейняті почуттям доброзичливості й пошани до них. Одержуючи від них цінності, мусимо віддячувати своїми цінностями. Переймаючи від людськості неоціненні культурні скарби, мусимо бути вдячні й відплачувати любов'ю..."¹.

Михайло Самійлович Френкін — єврейський історик, хоча буття й значення його наукової спадщини не обмежується державними кордонами і національними межами. Його знають у наукових колах різних континентів. З повним правом можна твердити, що внесок професора Френкіна у вивчення історії України, ставлення до її народу заслуговують на увагу й визнання в нашій країні, з якою він був тісно пов'язаний життям та науковою діяльністю і де, на жаль, його ім'я поки що знає надто мало людей, навіть з числа фахівців.

М. С. Френкін народився у м. Баку 27 грудня 1910 р.* Батько його був службовцем на нафтопромислах і, маючи неспокійну вдачу, раз-пораз міняв місце проживання. Так, у 1913 р. Френкіни переїхали до Польщі, де жили до 1925 р.² Михайло навчався у польській гімназії, звідкіль виніс чудове знання польської та німецької мов, історії і літератури.

Після переїзду до Росії він без коливань обрав для себе подальший шлях: вступив на суспільно-економічний факультет (історична секція) Ленінградського педагогічного інституту ім. О. Герцена. Позбавлений будь-якої матеріальної підтримки, Михайло змушений був шукати хоч би якогось заробітку. Спочатку підряджався вантажником у порт, 1929 р. влаштувався викладачем у Ленінградську обласну радпартшколу, а наступного року -- одночасно ще й на вечірній робітфак імені "Комуністичної Правди".

Після закінчення інституту М. Френкін одержав призначення до Мархлевського робітфаку Баранівського району Київської (тепер Житомирської) області, де сумістив обов'язки викладача і завідувача учбовою частиною. Виявивши неабияку зацікавленість історією України і українською мовою, він невдовзі досконало оволодів останньою і вільно говорив, читав і писав нею протягом усього життя³.

Через рік молодого фахівця, який привернув увагу добрим знанням польської та української мов, перевели на роботу до Київського інституту соцвиховання, доручивши обов'язки старшого асистента в польському секторі⁴. Однак уже наступного (1933) року колишній зв'язок з польським, а з часом — польськомовним середовищем відіграв мало не фатальну роль у його житті. Органи ОДПУ УСРР, які сфальсифікувати справу т. зв. "Польської організації військової" (ПОВ), заарештували здібного полоніста, нібито за натежність до цієї "контрреволюційної націоналістичної антирадянської організації"⁵ Головний козир, використаний ними проти Френкіна, був трафаретним: останній довгий час жив у Польщі (дарма, що в дитячому віці). Так, на догоду молохові тоталітаризму та амбітним замірам керівників ДПУ молодого

педагога перетворили в польського шпигуна і контрреволюціонера. Рік, проведений у київській Лук'янівці та харківській в'язниці, став для нього суворим випробуванням. Щоправда, вже перед тим він був свідком жорстоких реалій доби сталінізму в Україні, які назавжди закарбувалися в його свідомості. Ще на Житомирщині він спостерігав стихійний селянський спротив колективізації⁶. Як згадує дружина вченого, Е. А. Френкіна, через десятки років "він розповідав... про голод, що панував на Україні, про трупи людей, які померли від голоду й валялися прямо на вулиці, про картину висилки "куркулів", про розорення й руйнування релігійних храмів"⁷. За власним визнанням, Френкін "був свідком зростаючого потоку селянських жертв чергових сталінських репресій у серпні 1932 р. і в наступний час"⁸.

Через рік після арешту, у травні 1934 р., Френкіна було звільнено з-під варті, а справу стосовно нього припинено⁹. Це звільнення було несподіваним для Михайла Самійловича¹⁰, і, як пише дружина, він "до кінця життя не міг пояснити, чому його тоді звільнили"¹¹.

Повернувшись до Москви, Михайло Френкін вступив у вересні 1934 р. до аспірантури Московського державного історико-архівного інституту (МДІАІ) на кафедру історії СРСР. Як свідчать документи, він був "відмінником навчання". Молодий науковець сам обрав тему кандидатської дисертації: "Донське козацтво в останній чверті XVIII ст.". "Роки, проведені Михайлом Самійловичем в інституті, були періодом бурхливого зростання його як історика-ученого, підкреслює Е. А. Френкіна. — Він був вхожим у дім професора Ю. В. Готьє, до нього уважно ставився проф. Тихомиров (останній помер > таборах). Він пройшов пішки вздовж Військово-Грузинської дороги, діставався в козачі станиці в пошукові документів про життя козацтва... Він був молодим, повним сил і енергії, здорового честюлюбства... Почав вивчати французьку мову... Був, як кажуть, на коні"¹².

Виступаючи 13 листопада 1938 р. офіційним опонентом на захисті М. С. Френкіна кандидатської дисертації, Ю. В. Готьє наголосив, що вона "значно перевищує вимоги до дисертацій на вчений ступінь кандидата історичних наук"¹³. Після блискучого захисту Михайло Френкін дістав посаду доцента на кафедрі джерелознавства історії СРСР МДІАІ. Водночас він працював відповідальним секретарем редакції журналу "Архивное дело" — органу Центрального архівного управління СРСР. Про успіхи молодого науковця свідчило й видання в Ростові-на-Дону його монографії, що містила багато цінного історико-краєзнавчого матеріалу¹⁴. Та відразу після виходу в світ її було вилучено й знищено за наказом органів НКВС¹⁵. Творчі наукові плани Френкіна були відсунуті на десятиліття жорстокою дійсністю тоталітарного режиму.

17 травня 1938 р. на прийомі працівників вищої школи Сталін говорив: "Дозвольте виголосити тост за науку, за її процвітання, за здоров'я людей науки. За процвітання науки, яка добровільно і охоче відкриває всі двері науки молодим силам нашої країни і дає їм можливість завоювати вершини науки, яка визнає, що майбуття належить молоді від науки"¹⁶. А 3 квітня 1939 р. М. С. Френкіна знову було заарештовано¹⁷. Глибокий драматизм його долі переконливо і яскраво ілюстрував сталінську "турботу" про молоді наукові кадри.

У 1938 р. радянська архівна система, з якою тісно було пов'язане життя М. Френкіна в 30-ті роки, переживши першу хвилю репресій, готувалася до переходу у відання НКВС. Політична, а не адміністративна спрямованість цього рішення вищого керівництва СРСР очевидна і не потребує коментарів. Встановлення якнайжорстокішого тотального контролю за архівами і повне перетворення їх на догідливий інструмент сталінізму мато супроводжуватися перманентним перевіюванням кадрів

архівістів, репресивними заходами щодо запідозрених у неблагонадійності. Пряме підпорядкування архівної системи відомству Берії створювало для цього якнайсприятливіші можливості. Як їх реалізацію слід розглядати роботу спеціальних комісій по перевірці архівів і підготовці до передачі їх у систему НКВС. 19 грудня 1938 р. голова центральної комісії по перевірці архівних закладів полковник Давидов, доповідаючи Берії про закінчення роботи, назвав 66 працівників архівів, непридатних, на його думку, для подальшої роботи в системі. Відтак вони ставали кандидатами в арештанти¹⁸. А 15 січня 1939 р. спеціально призначена комісія НКВС СРСР у складі капітанів держбезпеки Петрова, Нікітінського та Белова подала своєму наркомові на затвердження акт про передачу архівних закладів СРСР в очолюваний ним наркомат. Було запропоновано заарештувати одного працівника і вислощено недовір'я ще 140. Шеф НКВС наклав на цьому списку резолюцію: "Виділити спецгрупу слідчих". А крім того, особисто визначив 13 чоловік, яких мали заарештувати. Це дало поштовх новій хвилі репресій серед архівістів. До жертв Берії та його підручних потрапив і М. С. Френкін¹⁹, який привернув увагу енкаведистів тим, що в минулому проходив по справі Польської військової організації. На підставі матеріалів 1933 р. проти нього було сфабриковано повторне звинувачення в належності до ПОВ і проведенні антирадянської агітації²⁰.

М. С. Френкіну довелося пройти через Люб'янку і Лефортовську в'язницю. Одним з оперпрацівників НКВС, які вели його справу, був Б. Родос. Він по-садистському знущався над підслідним, буквально вибиваючи з нього зізнання. Ухвала Особливої наради при наркомові внутрішніх справ від 17 жовтня 1939 р. була досить шаблонною: для початку — 5 років ув'язнення в таборах. Після чого Френкіна етапували до Краслагу (Красноярський край)²¹. Е. А. Френкіна розповідає, що він зазнав важкої фізичної праці на лісоповалі та лісосплаві, голоду й відчуття безнадійності. "Вурки "любили" його, називали "учителем" і охоче слухали його розповіді, що не заважаю їм забирати у нього куриво, а потім "жалувати" окурки. Як казато начальство: "Тут не університет""²².

18 липня 1957 р., дякуючи клопотанням сестри, військовим трибуналом Московського військового округу його справа була переглянута й припинена за відсутністю складу злочину, а сам М. Френкін реабілітований.

Він так підсумовував цей етап свого шляху: "Всього тюрми, табори і заслання відібрати 18 кращих років життя"²³.

Повернутися до Москви М. Френкіну відразу не пощастило: не було житла й прописки. З допомогою друга він осів на деякий час у Чернівцях, влаштувавшись науковим співробітником до місцевого краєзнавчого музею, а згодом очолив його історичний відділ. Тут він почав збирати матеріал для монографії про революційний рух на Румунському фронті, що вимагало частих поїздок до архівів, великих затрат енергії, часу і коштів. Проте, незважаючи на всі труднощі, за чотири роки роботи в музеї чорновий варіант монографії було підготовлено, і в 1965 р. вона побачила світ²⁴.

Ясна річ, автор добре розумів, що книга мусить стати вирішальним аргументом у його другій — тепер уже науковій — реабілітації. І нічого дивного немає в тому, що вчений змушений був зосередити головну увагу на більшовизації військ 8-ї армії і пошукові доказів позитивного значення цього процесу. Адже головною умовою виходу будь-якої історичної праці була її відповідність партійним вимогам: марксистсько-ленінський світогляд, класова непримиримість, нетерпимість до всіх, хто стояв на інших позиціях. У контексті вищезгаданого зрозуміле негативне зображення автором небільшовицьких сил: есерів, меншовиків, укра-

їнського руху. "Оголошення Центральною радою Південно-Західного і Румунського фронтів єдиним Українським фронтом на чолі з командуючим Щербачовим і підпорядкування цього фронту Генеральному секретаріату, а також посилений темп українізації — все це входило в план заходів українських буржуазних націоналістів, реакційного російського командування з метою дезорганізувати єдиний фронт революційних солдатів і перешкодити здійсненню декретів Жовтня на Україні. Цей план Ради був відповідно кваліфікований більшовиками", — такий характерний висновок для цієї²⁵ та інших праць М. С. Френкіна 60-х — початку 70-х років²⁶.

Але водночас у його працях того періоду нагромаджено, систематизовано й узагальнено багатий фактичний матеріал, добутий з об'єктивних джерел. Передусім з архівних документів і преси 1917—1918 рр. Тому вони відіграють роль далеко не лише історіографічних фактів. Не випадково серйозні закордонні дослідники зазначали, що ці його праці значно переважали велику кількість стереотипних радянських праць про революцію²⁷.

Американський дослідник історії Росії професор Аллан Вальдман, який познайомився й заприятелював з Френкіним 1970 р. у Москві, писав, що його книга "Революційний рух на Румунському фронті, 1917 р. — березень 1918 р." "на той час — краще радянське дослідження російської армії в часи революції. За фасадом цієї праці відчувався серйозний учений, чий знання і відданість історії далеко виходили за рамки, окреслені для радянських дослідників"²⁸. Вальдман наводив також відверто сказані йому самим Михайлом Самійловичем у 1970 р., під час однієї з перших зустрічей, слова, які зрештою ставлять крапку над "і" у питанні: що більшою мірою впливало на політичне обличчя його праць: внутрішні мотиви чи вимушені зовнішні обставини: "Вони змусили мене прибрати всі хороші речі, а решту — спотворили". Розділи, присвячені українським та іншим солдатським організаціям, залишилися в шухляді письмового столу вченого²⁹.

Повернутися до Москви Михайло Френкін зміг восени 1961 р. Того ж року в його житті відбулася ще одна подія, яка мала велике значення і для наукової роботи, і для виходу в світ нових, найвартісніших книг: він одружився. Лікар Емма Френкіна стала вірним помічником і співробітником Михайла Самійловича в його дослідженнях, а особливо — у підготовці їх до друку.

У столиці вченому спочатку довелося працювати не за основним фахом (викладав польську мову в Академії педагогічних наук) і лише через рік, у серпні 1962 р., його зарахували старшим викладачем кафедри допоміжних історичних дисциплін Історико-архівного інституту, а невдовзі перевели на кафедру історії СРСР. Повернення не було легким, а начальство і колеги зустрічали його насторожено: гадали, що за минулі роки дискваліфікувався, а головне — відсидник, єврей, ніколи не був ні в партії, ні в комсомолі³⁰. Але він, дякуючи своїм інтелектуальним здібностям та невсипущій праці, подолав усі перешкоди і став професором.

Ректор, приймаючи недавнього засланця на роботу, з гумором зауважив: "У портфелі у вас солдатики марширують". І дійсно, увесь вільний час Френкін віддавав дослідженням з історії російської армії в період 1917—1918 рр. У квітні 1968 р. він успішно захистив докторську дисертацію, присвячену участі в революційному русі 1917—1918 рр. солдатів 4, 6 і 9-ї армій Румунського фронту. Це дослідження вражає своїм обсягом (1099 стор. машинопису) і ґрунтовністю джерельної бази. М. Френкін використав у дисертації матеріали десятків фондів Центрального військово-історичного архіву, Центрального архіву Жовтневої

революції СРСР, Центрального архіву Радянської Армії, Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві, багатьох обласних архівів Російської Федерації та України, численну літературу, видану за кордоном.

Але Михайло Самійлович прагнув максимально реалізувати свої здібності і плани, які не вкладалися в прокрустове ложе радянської історичної науки. Це поряд із покликом національної свідомості та іншими життєвими обставинами стало визначальним мотивом його еміграції в березні 1974 р. до Ізраїлю. Удвох з дружиною вони оселилися в Єрусалимі, де вченому надали посаду професора-дослідника при кафедрі радянології Єрусалимського єврейського університету. Робота задовольняла його, проте "було дещо прикро, що йому не дали студентів, — згадує Е. А. Френкіна, — а йому дуже хотілося мати учнів"³¹.

Неможливо обійти того факту, що в новому середовищі вченому жилося й працювалося нелегко. Недаремно професор А. Вальдман звертав увагу на "надзвичайно важкі умови нового оточення і культури". Давалися ознаки вік, підірване здоров'я, незнання мови. Але незважаючи на це, Френкін ні на тиждень не полишав праці над фундаментальним дослідженням про російську армію в роки революції.

Хоча при виїзді з Радянського Союзу у Френкіна ледь не конфіскували рукописи його праць³², йому вдалося провезти з собою безліч документальних виписок і копій — результат його довгорічної праці в архівах³⁴. Західні науковці не могли й мріяти про таку базу історичних джерел. Але керований духом творчої одержимості, літній уже дослідник вів плідотворні пошуки матеріалу ще й у європейських бібліотеках та архівах. Зокрема, в 1976 р. він працював у бібліотеці Паризького університету в Нантері, в Державній бібліотеці та військових архівах Мюнхена, у Військовому архіві Відня. Віднайдені там матеріали він використав у своїй новій книзі "Російська армія і революція". Михайло Самійлович дуже хотів, щоб вона вийшла в світ 1977 р., напередодні 60-х роковин революції. Але через опір і перешкоди, які чинили його ізраїльські колеги фінансуванню цього видання, вихід її затримався до 1979 р. "Я розумію, що неприємно, коли приїздить хтось чужий і протягом 2—3 років видає таку поважну працю", — пояснювала Е. А. Френкіна³⁵. До того ж виявилось, що в Ізраїлі і взагалі на Заході Френкін розходиться багато з ким в історичних та політичних оцінках революції, більшовизму і радянської дійсності. Один з викладачів Єрусалимського університету заявив, що після виходу книги Френкіна їх не допустять до радянських архівів³⁶, хоча в той час ніхто й не збирався пускати туди науковців з Ізраїлю.

За словами самого М. Френкіна, в цьому капітальному дослідженні (обсяг 780 стор.) він мав на меті "показати вирішальну роль російської армії у проведенні і в ході Великої Лютневої революції та більшовицького перевороту в 1917 р. і висвітлити в міру своїх сил наслідки революції у діючих з'єднаннях..., виявити причини неможливості подальшого ведення війни солдатсько-селянською масою країни в цілому в 1917 р., простежити процеси розпаду і розкладу армії в ході революції на фронтах, кожний з яких мав свою специфіку"³⁷. Це надскладне завдання автор успішно виконав, масштабно відтворивши колосальну історичну панораму не лише фронту, а й усієї велетенської імперії, дослідивши соціально-економічні, політичні і військові процеси цього макросоціуму.

Одним з головних завдань, які поставив перед собою дослідник, було вивчення національних рухів у російській армії, що стали надзвичайно серйозним чинником у ході революції³⁸. А. Вальдман слушно зазначав, що розробка саме цього напрямку дослідження — найцінніше в монографії³⁹.

Серед національних рухів у війську і взагалі на терені колишньої царської Росії М. Френкін найбільше уваги приділив українському. Об'єктивно висвітлюючи події, їх причини й наслідки, він став на бік українства, підкреслюючи справедливість його вимог і державницьких устремлінь⁴⁰. Глибоко аналізуючи загальний історико-політичний контекст українського питання, Френкін дійшов висновку, що відсутність української національної армії в 1917 р. мала "незліченні трагічні наслідки як для долі української революції, так і для поразки російської революційної демократії на Південно-Західному та Румунських фронтах і в широких тилкових районах у боротьбі з більшовиками в період Жовтневого перевороту"⁴¹.

Вчений дає глибокий аналіз чинників, які призвели до цих наслідків, розкриває по суті ворожу і нещирю політику Тимчасового уряду стосовно Центральної Ради, який на практиці саботував українізацію військ⁴². Переконаливо доводить він і те, що "український національний рух зустрічав труднощі не лише на фронті. Проти нього, як це не парадоксально, виступали, висуваючи лише різні формулювання, російські політичні партії від меншовиків та есерів до кадетів і більшовиків"⁴³.

Особливу увагу М. С. Френкін приділив викриттю більшовицької політики щодо українства, з'ясував конкретно-історичні обставини більшовицького вторгнення в Україну, війни проти УНР. Аналізуючи документи — від сумнозвісного ленінського маніфесту з ультимативними вимогами до Української Центральної Ради до наказів по військових частинах і солдатських листів, — вчений наводить незаперечні докази більшовицької підступної тактики стосовно України та українського руху, брутального втручання у внутрішні справи УНР⁴⁴. Що ж до причин поразки української справи, падіння Української Народної Республіки, то він вважав, що вони корінніші перш за все у невдатій соціально-економічній політиці Центральної Ради та українських партій: "Порівняно легка військова перемога більшовиків у боротьбі з Центральною Радою заснована не на силі їхніх багнетів, а на зміні настрою українського солдата-селянина, який з головою поринув у аграрні погроми та розгроми, і йому в умовах явочного вирішення аграрного питання на селі не було вже діла до підтримки Центральної Ради"⁴⁵. Тема кардинальних питань української історії в монографії Френкіна вплітається у широкий історико-політичний контекст і розробляється яскраво, талановито, а головне — об'єктивно, як і в двох його наступних капітальних історичних дослідженнях.

До цього слід додати, що і в монографії, і в усіх інших наукових працях Михайла Самійловича історія постає не безликою, а заповненою конкретними людьми, які несуть на собі риси не функцій, а живих, часто суперечливих, особистостей. Іменні показники його трьох останніх монографій налічують по кілька сот прізвищ, у тому числі "Російської армії і революції" — більше 1300.

Водночас Френкін не приховував за фіранкою об'єктивізму свого ставлення до цих людей, своїх власних симпатій та антипатій. Так, сповідуючи демократичні ідеї лютневої революції, він разом з тим піддавав гострій критиці російські ліберальні і соціалістичні партії за невиконання справедливих вимог селянських і солдатських мас: припинення війни і вирішення аграрного питання. На Заході йому дорікати за цю гостроту, вбачаючи в ній вияв шкідливої для дослідника емоційності та суб'єктивізму. Вчений з Каліфорнійського університету Петер Кенез іронічно зауважував у рецензії на його книгу про армію: "Західний читач не може не посміхнутися, читаючи про "велику лютневу революцію", а також про "жовтневий заколот". Френкін не позбувся шкідливої радянської звички набирати очки не за допомогою аргументів, а за допомогою добору відповідних епітетів... Коли б Ленін не

говорив що-небудь, він завжди робить це "демагогічно", коли б більшовики не заявляли про своє бажання взяти владу, вони роблять це "цинічно", а коли вони заперечують це, то роблять це "лицемірно"⁴⁶.

Навіть А. Вальдман зауважував М. Френкіну щодо надмірно негативного ставлення до більшовизму: "Не треба приписувати їм (більшовикам. — О. Ю.) колективний чи особистий макіавеллізм"⁴⁷.

Як зазначає Е. А. Френкіна, в Ізраїлі Михайло Самійлович через свої політичні погляди, що викликали невдоволення його колег, яке іноді переходило в особисту неприязнь, перебував у вакуумі⁴⁸.

Попри всю неоднозначність ставлення до Френкіна з боку його слухачів та читачів і в минулому, і зараз, варто наголосити: на Заході серйозне знайомство з його працями викликало повагу, а то й захоплення навіть у його опонентів. Щойно згаданий Петер Кенез, автор критичних зауважень на адресу "Російської армії і революції", все ж визнавав: "Це книга величезної ваги". Він зазначав, що багатство історичного матеріалу надає їй унікальності, що Френкін, "розповідаючи історію розпаду армії, розповідає історію революції"⁴⁹.

Аллан Вальдман присвятив йому своє капітальне дослідження "Кінець російської імперської армії", видане 1987 р. В ньому він публічно заявив: "Від імені всього співтовариства вчених я хочу віддати належне професору Михайлу Самійловичу Френкіну..., дякуючи хоробрості і надзвичайній енергійності якого, ми одержали дві монументальні праці..."⁵⁰. Перша із згаданих Вальдманом монументальних монографій - "Російська армія і революція", друга — "Захоплення влади більшовиками в Росії і роль тиллових гарнізонів армії" (411 стор., збільшеного формату)⁵¹. Остання тематично, змістом і джерелами органічно доповнювала попередню, де при всій різнобічності основна увага була зосереджена на фронтових з'єднаннях і частинах. У передмові до нової праці автор зазначав: "Без урахування фронту і особливо тиллових гарнізонів не можуть бути всебічно вивчені хід підготовки і проведення реакційного більшовицького заколоту та його трагічна для країни перемога, яка призвела до трагічних наслідків для всього людства"⁵².

Френкіну вдалося розширити джерельну базу свого дослідження, використавши фонди Віденського військового архіву, імператорського дворцевого і державного архіву у Відні, німецьких державних архівів, зокрема Політичного архіву в Бонні. Великого значення він надавав висвітленню визвольних і, на його думку, прогресивних рухів народів Російської імперії: білорусів, латишів, естонців, поляків, фінів, євреїв, мусульманських народностей. Але особливо важливе місце в його праці відведено українському рухові: "По нав'язаному згори шаблону радянські історики дають брехливу інтерпретацію і спотворюють питання національно-визвольного руху в 1917-- 1918 рр., зокрема українського", — підкреслював він⁵³. Розглядаючи питання історії українського руху в зазначений період у принциповому плані, Френкін вносить чимало конкретики, цінної для історичного дослідження, переводить традиційні питання в нову площину. Так, він переконливо засвідчив, що український рух стояв на заваді більшовицькій експансії не тільки в самій Україні, а й у Великоросії, де він охопив багато частин армії і флоту. Звідси й репресивні заходи більшовиків після захоплення ними влади щодо українських організацій у військах. "Ленін, — зазначає М. Френкін, — який у червні (1917 р. - О. Ю.) демагогічно накидався на О. Керенського, котрий лише заявив про несвоєчасність скликання другого українського військового з'їзду, ... тепер не посоромився віддати наказ про розігнання українського військового з'їзду Північного фронту. 1 грудня у Пскові були розігнані "збройною рукою" 500 делегатів, що представляли понад 130 тис. солдатш-українців фронту"⁵⁴.

Всі свої висновки, а вони вельми масштабні, Френкін завжди підкріплював найціннішими аргументами — фактами.

Природно, що Михайло Самійлович не обійшов увагою і питання історії єврейства у той період. Він дійшов цілком об'єктивних висновків щодо єврейського руху і його місця в революції, висвітлив суперечливість, роз'єднаність, національно-політичну незрілість, а відтак і сумні наслідки цього для єврейського народу, особливо для його найзнедоленішої частини.

Доводячи, що найвища цінність для нього — істина і справедливість, Френкін стверджує: "Правильному розумінню суті українського руху і навіть свого власного в єврейській масі заважала та обставина, що як в середовищі російської меншини на Україні, так і серед євреїв панувала прищеплена десятиліттями ідеологія централізму і русифікації. Нещадна логіка діаспори невблаганно приводила до того, що євреї ставали патріотами пануючої нації. Українське і російське єврейство мимоволі грало роль провідника обрусительного централізму і ставало об'єктом незадоволення українського та інших народів" ⁵⁵. При цьому вчений підкреслює, що в революційних російських партіях євреї мали визначне, але не панівне становище, як це намагаються зобразити російські реакціонери. "Брехливим також є спекулятивне твердження реакції про переважання євреїв серед більшовиків" ⁵⁶, — писав він.

Надзвичайно важливим є переконливе доведення Френкіним змови В. Леніна з німецькими військово-політичними колами, що мало забезпечити поразку Росії у Першій світовій війні. "У світлі беззаперечних документів німецького МЗС, очолювана В. Леніним партія більшовиків була партією державної зради, — наголошував він, — яка проводила в життя директиви Німецького генерального штабу по розгрому як російської армії, так і народу в цілому, і отримувала багатомільйонні грошові субсидії для реалізації вказаної мети" ⁵⁷. У світлі дослідження Френкіна зовсім інакше, ніж це традиційно подавала радянська історіографія, бачиться більшовицька політика від братань з німцями на фронті до зусиль Леніна по укладенню миру з Німеччиною та Австро-Угорщиною. І водночас блякне найбільший міф ХХ ст. про історичну роль комунізму. До речі, з цього приводу Френкін вів полеміку із Б. Суваріним, який апологізував вождя більшовизму ⁵⁸.

Незважаючи на те, що наукові праці Френкіна затискали навіть в Ізраїлі, не кажучи вже про Радянський Союз, міжнародне визнання почало приходити до нього ще за життя. 1980 р. його запросили до участі у II Всесвітньому конгресі по вивченню СРСР та країн Східної Європи, що проходив у м. Гарміші, неподалік Мюнхена ⁵⁹. Його доповідь "Солдати і офіцери російської армії в ході Лютневої революції і Жовтневого заколоту" завдяки науковій глибині та позиції, солідарній з боротьбою поневолених народів Російської імперії та Радянського Союзу, справила особливе враження на науковців з української та польської діаспори. А те, що вчений вільно спілкувався з ними їх рідними мовами, викликало захват. Як свідчить Е. А. Френкіна, Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті в Едмонтоні навіть виділив йому грант для роботи над книгою про український рух у часи революції, а поляки пропонували допомогу в її виданні ⁶⁰. Як підхід до реалізації цієї пропозиції можна розглядати і наукові публікації Френкіна в провідному журналі української еміграції "Сучасність" ⁶¹.

Великого значення дослідник надавав українсько-єврейським взаєминам, розглядаючи їх як в історичному, так і в політичному аспектах.

"Проблема відродження справжньої (а не уявної, як в СРСР) української державності, як вона стояла 1917 р., залишається досі актуальною і болючою", — наголошував він і зауважував, що на заваді цьому

стоять не лише апологети ленінізму, а й численна опозиційна комуністичному режиму еміграція⁶². Він викривав шовіністичні погляди і дії багатьох її діячів від П. Струве до М. Ульянова та О. Зінов'єва. "На жаль, — писав він, — ... антинаукові та й просто брехливі погляди поділяють численні російські публіцисти і навіть О. Солженіцин"⁶³. Навіть прогресивно настроєних щодо самовизначення українського народу А. Амальрика, В. Буковського, О. Галича, В. Некрасова та ще деякого з дисидентів він критикував за ідею проведення референдуму на предмет самостійності України ще за існування СРСР. Обґрунтованість такої критики підтвердили результати березневого референдуму 1991 р.

Френкін вважав неможливим умиротворення тоталітарного режиму в СРСР, в якому вбачав головну загрозу цивілізованому світові у повоєнний час, шляхом різноманітних поступок⁶³. Вчений викривав також тактику "тихої дипломатії" — політичної лояльності стосовно радянської імперії, поширену в певних політичних та громадських колах Ізраїлю. Гострій критиці він піддав Ізраїльський меморіальний інститут Яд Вашем за мовчанку про факти злочинів супроти єврейства в СРСР. Без дипломатичних тонкощів Френкін зауважував: "Співробітник Яд Вашем Ш. Спектор у статті "Чи потрібний Комітет єврейсько-української співпраці?" намагався будь-що довести, що такий комітет не потрібний і навіть шкідливий, що підтримувати українські організації, які провадять боротьбу проти Кремля, це "не наша справа". Фактично Спектор діє на користь радянських тоталітаристів, пропагуючи ізоляцію національних рухів різних народів один від одного, щоб розсварити різні народи, які страждають від комунізму. Спектор та кола, чий погляд він висловлює, сприяють ізоляціоністським та прорадянським тенденціям в ізраїльській політиці"⁶⁷. М. Френкін засуджував не перебуту ще й до цього часу в єврейських колах теорію колективної відповідальності українського народу за злочини проти євреїв⁶⁸. А вона, як відомо, є і понині чи не найбільшим каменем спотикання в українсько-єврейських взаєминах. Це виявлялося навіть під час спільних українсько-єврейських наукових симпозіумів, що проводилися за взаємною згодою. Так було, наприклад, на конференції у Макмастерському університеті (м. Гамільтон, Канада) 1983 р. Оглядач її матеріалів констатував: сторони постійно висували "два різні погляди, дві різні аргументації, які виявляють, що різниці поки що завеликі, щоб можна було очікувати скорої розв'язки цього складного питання"⁶⁹.

Позиція ж Френкіна щодо цього питання близька погляду професора Романа Сербина з Монреалю: "Поняття колективної відповідальності не є наукова, а політична категорія. Не лише жоден серйозний науковець, а й жодна пересічна чесна людина, що має крихітку почуття людської гідності, не може схвалити таку фальшиву засаду суспільного життя"⁷⁰.

Водночас Михайло Самійлович засуджував перманентні прояви антисемітизму в українському середовищі і відверто вказував на них українській громадськості. При цьому він не уникав називати і тих, хто їх плекав, незважаючи на славу і популярність цих людей, як наприклад, у випадку з правозахисником Валентином Морозом⁷¹.

Що ж до ворожнечі між українцями та євреями, то Френкін вважав її рудиментом минулого, такою, "що нині втратила будь-який політичний та економічний сенс"⁷². "Згинули в минуле такі історично навантажені єврейству категорії, як орендарі, лихварі та ін. На Україні сьогодні існує трудове єврейство, а ролі скажених експлуататорів народної маси на землі Тараса Шевченка узяли на себе московські комуністи, в руках котрих знаходиться вся економіка України, і які здійснюють національний гніт та експлуатацію в країні", — розвивав він дати цю тезу в одному із своїх останніх публічних виступів і водночас

стверджував, що дружба двох народів є історичною необхідністю⁷³. Розвитку й зміцненню цієї дружби він сприяв не лише науковою, а й активною громадською роботою, продовжуючи традиції таких діячів єврейського руху, як С. Гольдельман та А. Марголін. Його сучасниками і однодумцями були І. Клейнер, Я. Сусленський, Ю. Вольф. Френкін одним з перших увійшов до Товариства єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі, був членом його управи⁷⁴. Активно, як автор і член редколегії, він співробітничав у журналі "Діялоги"⁷⁵. Праця цього осередку ізраїльської громадськості ніколи не увінчувалася лаврами, а постійно нашоувалася на осуд і перешкоди, завдавала його активістам чимало прикросів, якими, на жаль, означені й останні місяці життя М. С. Френкіна.

Наприкінці 1985 р. на кошти українця з Ванкуверу (Канада) Юрія Диби на горі Сіон в Єрусалимі було споруджено пам'ятник українцям — жертвам більшовизму і нацизму. Пам'ятник було встановлено у надзвичайно залюдненому місці, недалеко від музею жертв холокосту, перед брамою гробниці царя Давида⁷⁶. Михайло Самілович був учасником церемонії його відкриття. Разом із Ю. Дібою, відомим українським правозахисником Л. Плюшем та визнаною в Ізраїлі праведницею світу Г. Мельничук він поклав вінок до монумента. А потім пролунало його пророче слово: "Євреї чекали понад дві тисячі років відродження своєї національної держави, а вам, українцям, у зв'язку з ще більш назріваючою кризою радянського самодержавства, стільки чекати не доведеться. Побажаємо українському народові у найближчий час створити вільну, незалежну, демократичну Україну!". М. Френкін закликав українців розраховувати переважно на власні сили. "Щоб повторити Конотоп (розгром гетьманом І. Виговським московського війська у 1659 р. - *О. Ю.*), необхідна єдність в українському таборі", — наголошував він⁷⁷.

На початку 80-х років Михайло Френкін встановив зв'язки з науковцями Українського дослідницького інституту при Гарвардському університеті у СІЛА, а 1984 р. йому вдалося відвідати цю країну. І там він напружено працював: знайомився з науковою і мемуарною літературою, розшукував документи очевидців. Важко хворий, вчений віз із Америки безліч фотокопій книг і часописів — не бажав коритися недугі і складати зброю. Людина великих знань та інтелекту, він мав багато планів на майбутнє, хоча розумів, що виконати їх не вдасться. "Він був енергійним і активним до самої смерті. Я щиро переконаний, що він був готовий до продовження наукової роботи", — свідчив А. Вальдман⁷⁸.

Решту сил і часу, відведеного долею, Михайло Френкін віддав ще одній капітальній монографії — "Трагедія селянських повстань у Росії"⁷⁹. Капітальній не стільки за обсягом (251 стор.), скільки в плані глибини змісту та обширу проблематики.

Автор проаналізував комплекс передумов таких екстремальних виявів селянського руху, як повстання на території колишньої царської імперії від Сибіру до Таврії. До цього комплексу увійшло багато чинників — від грабіжницького характеру реформи 1861 р. до продрозкладки на початку 1920-х років. Могутня джерельна база праці зумовила послідовність і глибоку предметність викладу. Водночас вона розкрила нові сторінки гіркої історичної правди. З документів особистого архіву Л. Троцького автор витягнув на світ зловісні вердикти ленінського Політбюро ЦК РКП та інші вражаючі свідчення. Висока інформативність і персоніфікованість, обґрунтованість будь-яких висновків — характерні риси останнього великого дослідження професора Френкіна. Написане ним часто-густо лишає болісне відчуття, але завжди вимагає замислитися. Така, наприклад, панорама колосального виступу селян Тамбовщини у 1921 р. та не менше відомої, але так само сфальсифікованої радянською наукою історії Кронштадтського повстання⁸¹.

Стосовно останнього автор зауважував: "Ті 279 делегатів Х з'їзду РКП(б), яких зрушили під Кронштадт як політичних погоничів і наглядців військ, безжально кинутих на штурм фортеці, зокрема П. Дибенко, А. Бубнов, В. Путна, І. Федько, В. Затонський та інші, тоді не усвідомлювали собі, що вони є учасниками процесу створення радянського тоталітарного ладу, в горнилі якого згорить і їхнє життя" ⁸².

В 7-му розділі монографії, присвяченому селянству України, Френкін пише: "Селянський характер української революції не підлягає ніякому сумніву. Всі отаманські загони рекрутувалися саме з селян, в зв'язку з чим характерні риси ходу селянської боротьби: його коливання, локальність виступів і політичні зигзаги, суперечливі погляди, а часто і забуття національних інтересів, як у фокусі, відобразилися в отаманщині".

Трагедія українського селянства, яке втратило в той період залишки землі і волі, на думку М. Френкіна, була трагедією всієї української революції. І хоча селянський антибільшовицький рух в Україні був основною перепорою комуністичній експансії, на відміну від зрусіфікованих міст⁸³, саме соціальна і національна відчуженість між містом і селом, а також відсутність організованого політичного керівництва селянським рухом спричинилися до його поразки і поразки української революції ⁸⁴. Трагічним для її долі виявилася і непомірна перевага у свідомості українського селянина соціального складника над національним.

Важливо, що Френкін переконливо спростовує твердження про "куркульський" характер селянських виступів в Україні, яке багато десятиліть використовувалося радянською пропагандою і наукою для політичних спекуляцій⁸⁵.

Попри всі лиха М. С. Френкін завжди лишався оптимістом, бо вірив у торжество справедливості. Тому він прагнув, щоб історичний досвід, навіть найтрагічніший, був проаналізований і використаний для поступу цивілізації. А тому завжди намагався виявити причинний зв'язок минушини із сьогоденням, особливо при необхідності розв'язання жагучих проблем останнього. Тому, підсумовуючи опір селянства комуністичному закріпаченню, він дійшов висновку: "Без ліквідації експлуатації колгоспника... не може бути й мови про дійсний підйом сільського господарства. Однак це розкріпачення трудівників села і міста можливе лише при неодмінному падінні створеного в СРСР політичного та економічного ладу" ⁸⁶.

Свою останню книгу герой цього нарису не встиг закінчити, але її незавершеність практично не відчутна. Вона подолана великою працею дружини вченого, яка підготувала до друку книгу і дала їй дорогу у світ.

Відомий український вчений О. Пріцак 4 квітня 1988 р. писав Е. А. Френкіній із Сполучених Штатів: "Я невідкладно почав її ("Трагедію селянських повстань...". — О. Ю.) читати і прийшов у захват від того, як Ваш чоловік викладає цю складну історію. Я гадаю, що корисним було б її англійське видання..." ⁸⁷.

Але Михайла Самійловича Френкіна вже не було на світі. Вш помер 20 лютого 1986 р.⁸⁸ Після його смерті Аллан Вальдман заявив: "Якби доля склалася так, що дозволила б Михайлові Френкіну зробити нормальну кар'єру або там, або тут, він був би визнаний істориком першої величини" ⁸⁹. А в іншій своїй праці він справедливо наголошував: "Робота Френкіна є пам'ятником тому, чого могла б досягти радянська наука, коли б їй було дозволено використати свій творчий потенціал" ⁹⁰. Обриси цього нерукотворного монумента ще ледь помітні під щільною завісою незнання і викривленої свідомості, але він поволі росте, стверджуючи, здавалося б, парадоксальний оптимізм свого творця, котрий якось сказав: "Я помру, а мої книги залишаться..."

- ¹ Шаповал М. Велика революція і Українська визвольна програма (Виклади в Америці). - Прага, 1927. - С. 47.
- ² *У документах вказувалося, що роком його народження є 1909-й, але, як свідчив сам М. Френкін, в юності йому додали рік, щоб він раніше міг вступити до вузу.
- ³ Лист Центрального архіву Міністерства безпеки Російської Федерації (далі - ЦАМБРФ). - №10 А-3764 від 10.11.1992 р.
- ⁴ Архів автора.
- ⁵ Там же; Континент (Париж). - 1985. - № 43. - С. 270.
- ⁶ Назв, лист ЦАМБРФ.
- ⁷ Френкін М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918—1921 гг. - Иерусалим, 1987. - С. 227.
- ⁸ Архів автора.
- ⁹ Френкін М. Назв, праця. — С. 226.
- ¹⁰ Назв, лист ЦАМБРФ; Архів автора.
- ¹¹ Континент. - 1985. - № 43. - С. 270.
- ¹² Архів автора.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Френкін М. Дон во второй половине XVIII века. — Ростов-на-Дону, 1939.
- ¹⁶ Континент. - 1985. - № 43. - С. 270.
- ¹⁷ Речь тов. Сталина на Приеме в Кремле работников высшей школы 17 мая 1938 г. // Архивное дело. // 1938. - № 2. - С. 4.
- ¹⁸ Назв, лист ЦАМБРФ.
- ¹⁹ Пшеничный А. В. Репрессии архивистов в 1930 годах // Советские архивы. - 1988. - № 6. - С. 46.
- ²⁰ Там же. - С. 46-47.
- ²¹ Назв, лист ЦАМБРФ.
- ²² Архів автора; назв, лист ЦАМБРФ.
- ²³ Архів автора.
- ²⁴ Континент. - 1985. - № 43. - С. 270.
- ²⁵ Френкін М. С. Революционное движение на Румынском фронте. 1917 г. - март 1918 г. Солдаты 8-й армии Румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов. — М., 1965.
- ²⁶ Там же. - С. 299.
- ²⁷ Френкін М. С. Революционное движение на Румынском фронте (1917 -март 1918). Солдаты 4, 6, 9 армий Румынского фронта в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (рукопис докторської Ісєртатії б.м. і р.). — Т. 2. - С. 469, 470 та ін.; Френкін М. С. Некоторые вопросы деятельности Центральной Рады и ее войсковых органов в армии в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (политика и практика Центральной Рады) // Труды Московского государственного историко-архивного института. - Т. 26. - М., 1968. - С. 31-33, 37, 57; Френкін М. С. Содействие русских революционных солдат в борьбе румынских трудящихся в 1917 году // Вопросы истории. — 1973. — № 7. — С. 30-39.
- ²⁸ Wildman A. Mikhail S. Frenkin, 1909-1986 // Slavik Review (Chicago). - 1987. - Vol. 46. - № 1. - P. 1; Фельштинский Ю. Памяти М. С. Френкина // Русская Мысль (Париж). - 1986. - 21 березня.
- ²⁹ Wildman A. Russkaia Armia I Revolutsiia 1917-1918 By Mikhail S. Frenkin. Munich: Logos Verlag, 1978. XXXI, 479 pp. // Slavic Review, - 1981. -Vol. 40. - N 2. - P. 284.
- ³⁰ Wildman A. Mikhail S. Frenkin. - P. 2.
- ³¹ Архів автора; Континент. - 1985. - № 43. - С. 270.
- ³² Архів автора.
- ³³ Wildman A. Mikhail S. Frenkin... - P. 2; Wildman A. The End of the Russian Imperial Army. The Road to Soviet Power and Peace. —Vol. 2. - Princeton, 1987. - P. XI.
- ³⁴ Wildman A. Mikhail S. Frenkin... - P. 2.
- ³⁵ Фельштинский Ю. Памяти М. С. Френкина.
- ³⁶ Архів автора.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Френкін М. Русская армия и революция. 1917-1918. - Мюнхен, 1978. - С. VII.
- ³⁹ Френкін М. Русская армия... - С. VIII.
- ⁴⁰ Wildman A. Russkaia armia... - P. 284.
- ⁴¹ Френкін М. Русская армия... - С. 211-212.
- ⁴² Там же. -С. 221.
- ⁴³ Там же. - С. 526-529.
- ⁴⁴ Там же. - С. 534.
- ⁴⁵ Там же. - С. 635-639.
- ⁴⁶ Там же. - С. 693.
- ⁴⁷ Kenz P. Frenkin M/ Russkaia armia I revolutsiia, 1917-1918. - Munich: Logos, 1978, XXXI, 742 pp. // The Russian Review (New York). - 1981. -Vol. 40. - N 4. - P. 196.
- ⁴⁸ Wildman A. Russkaia armia... - P. 285.
- ⁴⁹ Архів автора.
- ⁵⁰ Kenz P. Frenkin M. Russkaia armia... - P. 195-196.
- ⁵¹ Wildman A. The End of the Russian Imperial Army... - Vol. II. - P. XL

- ⁵¹Френкин М. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии. Подготовка и проведение Октябрьского мятежа. 1917-1918 гг. - Иерусалим, 1982.
- ⁵²Там же. - С. I.
- ⁵³Там же. - С. II.
- ⁵⁴Там же. - С. 340-341.
- ⁵⁵Там же. - С. 154.
- ⁵⁶Там же. - С. 148.
- ⁵⁷Там же.
- ⁵⁸Див.: Френкин М. Немецкое золото и Октябрьский переворот // Русская мысль. - 1981. - 8 січня.
- ⁵⁹Wildman A. Mikhael S. Frenkin. - P. 2.
- ⁶⁰Архів автора.
- ⁶¹Френкин М. Національно-визвольний рух у Росії під час лютневої революції 1917 року як могутній чинник політичної боротьби в державі // Сучасність. - 1981. - № 3-4. - С. 112-127; - № 5. - С. 55-64.
- ⁶²Там же. - С. 61.
- ⁶³Там же. - С. 63.
- ⁶⁴Френкин М. Національно-визвольний рух у Росії під час лютневої революції. // Сучасність. - 1981. - № 5. - С. 63.
- ⁶⁵Френкин М. Некоторые вопросы трагического исхода борьбы крестьянства в ходе русской революции, гражданской войны 1918-1921 гг. и его колхозного закрепощения. Фальсификация национального и крестьянского вопросов в статье А. Зиновьева // Форум (Мюнхен). - 1984. - № 8. - С. 197-199.
- ⁶⁶Френкин М. До питання українсько-єврейських взаємин // Сучасність. - 1985. - № 11. - С. 78-79.
- ⁶⁷Там же. - С. 79.
- ⁶⁸Там же. - С. 80-81.
- ⁶⁹Верига В. На українсько-жидівські теми // Український історик (Нью-Йорк - Торонто - Мюнхен). - 1989. - № 1-3. - С. 147.
- ⁷⁰Сербин Р. Українсько-єврейський діалог без "табу" // Сучасність. - 1984. - № 7-8. - С. 217.
- ⁷¹Френкин М. До питання українсько-єврейських взаємин. - С. 85-86.
- ⁷²Там же. - С. 85.
- ⁷³Френкин М. Промова з приводу відкриття пам'ятника жертвам української нації, що загинули від рук тоталітарних режимів: Советської влади та німецького фашизму // Діалоги (Єрусалим). - 1985. - № 9-10. - С. 19.
- ⁷⁴Діалоги. - 1985. - № 9-Ю. - С. 14.
- ⁷⁵Архів автора.
- ⁷⁶Діалоги. - 1985. - № 9-Ю. - С. 14.
- ⁷⁷Френкин М. Назв, промова. - С. 20.
- ⁷⁸Wildman A. Mikhael S. Frenkin. - P. 2.
- ⁷⁹Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918-1921 гг. - Иерусалим, 1987.
- ⁸⁰Там же. - С. 127-138.
- ⁸¹Там же. - С. 138-147.
- ⁸²Там же. - С. 147.
- ⁸³Там же. - С. 212.
- ⁸⁴Там же. - С. 193, 200.
- ⁸⁵Там же. - С. 215.
- ⁸⁶Там же. - С. 230.
- ⁸⁷Архів автора.
- ⁸⁸Фельштинский Ю. Памяти М. С. Френкина.
- ⁸⁹Wildman A. Mikhail S. Frenkin... - P. 2.
- ⁹⁰Wildman A. Russkaia armia... - P. 286.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Греко-католицька церква в 1944-1973 рр. *

№ 10

**Донесення секретаря Львівського обкому КП України
М. Лазуренка в ЦК КГТУ про повернення із заслання
уніатського священика М. І. Хмелевського**

6 квітня 1955 р.

В ноябре 1954 года досрочно (по старости) из заключения освобожден и прибыл на жительство в с. Мшаны Ивано-Франковского района Львовской области униатский священник Хмелевский Николай Иванович, 1880 года рождения, уроженец города Золочева, гражданин СССР, с высшим богословским образованием.

Хмелевский — кадровый украинский националист, член УВО с момента его основания.

Еще при панской Польше Хмелевский, проживая в городе Золочево, являлся преподавателем катехизма в школе, где воспитывал молодежь в националистическом духе.

В 1939 году Хмелевский был назначен почетным каноником униатской церкви (советник главы церкви).

В момент воссоединения униатской церкви с православной Хмелевский вел активную работу, направленную на срыв мероприятий по воссоединению.

В 1943—1944 годах Хмелевский установил связи с Центральным "проводом" ОУН, в частности, с Шухевичем Романом, Куком Василием и Кравчуком Романом и оказывал им активную помощь в борьбе с Советской властью.

В организации украинских националистов Хмелевский известен под псевдонимом "Патер".

В 1947 году Хмелевский через нелегальные каналы ОУН пытался направить униатского священника Кладочного в Ватикан к кардиналу Тиссерану с клеветническим докладом о положении униатской церкви в СССР (Доклад захвачен органами госбезопасности).

Вместе с этим Хмелевский написал антисоветскую брошюру, которая была издана ОУН, в ней он клеветал на советскую действительность, призывал к борьбе с Советской властью.

В 1944 году Хмелевский был тайно vysвячен митрополитом Шептицким в епископы для руководства униатской церковью в западных областях Украины.

Из перехваченных органами госбезопасности отчетов бывшего руководителя бандоуновского подполья Шухевича в адрес Бандеры известно, что Хмелевский был введен представителем от униатской церкви в состав т. н. "Украинской Головной вызвольной Рады".

В марте 1950 года Хмелевский был арестован и осужден к 10 годам ИТЛ.

В настоящее время Хмелевский группирует вокруг себя лиц из числа униатов, враждебно настроенных против Советской власти.

Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. 1996. — № 4; 1997. — № 2.

Среди своих доверенных лиц Хмелевский заявляет, что он является "генеральным викарием" (лицо, замещающее епископа) бывшего митрополита униатской церкви Слепого, который находится после отбытия наказания на спецпоселении в пос. Маклаково Енисейского района Красноярского края.

На своей квартире Хмелевский создал нелегальную церковь, где проводит систематически богослужения.

За последнее время во Львовскую область возвратилось из заключения около 30 человек бывших униатских священников, не воссоединившихся с православной церковью. Обком партии считает это крайне нежелательным.

Подобную униатскую деятельность проводят досрочно освобожденные из заключения в конце 1954 года монахи бывшего монастыря ордена "Васильян" Градюк Владимир Павлович, 1882 года рождения, Когут Николай Степанович, 1914 года рождения и другие, проживающие в городе Львове, группируя вокруг себя остальной монашеский элемент этого чина.

Необходимо указать, что с прибытием бывшего протоигумена Градюка, часть монахов оживили свою работу и систематически стали посещать его на дому, имея целью разрешить через него ряд канонических вопросов и получить совет, как действовать дальше.

Среди близкого окружения Градюк высказывает надежды на то, что монастырская жизнь монахов скоро наладится и, мол, опять будут созданы монастыри.

Заслуживает внимания деятельность возвратившегося досрочно из заключения священника Грицай Владимира Степановича, 1885 года рождения, в прошлом личного секретаря митрополита Шептицкого и Стисловского Константина Николаевича, 1899 года рождения, бывшего архивариуса консистории униатской церкви (оба проживают в городе Львове, нигде не работают).

Грицай за последнее время сгруппировал вокруг себя ряд униатских священников и монахов, через которых, используя подставные адреса, поддерживает письменную связь с митрополитом Слепым, епископом Чернецким и другими, оказывая им через этих лиц материальную помощь.

Известно также, что Стисловский по поручению польских ксендзов, согласно вручаемого ему списка, систематически отправляет богослужения для верующих на дому, а часть из полученных денег передает Грицаю для спецпоселенцев.

Имеют место случаи, когда некоторым возвращающимся из заключения священникам, через уполномоченного по делам церкви при обл-исполкоме, предоставляются приходы из числа недействующих церквей.

Так, в январе 1955 года, прибывший из ссылки священник Банах Теодор Иванович, 1879 года рождения, получил приход в с. Глинске Нестеровского района Львовской области и, используя церковный амвон, во время службы выступил с религиозной пропагандистской проповедью, в которой указывал, что молодежь перестала верить в бога, не ходит в церковь, а посещает клубы и забыла веру, во имя которой много погибло "наших соотечественников".

Обращаясь к родителям, Банах упрекал их, что многие из них перестали воспитывать своих детей в духе преданности религии и не заставляют посещать церковь, а посылают их в клуб и т. п.

Обком партии, информируя об этом, просит указаний соответствующим органам максимально ограничить возвращение униатских священников во Львовскую область.

Секретарь Львовского обкома КП Украины

М. Лазуренко

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4081, арк. 2-5. Оригінал. Машинопис.

№ 11

Повідомлення уповноваженого Ради в справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по УРСР Корчового про настрої та діяльність уніатського духовенства, яке не перейшло в православну віру

10 грудня 1956р.
Секретно

СООБЩЕНИЕ

О настроениях и деятельности не воссоединенного униатского духовенства и воссоединенного с православной церковью духовенства в западных и Закарпатской областях УССР по состоянию на 8 декабря 1956 года

Согласно указания Совета от 19 ноября 1956 года за № 667/с сообщая следующие данные о настроениях и деятельности воссоединенного духовенства и невоссоединившегося униатского духовенства западных областей.

По последним данным, в западных областях УССР проживает следующее количество униатского духовенства:

Львовская область	- 158 чел.	из них вернулись из мест заключения - 130 чел.
Станиславская "	- 84	29
Дрогобычская '	- 30	
Тернопольская "	- 35	18
Закарпатская	- 119	90
	426 чел.	267 чел.

По своей общеобразовательной и духовной подготовке почти все эти священники являются достаточно грамотными людьми и пользуются влиянием среди части верующего населения западных областей. В Львовской области почти половина униатских священников проживает в г. Львове без определенных занятий. В Станиславской области большая часть униатских священников проживает в гг. Станиславе и Коломие. Около половины униатских священников трудоустроена. Половина же живет при родственниках и нигде не работает. По данным уполномоченных Совета, значительная часть трудоустроенных, и почти все неработающие униатские священники живут хорошо, хорошо одеты, упитаны. Источником их существования являются средства, получаемые за совершение треб у верующего населения как в городах, так и на периферии, а также от пожертвований верующих. По сообщению уполномоченного Совета по Закарпатской области, помощь униатскому духовенству оказывают и католические ксендзы, допуская униатов к службам в костелах для униатов. Среди крайне недовольного таким положением воссоединенного духовенства в Закарпатской и др. областях, т. к. деятельность униатов лишает воссоединенное духовенство доходов, ведутся разговоры о том, что униатское духовенство в организованном порядке получает материальную помощь из заграницы. В с. Имстичево Иршавского р-на Закарпатской области живет вернувшийся из заключения бывший настоятель униатского василианского монастыря Сотмари. Он живет у сестры и является 12 членом ее семьи (в семье 8 детей). Эта семья живет хорошо. Православный священник в этом селе говорит: "В церковь ходят все, но за год ни одного человека я не похоронил, ни одного ребенка не крестил, ни одной пары не венчал, а были похороны, свадьбы и рождения. Все эти требы тайно выполняет Сотмари".

До последнего времени местные органы власти во всех западных областях почти никаких мер к недопущению церковной деятельности со стороны униатского духовенства не предпринимали. Объяснить это только тем, что униатские священники действуют тайно и их деятельность скрывается верующими, не совсем верно. Вернее будет сказать, что это объясняется также бездеятельностью, а в ряде случаев покровительством местных работников.

В сентябре 1956 года председатель Станиславского облисполкома послал письмо 15 председателям исполкомов районов, на территории которых униаты проводят службы и требоисправления. В этом письме было предложено не допускать проведения служб в незарегистрированных, т. е. невоссоединившихся церквях и не разрешать требоисправление униатским священникам.

1 октября с/г униатский священник Шуплат подал на имя Председателя Совета Министров СССР тов. Булганина жалобу о том, что милиция не разрешает ему проводить греко-католических служб, которые он проводил, как указывает в жалобе, по домам, сараям, лесам. (Шуплат живет в г. Станиславе).

Уполномоченный Совета по Станиславской области указывает, что из сел Бышев и Кинчаки Жовтневого р-на, где местные органы ограничили деятельность униатских священников, поступили заявления верующих о регистрации их церквей как православных. По инициативе православных священников сел Синевир, Негровец, Колочава-Горб и Колочава-Лаз Межгорского р-на Закарпатской области, 10 октября с/г четыре священника и церковные двадцатки православных общин этих сел, бывших ранее униатскими, обратились к униатскому иеромонаху Сидею, проживающему в с. Негровец, возвратившемуся из заключения и совершающему тайно униатские службы и обряды, выдающему себя за мученика за веру христову, с письменным предложением прекратить униатскую деятельность. Нам неизвестно, как на это письмо будет реагировать Сидей, но тот факт, что это заявление, помимо четырех старо-православных священников, подписало 164 церковных активиста, бывших ранее униатами, очень показателен. Он свидетельствует о том, что за исключением лиц враждебных нам (бывшие кулаки, торговцы и т. п.), а также некоторой части фанатически настроенного населения, значительная часть верующих западных областей в тех местах, где еще орудуют униаты, перестанет, при проведении необходимой работы, поддерживать униатское духовенство.

Уполномоченные Совета не отмечают заметного усиления активности униатского духовенства в последнее время.

Как в Закарпатье, так и в других областях униатское духовенство занимает выжидательную позицию. Униатское духовенство распространяет слухи о том, что вопрос о разрешении существовать униатской церкви сейчас рассматривается правительством в Москве и, что греко-католическая церковь будет Советским правительством разрешена. Воссоединившиеся священники Пензель и Кондратович в Закарпатье говорят, что бывший викарий епископа униатской церкви Мурани и папский прелат, каноник (председатель общества "Оборона веры") Хира питает надежду, что уния будет восстановлена решением правительства, что в этом направлении работает дипломатия папы.

В с. Мшана Ивано-Франковского р-на проживает два униатских священника Хмелевский и Белоскурский. Хмелевский ведет переписку с митрополитом Слепым, который сообщает Хмелевскому, что вопрос о восстановлении унии якобы будет положительно решен Советским правительством. Белоскурский собирался работать на обувной фабрике, но в связи с последними событиями на фабрику не пошел и в разговоре с воссоединившимся священником Ванчицким сказал, что сейчас нет

смысла устраиваться на гражданскую работу, т. к. события в Венгрии и Египте посодействуют скорейшему решению вопроса о греко-католической церкви.

Униатский священник Сокол И. И. в присутствии группы верующих в с. Затисовка Береговского р-на Закарпатской обл. говорил православному священнику Бутек: "Для меня недействительны никакие распоряжения епископов, находящихся под управлением самозванца Алексея, который такой же бандит, каким был Джугашвили, которого портреты решением правительства выбрасываются из всех официальных помещений. Джугашвили и Алексей — это антихристы, на них относится характеристика Откровения в цифре 666. Греко-католическую церковь ликвидировали Джугашвили с Алексеем. Скоро будет новое решение правительства, и наша церковь будет восстановлена. Вы еще до нас придете".

У воссоединенного священника Бендаса в Закарпатье был прелат Хира. По словам Бендаса, Хира отказался беседовать с Бендасом по церковным делам. Но после этой беседы Бендас говорил, что униатские священники глубоко верят в восстановление унии — "Они нам говорят, что вы еще, как блудные сыны, придете к нам и будете нас просить, чтобы мы вас приняли, но это будет уже поздно".

Эти слухи, распространяемые униатским духовенством, несомненно имеют цель поддержать и укрепить его позиции в западных областях, не допустить воссоединения униатских священников с православной церковью, сохранить свои кадры.

Из епископов западноукраинских областей ни один не предпринимал сколько-нибудь заметных действий по воссоединению униатских священников с православной церковью. В последние месяцы Станиславский архиепископ Антоний стал лично принимать меры к воссоединению униатов с православной церковью.

В Станиславской области из числа униатов, возвратившихся из заключения, в 1956 году 8 человек воссоединились с православной церковью и получили приходы, наряду с этим отказалось от воссоединения из числа вернувшихся из заключения пять человек.

В Львовской области из возвратившихся из заключения униатов воссоединились в этом году с православной церковью 3 чел. и в Тернопольской области 3 чел.

В других областях в этом году воссоединения униатских священников с православной церковью не было. В Закарпатской области воссоединившийся ранее с православной церковью священник Федорко, после поездки на "чудо" в с. Середне Станиславской области отказался от воссоединения.

О действительных настроениях униатского духовенства можно судить по такому случаю. 26 октября с. г. униатский священник Сокол И. И., встретив в Ужгороде воссоединившегося священника Кондратовича И. М., сказал ему по-венгерски: "Отче Ириней, чем скорее выскочишь из православия, тем тебе лучше будет. Слышал: вот уже идут из Венгрии, как здесь говорят, бандиты".

Большинство воссоединившегося духовенства, а также староправославное духовенство в Закарпатье остается лояльным по отношению к советской власти и, в связи с происходящим в Венгрии, высказывает осуждение попыткам установить там фашистскую власть. Многие из них говорят, что помощь Советского Союза Венгерскому революционному правительству явилась твердой преградой в развязывании империалистами третьей мировой войны.

Важно отметить, что среди воссоединенного духовенства западных областей и православных священников Закарпатья проявляются опасения в связи с современной международной обстановкой, событиями, происходящими в Венгрии. Эти опасения выражаются в следующем:

При встрече с уполномоченным Совета по Закарпатской области священники Самош, Гандера, Логойда и др. говорили: "Мы уверены, что в венгерских контрреволюционеров ничего не получится. А если, не дай только бог, они победили б и пришли сюда, православные священники были б повешаны в первую очередь". Когда уполномоченный спросил, почему они так думают, ему ответили: "Вы не знаете, какие венгры националисты. Для них, кто не знает по-венгерски, тот не культурный, не человек. Они считают, что и на небе говорят по-венгерски. А кто против того, чтобы Закарпатье было в составе Венгрии, что закарпатцы не рутены, а русины, того надо расстрелять, а в лучшем случае загнать в лагеря, что они и делали с многими православными священниками. Все мы были против Венгрии за воссоединение с СССР. Они нам этого никогда не простят".

Жена новоправославного священника Копика пришла к православному священнику и говорит: "Вам ничего, Вы были православный и остались, а что будет с нами. Если, не дай бог, придут сюда, мужа повесят". В очередное воскресенье после этой беседы жена Копика пошла в римо-католический костел в г. Мукачево и стала на видном месте, чтобы ее видели.

Историческое прошлое, а также история последних десятилетий и последних лет свидетельствуют о враждебной роли по отношению к русскому и украинскому народам униатской церкви и униатского духовенства.

Остатки униатского духовенства являются моральной базой оуновского подполья и их деятельность направлена против интересов Советского государства. Считаю, что деятельность униатского духовенства нужно пресекать, не допуская одновременно действий, вызывающих недовольство и активизацию верующих.

Необходимо, чтобы областные и другие органы власти в западных и Закарпатской областях не допускали в церквях и других местах совершения служб незарегистрированным духовенством, не допускали использования для этих служб недействующих церквей.

Также необходимо местным советским органам, милиции и прокуратуре начать работу с незарегистрированным, бродячим духовенством, монашествующими и др. элементами, исполняющими религиозные обряды без регистрации, руководствуясь Указом Верховного Совета СССР от 23 июля 1951 г. "О мерах борьбы с антиобщественными паразитическими элементами".

Нужно решить вопрос об обложении финорганами подоходным налогом духовенства и др. лиц, совершающих богослужебные обряды без регистрации. Уполномоченным Совета по областям нужно передавать сведения о таких лицах финорганам.

По отношению воссоединенного духовенства и староправославного духовенства в Закарпатской области необходимо местным советским органам и уполномоченным Совета проявлять осторожный подход к рассмотрению их жалоб по жилищным, налоговым и другим бытовым вопросам, не допуская администрирования и вмешательства в церковные дела.

Необходимо по церковной линии обязать руководителей епархий западных областей усилить работу по воссоединению униатских священников с православием.

*Уполномоченный Совета по делам русской православной церкви
при Совете Министров СССР по УССР*

Корчевой

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 288-300. Оригінал. Машинопис.

№ 12

Виписка з протоколу засідання Ради в справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР про заходи в зв'язку з посиленням роботи по ліквідації залишків унії в західних та Закарпатській областях УРСР

10 квітня 1959 р.

Копія

Секретно

IV. Слушали: 1. Предложения уполномоченного Совета по Украинской ССР тов. Пинчука Г. П. о мерах по усилению работы в связи с ликвидацией остатков унии в западных и Закарпатской областях Украины

(т. Сивенков И. И.)

IV. Постановили: 1.,Поручить тов. Карпову Г. Г. рекомендовать патриарху принять меры к активизации деятельности епископов и всего духовенства в западных и Закарпатской областях Украины в борьбе за ликвидацию остатков унии;

рекомендовать Московской патриархии продолжать организацию экскурсий духовенства западных и Закарпатской областей Украины в Москву, Ленинград, Киев (считать нежелательными экскурсии духовенства из одной области Украины в другую для обмена опытом);

рекомендовать патриархии прекратить выплачивание пенсий семьям униатских священников, если пенсионеры остались униатами, а также прекратить денежную помощь на реставрацию и ремонт церквей в западных и Закарпатской областях Украинской ССР.

Рекомендовать патриархии обязать епископов Закарпатской, Дрогобычской, Львовской, Станиславской, Тернопольской епархий:

а) перемещать благочинных и настоятелей церквей, работавших длительное время до воссоединения на одном приходе, в другие районы, села и замещать их должности новыми лицами;

б) предложить настоятелям церквей активно выступать в проповедях против Ватикана — врага православия, разжигающего вражду между народами и поддерживающего политику силы и "политику холодной войны";

в) самим активно выступать против Ватикана и унии в журналах "Православный вестник" и "Московский патриархий";

г) привлекать влиятельных среди верующих и духовенства униатов к воссоединению с православием, активизировать их выступления против Ватикана и унии;

д) через духовенство изобличать униатов, продолжающих выполнять требы, и монахов-бродяг;

е) дать указания о полном прекращении церковных служб в униатских церквях в тех селах, где имеется два церковных здания (бывшее униатское и бывшее староправославное);

ж) проследить за тем, чтобы православное духовенство в Закарпатской области осудило униатскую традицию проведения "отпустов" и несло ответственность за их проведение.

2. Поручить тов. Пинчуку Г. П. написать письма в облисполкомы по вопросу о недопущении проведения служб и треб у верующих незарегистрированным духовенством, создавая униатам невыносимые условия. В случае крайней необходимости передавать дела на таких псевдосвященников в народный суд и выселять их из района, области.

3. Предложить уполномоченным Совета по Закарпатской, Дрогобычской, Львовской, Станиславской, Тернопольской областям:

а) всячески сдерживать посвящение новых священников епископами путем отвода кандидатур. Мотивы отвода могут быть самыми разнообразными в зависимости от кандидатуры;

б) улучшить работу с епископами, благочинными в том направлении, чтобы последние во главу угла своей деятельности ставили задачу борьбы с остатками унии, работали с отдельными колеблющимися священниками, добивались их воссоединения;

в) в целях сокращения поля деятельности униатского духовенства провести дополнительную регистрацию церквей только в тех населенных пунктах, где верующие особенно активно настаивают на оформлении их воссоединения с православием (Станиславская, Львовская области);

г) в тех случаях, когда один священник обслуживает 2-5 церквей, и церковные службы в них проводятся поочередно, руководствоваться следующим: снимать с регистрации отдельные общины и использовать церковные здания для общественных нужд, если такое действие не вызовет активизации верующих; если аналогичное действие может вызвать активизацию верующих, то сохранить прежний порядок проведения служб.

4. Поручить т. Пинчуку выяснить в республиканской директивной инстанции вопрос о целесообразности выпуска церковной литературы против Ватикана и договориться об издании по линии церкви брошюры Костельника.

Верно:

Подпись

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5028; арк. 64-67. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 13

Інформація уповноваженого в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Івано-Франківській області А. Агаманюка обкому партії та облвиконкому про діяльність уніатів-покутників"

24 січня 1968р.

Копія

Секретно

СЕКРЕТАРЮ ИВАНО-ФРАНКОВСКОГО ОБКОМА КП УКРАИНЫ
тов. ЧЕРНОВУ А. О.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ИСПОЛКОМА ИВАНО-ФРАНКОВСКОЕО
ОБЛАСТНОГО СОВЕТА ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ
тов. КАЙКАНУ П. Ф.

ИНФОРМАЦИЯ

о деятельности униатов- "покутников"

В ноябре и первых числах декабря 1967 года в населенных пунктах Рожнятовского района: Перегинске, Нижнем Струтине и Циняве, а также в селах Большая Тура Долинского района были отмечены случаи, когда ряд лиц сторонников бывшей греко-католической церкви, называющих себя "покутниками", врываются в здания русской православной церкви во время прохождения там религиозных служб, где учиняли хулиганские действия по отношению верующих, нанося им и их религиозным чувствам оскорбления, а также совершали антисоветские выкрики.

В последующее время такие факты были зарегистрированы и в других населенных пунктах, так:

17 декабря 1967 года во время религиозной службы в церковь села Пирогов Богородчанского района зашли четыре женщины — жительницы этого же села, являющиеся "покушицами", которые, расталкивая людей, пробрались к алтарю, выкрикивая проклятия по адресу всех присутствующих в церкви людей, призывая их порвать отношения с православием, вернуться к греко-католической вере и т. д.

Следует отметить, что никто из находившихся в церкви людей не прервал "покутниц", они закончили свою болтовню и спокойно покинули здание церкви.

31 декабря 1967 года утром, до начала религиозной службы, во время исполнения обряда крещения в церковь пос. Войнилов Калушского района зашли три неизвестных женщины, как позже выяснилось, они являются "покутницами" и якобы проживают во Львовской области.

Эти женщины стали выкрикивать: "Вы изменники, вы предали Христа и свой народ, вы служите сатане, вы служите ленинским коммунистам, вы не признаете истинную веру Христа, закрасили его сердце" и т. д.

Возбужденные поступком "покутниц", верующие пытались выдворить их из церкви, однако "покутницы" оказывали сопротивление и намеревались бить и ломать культовые предметы.

Услышав о том, что кто-то из верующих пошел вызывать милицию, "покутницы" немедленно покинули церковь и убежали разными дорогами в сторону села Дубовица Калушского района.

31 января 1967 года во время религиозной службы в церковь поселка Коршев Коломыйского района ворвалось около 14 человек "покутников" из села Лиски Коломыйского района. Все они, расталкивая верующих, пытались пройти к алтарю, выкрикивая, что они были ослеплены верой во все советское, преклонялись перед православной церковью, сейчас прозрели, спокуют свою вину перед истинным богом и прочее, призывали верующих следовать их примеру.

Провокационные действия "покутников" привели в ярость верующих, которые, выгоняя их из церкви, стали их избивать.

Перечисленные действия "покутников" свидетельствуют о том, что за их спиной стоят опытные "вожаки", которые, используя ослепленных религиозным фанатизмом людей, продуманно толкают их на организованные провокационные антисоветские и антиобщественные действия.

В беседах со служителями религиозного культа и верующими посетителями стали поступать сигналы о том, что бывшие греко-католические священники и их сторонники из числа местного населения, которые ранее в категорической форме пытались отмежеваться от поклонников т. н. "Святой горы" в с. Среднем, назвавших себя впоследствии "покутниками", сейчас, видя их открытые и безнаказанные провокационные действия, направленные на ликвидацию православной церкви и реставрацию греко-католической церкви, одобряют их.

Безнаказанность в поведении "покутников" придает бодрость и другим униатским националистическим элементам, а также религиозным фанатикам, которые каждый по-своему ведет среди населения пропаганду за открытие церкви.

Лишь только после Вашего вмешательства в Рожнятовском и Коломыйском, Долинском районах по линии милиции выявили некоторых инициаторов среди "покутников", которые хулиганили в церквях и применили к ним Указ Президиума Верховного Совета СССР о мелком хулиганстве.

Полагаю, что эти действия не могут служить полной мерой в ликвидации антиобщественных и антисоветских действий "покутников"

и, видимо, следовало бы органам государственной безопасности и прокуратуре области выявить и привлечь к ответственности главарей "покутников", находящихся на нелегальном положении. Настоящее сообщая на Ваше рассмотрение.

Уполномоченный Совета по делам религий

А. Атаманюк

Верно:
Подпись

ЦДЛГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 42, арк. 5—7. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 14

Пропозиції відділу пропаганди та агітації ЦК КП України і проект постанови ЦК КП України про заходи щодо припинення діяльності уніатів

10 серпня 1968р.

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТУ КП УКРАЇНИ

Останніми роками в західних областях Української РСР ускладнилась релігійна обстановка. В значній мірі це обумовлено тим, що Ватікан продовжує посилювати вплив католицької церкви в СРСР. З цією метою він намагається використати невоzz'єднаних уніатських священників і монахів, які в кількості 800 чоловік проживають на території Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської і Тернопільської областей.

Відомо, що ці залишки уніатського духовенства, підігріті антирадянською пропагандою Ватікану та інших ідеологічних центрів капіталістичних країн, блокуються з націоналістичними елементами, поширюють чутки про відновлення на Україні греко-католицької церкви, підбурюють віруючих на самовільне захоплення культових приміщень знятих з реєстрації релігійних громад, порушення радянського законодавства і громадського порядку.

З приводу припинення незаконної діяльності уніатів і поліпшення антирелігійної роботи серед трудящих в липні 1968 року Політбюро ЦК КП України прийняло постанову "Про серйозні недоліки в роботі партійних організацій Івано-Франківської області по атеїстичному вихованню населення".

Поряд з наміченими в постанові ЦК КП України заходами по припиненню незаконної діяльності уніатів, вважали б за доцільне використати в цій справі і руську православну церкву, яка завжди виступала проти уніатства.

Тому відділ пропаганди і агітації підтримує пропозицію уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР про видання на замовлення екзархату України православного молитовника українською мовою (тираж до 100 тис. примірників), збірника, спрямованих проти Ватікану статей Костельника, відновлення випуску у м. Львові щомісячного журналу екзархату "Православний вісник" (обсяг — 2 друковані аркуші, тираж — 10 тис. примірників). Ці видання для віруючих були б протиставлені ворожій нам літературі, яка різними шляхами розповсюджується уніатами серед населення.

Крім того, на нашу думку, можна було погодитись з пропозицією про переведення з Києва Фролівського і Троїцького монастирів в Закарпатську і Івано-Франківську області, розмістивши їх в приміщеннях колишніх греко-католицьких монастирів, що зараз пустують. Ці правос-

давні монастирі могли б відіграти відповідну роль в обмеженні впливу уніатів на віруючих.

Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР підтримує ці пропозиції.

Проект постанови ЦК КП України додається.

Зав. відділом пропаганди й агітації ЦК КП України

Шевель

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 42, арк. 29-30. Оригінал. Машинопис.

ПРОЕКТ

**Питання уповноваженого Ради в справах релігій
при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР**

ПОСТАНОВА ЦК КП УКРАЇНИ

1. Дозволити Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР на замовлення екзархату України протягом 1968—1969 рр. видати:

православний молитовник українською мовою тиражем 100 тис. примірників;

збірник статей Г. Костельника обсягом до 10 друкованих аркушів, тиражем 10 тис. примірників.

2. Відновити з 1969 року випуск у м. Львові щомісячного журналу екзархату України "Православний вісник" обсягом до двох друкованих аркушів, тиражем до 10 тис. примірників.

3. Держплану УРСР передбачити необхідну кількість паперу для здійснення цих видань.

4. Доручити уповноваженому Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (т. Литвину) вирішити питання про переведення протягом 1968—1969 років з м. Києва Фролівського монастиря в Закарпатську область і Троїцького монастиря в Івано-Франківську область.

Підпис

т. Шелест Ті. Ю.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 42, арк. 31. Оригінал. Машинопис.

№ 15

Доповідна записка уповноваженого Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по УРСР К. Литвина про виконання постанови ЦК КП України від 6 лютого 1973 року "Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території Української РСР"

*13 липня 1973р.
Таємно*

На виконання постанови ЦК КП України від 6 лютого 1973 року "Про заходи по посиленню боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території Української РСР" уповноважений Ради в справах релігій по УРСР в квітні ц. р. провів нараду відповідатських працівників апарату уповноваженого по УРСР за участю уповноважених Ради по Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській, Донецькій, Миколаївській та Ворошиловградській областях. На цій нараді було обговорено заходи по виконанню постанови ЦК КП України.

Уповноважені Ради по Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Закарпатській областях разом з місцевими органами влади розробили заходи, з урахуванням специфіки місцевих умов, по посиленню

боротьби проти залишків уніатства. В цих областях виявлені майже всі населені пункти, де нелегально діють уніатські священники, монахи і монахині.

Місцеві органи влади взяли на персональний облік уніатів і встановили контроль за їх діяльністю. Так, в Івано-Франківській області взято на облік 319 уніатів, із них: 118 монахинь, 145 т. з. уніатів-покутників та 56 уніатських священників. В Тернопільській області виявлено і взято під контроль діяльність 35 колишніх уніатських священників, 2 псаломщики, 76 монахів і монахинь, які проживають в 31 населеному пункті. У Львівській області проживає 145 уніатських священників, із них 41 чоловік раніше відбували покарання за антирадянську діяльність. Із 145 уніатських священників 70 проживає в м. Львові, а решта — в районах області. Якщо в 1968 році діяльність уніатів була поширена в 77 населених пунктах, то зараз вони сконцентрували свою діяльність в декількох містах і селах Пустомитовського, Самбірського, Сокольського, Яворівського, Нестерівського та інших районів, взято на облік 200 бувших монахів та монахинь уніатських монастирів. Крім цього, уніатські групи віруючих виявлені в Миколаївській області в с. Лимани Жовтневого району та в с. Сирово Врадіївського району. В Ворошиловградській та Донецькій областях серед переселенців західних областей уніатів не вживлено, проте робота в цьому напрямку продовжується.

З метою встановлення дійового контролю за діяльністю уніатів всім рай(міськ)виконкомом були надіслані списки уніатів, покутників, монахів та монахинь, які проживають і діють на території цих районів. Уповноважений Ради по Івано-Франківській області разом з адміністративними органами перевірили 47 населених пунктів, в яких проявляється ворожа діяльність залишків греко-католиків і вжили відповідних заходів по організації профілактичної роботи з боку місцевих органів шіади по ліквідації уніатського підпілля.

Місцеві органи влади провели з уніатськими священниками та монахами індивідуальні бесіди з питань додержання ними законодавства про релігійні культи і попередили їх під розписку про відповідальність за протизаконну діяльність.

Значна робота проведена по ліквідації т. зв. "святих місць". Так, в Тернопільській області на т. зв. "святому місці" в м. Зарваниці Тербовлянського району заплановано протягом 1973 року спорудити водозбірник і відвести джерельну воду безпосередньо для населення села. Цей захід схвально був прийнятий мешканцями цього населеного пункту. Повністю ліквідоване т. зв. "святе місце" в селищі Вашківцях Вижницького району Чернівецької області на горі Ганни та на Середнянській горі Івано-Франківської області, де збиратись уніати з різних областей. Така ж робота проводиться в Львівській і Закарпатській областях.

В травні 1973 року у м. Львові була проведена друга групова нарада уповноважених Ради по західних областях за участю уповноваженого Ради по УРСР, на якій особлива увага зверталась на ліквідацію т. зв. "святих місць" і зокрема своєрідних уніатських монастирів.

На відміну від православних монастирів, згідно уніатського статуту, греко-католицькі монастирі невеликі, як правило, в них проживає 3-5, а інколи і більше насельниць. Така структура збереглася до сьогоднішнього дня.

Відомо, що всі уніатські монастирі були ліквідовані в 1946—1948 роках. Проте значна частина монахів і монахинь залишилась на позиції уніатства і згодом групами від 3 до 12 осіб поселилася в приватних будинках або в комунальних квартирах, де ведуть монашеський спосіб життя. Зафіксовані факти, коли і зараз монахи і монахині купують нові приватні будинки, обставають їх згідно уніатських канонів відпо-

бідними іконами та всіма іншими атрибутами цього віросповідання. Це мало місце у Львівській і Тернопільській областях. Ці монашеські групи являються опорою в діяльності уніатського духовенства. Більшість монахів і монахинь похилого віку, деякі з них працюють в медичних закладах, займаються збиранням лікарських рослин, що дає їм змогу бути в багатьох населених пунктах і проводити нелегальну благодійну діяльність, вони збирають кошти для уніатських священників, оповіщають про населені пункти, де можна виконати обряди по уніатським канонам. Так, наприклад, в м. Львові в будинку по вул. Куйбишева 12-а є своєрідний уніатський монастир зі всіма греко-католицькими атрибутами. Тут проживає 11 черниць, більшість з них займається благодійництвом і приватною медичною практикою. Подібні уніатські монастирі функціонують по вул. Ломоносова, Мучній, Б. Хмельницького в м. Львові, селищі Рудно, м. Золочеві та в інших населених пунктах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Закарпатської областей. Місцевим органам влади дані конкретні рекомендації по виявленню цих релігійних осередків та припиненню їх антигромадської діяльності.

Значна робота місцевими органами влади проводиться по недопущенню уніатським духовенством проведення служб і обрядів в закритих церквах та в будинках віруючих.

Для послаблення впливу уніатського духовенства на населення в областях республіки приділяється значна увага викриттю реакційної суті уніатства та його органічної єдності з українським буржуазним націоналізмом.

Враховуючи, що діяльність греко-католиків приймає різноманітні форми і носить відкрито націоналістичний характер, радянські, і адміністративні органи стали притягати найбільш злісних порушників законодавства про культ до адміністративної і кримінальної відповідальності. Ведеться робота по відриву рядових віруючих від націоналістично настроєних уніатських екстремістів та релігійних фанатиків. Так, в м. Івано-Франківську був притягнутий до адміністративної відповідальності активний уніат Гаврилів, матеріали про протизаконну діяльність монаха Чучмана П. П., що проживає в м. Яремча Надворнянського району, передані в народний суд для притягнення його до кримінальної відповідальності. В Тернопільській області за проведення богослужінь на приватних квартирах та організацію нелегальних зборищ були оштрафовані колишні уніатські священники Погорецький М. І., Кандибалюк А. М. та інші.

Мали місце факти, коли уніати підбурювали віруючих на відкриті масові виступи і на антигромадські прояви. В нелегальній місіонерській роботі греко-католики велику увагу гфіділяють молоді і дітям шкільного віку з метою залучення їх на свій бік. Більшість священників-уніатів здійснюють релігійні обряди у своїх будинках або в будинках віруючих, хрестять дітей, відспівують померлих, сповідають, освящають пасху, нові будинки, що приносить їм значні прибутки. Особливу підтримку одержують уніатські священники від осіб, які повернулися з місць ув'язнення за антирадянську діяльність.

Всі ці явища враховуються місцевими органами влади в їх боротьбі проти залишків уніатства. В районах і населених пунктах, де діє уніатське підпілля, проводиться робота по посиленню контролю та припиненню діяльності греко-католицьких екстремістів.

Для послаблення діяльності уніатів залучається православне духовенство. Проте слід зазначити, що в ряді місць воно цю боротьбу використовує для посилення впливу на населення і звертається в радянські установи з вимогами розширити їх права щодо здійснення обрядів хрещення на приватних квартирах і таке інше, що перечить законодавству про культ.

Виконуючи постанову ЦК КП України від 6 лютого 1973 року, на місцях активізували свою діяльність комісії сприяння контролю за додержанням законодавства про культи, ведеться робота по раціональному використанню закритих культових приміщень, впроваджуються в життя нові громадянські обряди, посилилась атеїстична робота з релігійниками і особливо з прихильниками уніатства.

Проте, як свідчать інформаційні матеріали уповноважених Ради по Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Закарпатській, Миколаївській, Донецькій та Ворошиловградській областях, робота по боротьбі з залишками уніатського духовенства ще не набрала належного розмаху і плановірності.

Уповноважений Ради по УРСР

К. Литвин

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 872, арк. 75-78. Оригінал. Машинопис.

*Документи до публікації підготував В.
І. Сергічук*

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Ю. Г. ПИСАРЕНКО (КИЇВ)

Смерть Святогора: відголос передісторії людства в билинах

Билинний образ Святогора відносять до числа кількох так званих старших богатирів — титанічних істот, які зберегли на собі сліди язичницьких уявлень, міфів, легенд¹. При цьому, якщо в класичному руському епосі сюжети про загибель героїв одиничні, то два з них нерозривно пов'язані із Святогором. Це — розповіді про те, як богатиря перемогла "тяга земная", що містилась у переметній сумочці, та про те, як за ним починається віко труни. У зв'язку з цим В. Я. Пропп писав: "Якщо про одного героя двічі, й до того ж по-різному, говориться про його загибель, це означає, що загибель пов'язана із самою сутністю, з природою цього героя, що в особі Святогора зображується герой приречений. На відміну від загибелі інших героїв, у його загибелі немає нічого трагічного. Його загибель ніби закономірна і у слухачів не викликає співчуття до нього"².

Неодноразове повторення в билинах теми Святогорової смерті приводить до думки про її принципове значення для народної свідомості. Ця смерть описується як певний урок, хоча вже й не зовсім зрозумілий самим оповідачам. Очевидно, з'ясувавши, чому неминуча загибель Святогора, відкріємо загадку початкової актуальності такої розповіді.

Як не парадоксально, але билини дають зрозуміти, що причиною смерті цього богатиря-велетня є саме його сила, котра представлена як надмірна. Святогора "земля на себе через силу носить..."³; "Не ездил он на Святую Русь, / Не носила его мать сыра-земля"⁴. Відповідно, коли в одному з варіантів билини зачинений у труні Святогор через щілину передає Іллі Муромцю, шляхом дихання, свою силу, останній приймає лише її частку чи, взагалі, від неї відмовляється: "Будет с меня силы, больший братец; / Не то земля на себе носить не станет"⁵. Або ж: "Мни твоей-то силушки не надобно, / А мне своей-то силушки достаточно; / Если силушки у меня да прибавится, / Меня не будет носить да мать сыра-земля..."⁶. Сила Святогора чомусь супротивна Матері-землі й несумісна із самим на ній існуванням. Його місце в землі. Як зазначають В. В. Іванов і В. М. Топоров, хоча Святогор і Земля, в певному сенсі, антагоністи, проте цей богатир генетично пов'язаний із Землею, його сила є хтонічною⁷. Отже, поняття "сила" опиняється тісно об'єднаним з поняттям "Мати-земля". Вона є мірою сили, відрізняючи силу "життєву" від "смертельної". Вона ж і джерело сили. Як про це писав О. М. Афанасьєв, титани при всьлякому падінні під час битви, тільки-но торкалися землі, відразу ж поставали із ще більшими силами. Геркулес, щоби перемогти Антея, змушений був підняти його у повітря і, не даючи йому торкатися ногами землі, задушив ослаблого ворога. Руські богатирі набираються "силы-крепости", падаючи на "Мать-сыру землю". У пісні про боротьбу Іллі Муромця з Нахвальщиною (із збірки П. В. Кіреєвського⁸) послизнувся богатир, "пал Илья на сыру землю; (...) Лежучи у Ильи втрое силы прибыло...". У народній казці богатирський кінь двічі вдаряє п'ятою доброго молодця так, що той падає на землю, а потім питає його: "Много-ль силы прибыло?"

"Прибыла сила великая" — відповідає молодець. Щоби стати перевертнями, чаклуни і відьми ударяються об землю⁹. Отже, чому Мати-земля може виступати джерелом сили?

Перше, що спадає на думку, уявлення про аграрну, годуючу функцію землі. Уявлення про землю як джерело сили людини або ж про обмін між ними силою засвідчується у ряді землеробських обрядів. Так, у Білорусі жниці витрачену під час жнив силу повертали собі шляхом качання по землі¹⁰. Аналогічний обмін силою між людьми і землею спостерігався у Росії. С. В. Максимов наводив випадок, коли жінки збили з ніг священика, почали качати його по зеленях й самі перевертатися поряд, примовляючи: "Нивка-нивка, отдай твою силку, пусть уродится долог колос, как у нашего батюшки-попа волос"¹¹. Є. В. Барсов описував жнивний обряд, що практикувався в селі Хмеліне Череповецького повіту Новгородської губернії, у першій частині якого селянки, скінчивши уборку врожаю, провадили магічні дії над невижатим кушиком колосків, що називалося "вертеть бороду Волосу", а у другій — повертали собі від землі "покладену" в ниву під час жнив силу, припадаючи спиною до землі і перекидаючись через голову. Перед цим селянки співали: "Жнива, ты жнива, / Отдай мою силу: Я жала — в тебя силу клала"¹². Дослідник приходив до думки, що саме Волос був володарем "тяги земной", джерела рослинності, життя і всіляких сил¹³. Поняття "тяга земная" — точка прикладення фізичної сили в билинах про Святогора, вчений поширював і на таємні життєві сили землі, які наповнюють конкретним змістом роль Волоса, як бога скотарів і землеробів. Отже, якщо Волоса можна порівняти із Святогором, то це, в свою чергу, не виключає ймовірності аграрних зв'язків останнього. Крім того, епізод смерті Святогора в труні знаходить пряму аналогію із міфологічним сюжетом смерті єгипетського бога рослинності Осіріса¹⁴. Відповідно поняття "сила", а саме вона спричинила смерть Святогора, набирає землеробського відтінку — "достиглість". Це добре узгоджується з полісемією спорідненого з "Волос" кореня "волот"¹⁵. У східнослов'янських мовах "волот-велет" — це велетень, богатир. Водночас "волот, волоть, волотка" тощо — звичайно "стебло трав'янистих рослин разом із плодом, колосом", "верх снопа", "оберемок сіна"¹⁶. З точки зору смерті велетня Святогора цікаве й те, що термін "волот" виявляє також зв'язок із смертю, загробним світом. Згідно з поширеними у східних слов'ян легендами, вологи — це народ, що загинув, пішов у землю¹⁷. У Білорусі та Західній Росії кургани найчастіше називають "волотовками". У багатьох місцевостях Білорусі було прийнято відправлятися весною, на Радуницю (день поминання предків) цілими сім'ями на могили-волотовки, а розповіді про волотів-осилків були традиційними під час аналогічного осіннього свята "дзедов"¹⁸. На нашу думку, полісемія терміну "волот" — велетень, колосся, небіжчик — відбилася у ритуалі, який виконував 1545 р. молодий Іван Грозний під час свята першої борозни "на Коломне". Князь орав першу борозну, сів гречку, ходив на ходулях і одягався в саван, що, на думку Б. О. Рибаківа, становило єдиний аграрно-магічний комплекс: "Збільшення людського зросту ходулями було пов'язане з магічним уявленням про вишину майбутнього колосся, а саван — з культом предків, які лежать у землі й допомагають родючості землі"¹⁹.

Міфологізоване уявлення про злиття людини-небіжчика зі збіжжям вгадується також в язичницьких обрядах, зображених "Повістю временних літ" під 1024 р. Тоді, під час голодних заворушень у Суздальщині, волхви вбивали "старую чадь" — дідів, стверджуючи, що це саме вони "держать гобино"²⁰, тобто затримують появу врожаю. Отже, їхня смерть, навпаки, начебто мала цьому врожаю сприяти. Убиті діди ніби самі мали відродитись у вигляді врожаю. Паралель між полісемією коре-

ня "волог", можливим аграрним тлумаченням смерті повного сил Святого-ра і уявленням про "старую чадь" підкріплюється етимологією російського "старый". М. Фасмер наводить, зокрема, такі споріднені терміни, як литовське *stugas* — "товстий, великий", давньоісландське *styggr* — "великий, сильний, поважний, мужній", давньоіндійське *sthira* — "міцний, сильний"²¹. Докладні дані щодо зв'язку терміну "старий" із поняттям "сили" й, до того ж, авторитету та високого соціального стану, знаходимо у О. М. Трубачова. Відносно розглядуваного нами поняття сили в билинах, цікаве зауваження, що прозивання "старым казаком" Іллі Муромця визначає його силу²². Отже, "старая чадь" має вмерти саме через свою силу, тобто, як і Святогор. Ця "аграрна" необхідність смерті "сильного" якнайпрозоріше тлумачиться російським прислів'ям: "Не старый умирает, а поспелый"²³. Людина, що, за поняттями землеробів, звичайно розумілася як нагіврослина, досяглій певного віку, отже сили, достиглості, має своєчасно вмерти -- повернути свою силу землі, через посередництво якої ця сила знову потрапить до людей²⁴.

Аграрно-магічні уявлення про вбивство предків, які ніби оживають у новому врожаї, знаходять відповідність у аналогічному вбивстві царів — первісних вождів, — котрі у багатьох давніх традиціях вважалися такими, що шляхом магії можуть забезпечувати родючість. Відповідно у випадку засухи, голоду, люди, вважаючи це наслідками неухваленості або зловмисних дій царя, який "затримує" дощ тощо, спрямовували свій гнів проти нього, найчастіше караючи його смертю²⁵. Іншою причиною усунення, як правило, вбивства правителя, могло стати його старіння, котре розглядалося підлеглими як загроза нормальному ходу природних явищ. Люди боялися, що може загинути врожай або почнуть хворіти — і вмирати вони самі й худоба. Єдиним способом відвернути цю небезпеку вважалося — при появі перших ознак занепаду сил — піддати боголюдину смерті й перевести її душу в тіло сильного наступника. Йшлося саме про перші ознаки старості, оскільки плем'я було зацікавлене, аби вождь ще був достатньо здоровий і міць його тіла, а разом з нею і всього довколишнього світу, не прийшла у занепад²⁶. Цими поглядами якнайкраще пояснюються дані про ототожнення у багатьох давніх традиціях держави із плоттю царя²⁷. Яскравим прикладом, що засвідчує магічне ототожнення плоті царя (його фізичної суті) з щастям країни є випадок із захороненням по чотирьох районах Норвегії розчленованого тіла загиблого конунга Хальвдана Чорного. Оскільки роки його правління були найурожайнішими, знатні люди вважали, що такий захід і надалі забезпечить країні врожайні роки²⁸. Це свідчення стоїть серед багатьох інших — про захоронення визначних осіб з тією ж метою²⁹, наприклад, про поховання по кількох містах Єгипту окремих часток тіла Осіріса³⁰.

Цікаво і те, яким чином здійснювався перехід душі старого вождя до його наступника. Так, за даними Д. Д. Фрезера, на індонезійському о. Ніас вождь ще за життя вибирав собі спадкоємця серед своїх синів. "Але для того щоб підтвердити своє право на титул вождя, сину, на якого випав вибір, необхідно ротом або мішком упіймати останній подих, а разом із ним і душу вмираючого вождя"³¹. У деяких народів наслідування престолу незмінно супроводжувалося поїданням наступником якоїсь частки тіла попереднього вождя.

Деякою мірою ці приклади відповідають засобам передачі сили Святогором Іллі Муромцю -- через подих, змашування потом вмираючого, лизання цього поту або білої піни³². Як з цього приводу зазначав В. Я. Пропп, обидва уявлення -- про те, що можна перейняти силу від живого або вмираючого через його дихання або ж від померлого шляхом прилучення до його останків — мають глибоку доісторичну давність³⁴. Так, могло йтися про вбивство та з'їдання, іноді поховання живими, своїх батьків, що, зокрема, спостерігалось у середні віки у балтійських

слов'ян, наприклад, у велетів, вільців або лютичів³⁵. Геродот писав про массагетів, що стариків, які дожили до глибокої старості, вони вбивали, а м'ясо їх варили разом із м'ясом жертвних тварин і з'їдали. Так померти вважалося за блаженство (I, 216). У ісседонів аналогічно робили з м'ясом того, хто помер сам (IV, 26). Згідно з тим же Геродотом, у індійського племені падайїв було заведено вбивати та з'їдати того, хто занедужав (III, 99)³⁶. За Н. М. Велецькою, "функціональний зміст ритуального з'їдання предків полягає переважно у прилученні до сили предків, утриманні цієї сили в своєму середовищі". Уявлення, що вбивство (смерть) найстаріших або найвищих за соціальним рангом членів суспільства приносить людям врожай, певно, є результатом більш пізнього переосмислення саме цієї ідеї. Отже, шукаючи відповіді, чому має вмерти "сильний", зокрема, билинний Святогор, недостатньо обмежуватися рамками суто землеробських поглядів.

Очевидно, у первісному світогляді існують уявлення про якусь надіндивідуальну силу, що належить колективі або ж уособлюється колективом. Окрема людина ніби виступала її тимчасовим користувачем, на схилі віку повертаючи її громаді співплемінників. При цьому зберігався загальний принцип - старий має покінчити з життям або треба йому в цьому допомогти ще до того, як організм одряхліє, сила вичерпається і нічого буде передавати.

Розуміння сили, як невід'ємної ознаки колективу, етносу, відбилося в тому, що і слов'яни, і ряд інших народів для позначення "велетня" традиційно залучали етноніми. Характерні, наприклад, польське *olbzym* (давньопол. *obrzum*), верхньолуж. *hobrg*, чеське *obrg*, словацьке *obug* і словенське *ubar* — "велетень", пов'язані з аварами, обрами³⁸. Цьому відповідає характеристика обрив у "Повісті временних літ": "Бъшіа бо обьре теломъ велици..."³⁹. Руське "исполин", "сполин" виводять від племені спадів, згадуваних Плінієм Старшим (I ст. н. е) на Дону та Йорданом (VI ст.) у Причорномор'ї. Термін "чудь", більш відомий як етнонім, у давньоруських рукописах іноді у формі "шудь", згадується як позначення "велетня". Давньонімецьке *hъne* — "гігант" походить від етноніму "гунн"⁴⁰. Іншу тенденцію, коли з уявленням про велетенську силу пов'язувалася самоназва народу, зустрічаємо у випадку західнослов'янського племінного об'єднання велетів, від слов'янського кореня **vel* - (великий), їх називали також лютичами, вільцями, вульцями (тобто — вовками), в чому, напевно, відобразилися риси тотемізму. На думку хроніста XI ст. Адама Бременського, лютичами називали сильних людей. Саме велети, вільці, лютичі поїдали своїх предків⁴¹.

Згідно з висновками В. М. Топорова, повноправний член давньослов'янського суспільства позначався терміном **velijb*. Водночас позначення самої соціальної ланки, до якої він належав, а також її власності, встановлюється ним у праслов'янському **volstb*. Обидва терміни зіставляються з іменем божества "Велес-Волос"⁴². Цікаво, що в іншому місці вчений писав, що джерело слов'ян **velijb*, **velikb*, російськ. "велики й" могло колись позначати й небіжчика⁴³. Це збігається із зробленими нами висновками, що "велет-волот" було колишнім позначенням небіжчика-предка. При цьому, очевидно, не має дивувати збіг назв повноправного члена общини і небіжчика. У родовому мисленні "царство мертвих" — це звичайно місце предків, прабатьківщина. Живі, мертві й ненароджені виступали у суцільній єдності, як члени одного колективу⁴⁴.

У світлі пропонованих зіставлень російське прислів'я, що характеризує общину, — "Мир — велик человек"⁴⁵, дістає конкретний вираз в уявленні про рід, общину, народ, етнос як велетня.

Чудовим підтвердженням того, що належність до народу, рівноправне членство в родовому колективі асоціювались із володінням фізичною силою, як і того, що джерелом цієї "етнічної" сили (відтак і основою

поняття етнічності, розуміння єдності роду) виступало уявлення про Землю, територію, є наступний приклад. Нам уже неодноразово доводилося звертатися до співвідношення між зображеннями підземного божества на Збруцькому ідолі та народно-правового обряду клятви з дерном на голові⁴⁶.

Ім'я показаного на "збруцьких рельєфах" "держателя землі" встановлюється Б. О. Рибаківим як "Велес-Волос", на підставі визначеного лінгвістами зв'язку кореня *vel — із світом предків, які лежать у землі⁴⁷. Як бачили, з іншого боку, цей корінь має значення "сили" ⁴⁸. Саме божество виступає володарем надзвичайної, велетенської сили, "волотом", що підтверджує вже висловлену думку про спорідненість волотів з Волосом, як за ім'ям, так і за функціями⁴⁹. Зображення Волоса на Збруцькому ідолі засвідчує, що підняти і вдержати Землю (тягу земную), самому стоючи на ній, чудовому велетню (Святогору) не під силу. Це можливо, лише опинившись під нею.

Цікавою паралеллю "збруцькому держателю землі", Волосу є обряд клятви з дерном на голові. Він, по суті, виступає ритуальною основою міфа про Велеса. Цей обряд спостерігався у Росії до кінця XIX ст. у суперечках селян про межі. Селянин, оспорюючи важко контролювану межу покосу, виривав шматок дерну із травою, клав собі на голову і клявся перед присутніми, що коли покіс не належить йому, то покарає його Мати-сира земля. Вперше цю клятву згадує давньослов'янський переклад слів Григорія Богослова XI ст., "Беседа Григорія об избиении града" у переліку слов'янських язичницьких забобонів: "...Овъ же дрънь въскроушь (викраєний. — Ю. П.) на главе покладая, присягоу творить..."⁵⁰. Найцікавіше, що пізньому значенню клятви • доводити право на користування ділянкою землі передувало дещо інше -- доведення належності до землі людини. Ця обрядовість мала засвідчувати ідентичність людини, саме її існування, повноправність, які в архаїчному суспільстві отримували вираз у зв'язку людини з родом, рідною землею-територією общини. Земля фактично виступала еквівалентом належності людини до колективу, що засвідчується й іншими, похідними від клятви з дерном обрядами, ніяк не пов'язаними з доказом земельної власності. Такими є обряди укладення договору, підтвердження статусу, котрі за своєю формою можуть вважатися варіантами клятви з дерном. Зокрема, це обряд укладення побратимства у скандинавів. Вирізали довгу смугу дерну, встромляли в землю списа і клали на нього цю смугу так, щоб обидва кінці звисали по сторонах до землі. Побратими проходили під дерном, кололи собі підшву або руку, щоб кров змішалася із землею, потім падали на коліна і клялись у взаємній вірності⁵¹. На Запорозькій Січі, коли обирали кошового отамана, сипали йому на голову пісок або ж мазали маківку грязюкою, мовляв, для того, щоб "він не забував про своє низьке походження і не прагнув би до підвищення над усім товариством"⁵². Згідно з Тітмаром Мерзебурзьким (XI ст.), лютичі, затверджуючи договір, обрізували верхівку волосся, змішували з травою або шматком дерну і били по руках. Останній варіант може бути визнаний посереднім між клятвою з дерном і пострижинами, котрі також символізували введення у статус, набуття повноправності, шляхом тимчасової смерті — жертвування частки волосся Землі, замогильному світу⁵⁴.

Думка про те, що належність до землі, яка доводилася клятвою з дерном, дорівнювалася належності до роду, дістає підкріплення у висновках В. П. Петрова, що погляд на "землю", як на "мати", являє собою в фольклорі ранньо-класових суспільств стадійно більш пізню деформацію більш ранньої тотожності "матері//місця", "родової общини//місця поселення (села-жила)"⁵⁵. "В материнському родовому суспільстві, тобто в суспільстві, в якому рід ґрунтується на материнському

праві, — пише вчений, — ідея "зв'язку всього" була ідеєю "родового кровного зв'язку", причому основою зв'язку була мати. (...) Мати уявлялась "зв'язком всього", "причиною" і "місцем" буття. "Материнствувати" це означало "бути", бути в матері та через мати, в роді й через рід, "мати//рід". (...)

Мова родового суспільства не відрізняє назви роду від назви місця, — момент, що заслуговує особливої уваги, оскільки для нас особливо важко уявити собі тотожність "істоти" і "місця". Наявність нерозчленованого уявлення "матері//місця", "народжуючої//місця", веде за собою наявність уявлення про "народжуюче місце"; мати є "місце", "передумова", "причина" народження, тобто, інакше кажучи, є деяке місце, що народжує. Топогентільне уявлення матері-роду, просторове уявлення "народжуючої", уявлення — характерне для ранніх стадій давнього родового суспільства" ⁵⁶.

Незважаючи на вірну спрямованість міркувань про те, що появи поняття "Мати-земля" передувало уявлення про народжуюче місце, їх деталі викликають сумніви. Наприклад, з думкою В. П. Петрова про те, що із тотожності "матері//місця", "народжуючої//місця" походить уявлення про "народжуюче місце", не узгоджується наведений ним приклад: "Коли Спенсер і Гіллен розповідають про австралійців, що у них є розщипина в землі й камінь, що там лежить the Eratipa Stone, звідки виходять діти, — і жінки, які бажають мати дітей, здійснюють паломництво до цього каменя, — ми маємо дуже яскравий приклад такого топогентільного уявлення" ⁵⁷. Тобто, як не дивно для нашого сучасника, але цей приклад цілком чітко дає зрозуміти, що людина спочатку уявлялася такою, що приходить із землі ⁵⁸, й мати переймає народжуючу функцію від місця на землі. На наш погляд, первинність саме такого уявлення підтверджує також приклад із історії Давньої Русі.

Згідно з Іпатіївським літописом, 1173 р. дружина Рюрика Смоленського, супроводжуючи чоловіка з Новгорода до Смоленська, у місті Лучині народила сина. Його зв'язок з князівським родом був підкреслений присвоєнням йому двох "дідніх" імен • християнського • Михайло і княжого -- Ростислав. Батько подарував йому місто Лучин, а на місці, "где ся родшгъ", поставив церкву св. Михайла ⁵⁹. В. Л. Комарович, шукаючи відповіді, чому саме "на тому місці", а не де-небудь поруч, робив висновок, що це з'ясовується з міжнародних даних про шанування матері-землі: вмираючого клали неодмінно на землю в переконанні, що душа саме там, де його покладено, повернеться у материнське земляне лоно. Так само зворотний перехід до новонародженого душі померлого предка, — найчастіше діда, — з-під землі уявляли собі можливим тільки там, де сталися пологи ⁶⁰. Таким чином, місцонародження Ростислава-Михайла сприймалося як місце повернення з-під землі його діда, що й ознаменувала побудова церкви. Бачимо, що у світлі цих поглядів, мати Ростислава у її народжуючій, материнській функції повністю "зникає" на тлі більш давніх уявлень про появу дитини з місця на землі, пов'язаного з її родом, її предками.

У своїй книзі "Как возникло человечество" Ю. І. Семенов, розширюючи традиційне визначення роду як колективу людей, що ґрунтується на кровноспоріднених зв'язках, показав, що рід це, насамперед, організація, з якої, шляхом введення екзогамії повністю витіснені біологічні, статеві відносини, тобто це чисто соціальне, виробниче об'єднання ⁶¹. Вчений пише, що після виникнення дуально-родового шлюбу, внаслідок його дисекономічності та дислокальності, людина могла належати тільки до того колективу, до якого входила його мати. Рід практично був материнським, але ця обставина на тій стадії ніяк не усвідомлювалась і не відігравала ніякої ролі. Не було ніякого рахування спорідненості, у тому числі й материнського. Формою усвідомлення єдності початкового роду, як і формою усвідомлення єдності пізнього

первісного стада, був тотемізм⁶². Уже в рамках проміскупетного стада, разом із виникненням тотемізму, була проведена різка грань між членами даного колективу, тотемного стада, і всіма іншими людьми⁶³. Надалі заборона на статеві стосунки в межах кожної з груп, що становили дуально-стадну, згодом — дуально-родову організацію, насамперед, передбачала усвідомлення чітких територіальних рамок кожного із двох стад, пізніше — родів. Рід — виробнича, екзогамна організація, передусім, обмежена територія. Отже, приналежність людини, її родинні зв'язки зумовлювалися спочатку належністю до території колективу — стада, роду. Ця територія, очевидно, залежно від історичної стадії "набувала" то рис тотема, то, вже значно пізніше, жінки-матері.

Очевидно, усвідомлення людством, що формувалося, саме свого генетичного зв'язку з територією стада, землею вже склалося у середньому палеоліті, добу муст'є, що відбилося в появі практики штучних поховань у землі, інгумації. Той факт, що ці поховання, як правило, робились у місцях помешкання, печерах, супроводжувались якоюсь часткою харчових припасів та знаряддями праці, свідчить про те, що кожен померлий і після смерті продовжував вважатися членом колективу⁶⁴. Таке поводження з небіжчиками, згідно з Ю. О. Смирновим, було можливим лише при сталому усвідомленні єдності первинної, соціально малої групи і, в свою чергу, вело до ще більшого зміцнення цієї єдності⁶⁵. За Ю. І. Семеновим, "турботу про мертвих, що проявлялася неандертальцями, не можна пояснити, якщо не припустити, що небіжчиків розглядали як повноправних членів колективу — первісного стада. Але усвідомлення зв'язку між мертвим членом колективу і колективом неможливе без усвідомлення зв'язку між всіма живими членами колективу, без усвідомлення єдності колективу. Виникнення поховань, таким чином, з безперечною говорить про те, що на початок пізнього муст'є вже відбулося усвідомлення єдності всіх членів первісного стада, що до цього часу завершилось становлення тотемізму — першої форми усвідомлення єдності людського колективу"⁶⁶.

Ю. О. Смирнов доходить висновку, що "виникнення поховальної практики породило, напевно, одну з найранніших (і одну з найфундаментальніших) космологічних моделей, тобто дозволило людині вперше створити свій власний, цілком штучний світ мертвих ("світ інший" — так зване потойбічне царство) і таким чином стати на шлях остаточного виходу за межі власне біологічної еволюції, почати творити нову культуру, власну "міфологізовану" історію"⁶⁷. Оскільки цей "початок обживання підземного світу" був наслідком усвідомлення колективізму, то, вочевидь, і сам включався у "концепцію" стадної спорідненості. Принаймні, можемо припустити, що перші поховання у землі, які виникли у рамках тотемістичної стадної організації середнього палеоліту, відповідали появі уявлення про реінкарнацію, відродження (народження) із землі, вже нами представленого на давньоруському прикладі.

Здається, походження уявлення про народжуючу функцію території, місця з епохи первісного тотемізму підтверджується характеристикою образу язичницького руського божества — Волоса. Вище зазначалося, що клятва з дерном на голові, показуючи приналежність людини до землі — її смерть і нове народження, як символ її входження в общину, рід, одночасно є ритуалізацією міфа про Волоса — предка-покровителя соціальної організації. Водночас, Волос згадується писемними джерелами як "скотій бог" і виявляє зв'язок з "вовкулацькою" обрядовістю свята — "велесових днів"⁶⁸. Саме ознакою тотемістичного світогляду може вважатися співіснування у Волоса функцій "бога худоби" і покровителя самих людей. Такий збіг знаходить відповідність у первісних уявленнях про нерозрізненість колективу людей і вида тварин. Наприклад, дані етнографії щодо мисливських народів свідчать, що у них

ведмідь іменується "дідом", ведмедиця — "матір'ю", або "бабою", ведмежа — "онуком" ⁶⁹. Як писав С. О. Токарев, "тісний, суто матеріальний зв'язок людської групи із своєю територією, з мисливськими угіддями, з тваринами і рослинами усвідомлюється як кровноспоріднений зв'язок. Тварини і рослини знаходяться між собою і з людськими групами (родами) у відносинах тієї ж кровної спорідненості, як і люди між собою" ⁷⁰. Згідно з дослідником, в цьому ж полягала основна ідея тотемізму.

Цікавий приклад того, як уявлення про родові зв'язки збігалося зі ставленням до худоби і землі демонструє обряд пострижин у поляків: "Пострижини робив сам батько мідним ножом, тримаючи дитину у себе на колінах. Мати перед пострижинами клала на голову дитині кілька житніх колосків та кропила свяченою водою. Острижене волосся поляки клали у горщик з гноєм бика, а потім, разом з горщиком, закопували у землю" ⁷¹. Змішування символів людини (волосся) і тварини (гній), поперше, може тлумачитися як магічна дія, спрямована на забезпечення неофіту майбутнього достатку, по-друге, свідчить про єдність людства (даного роду) і худоби на рівні світу предків, вказуючи на існування родового тотемічного предка, напівлюдини-нагівбика, очевидно, того ж Волоса, присутність якого у польській міфології припустив О. Брюкнер, а згодом В. Шафранський ⁷². Отже, даного разу, бог, якого можна було б визнати "скот'ям", одночасно виступає покровителем соціальної організації. Додамо, що, згідно із тлумаченням пострижин, як ремінісценції обрядовості з дерном, поховання волосся, як символу (тимчасової) смерті людини, разом із гноєм тварини, ніби стверджує відносини "побратимства", своєрідного договору між худобою — биком і людиною, а головне — символізує соціальну повноправність людини, її вступ у суспільний договір. Ідентичність людини, її належність до роду, мислилася через її зв'язок із землею і худобою — через її залученість (посвячення себе) до землі, ототемлення. Ці висновки якоюсь мірою перехреснюються з висновками Д. Д. Фрезера, що "обряди ініціації, що полягають в імітації смерті й воскресіння, по суті, зводились до обміну життєвою енергією (або душею) між людиною та її тотемом" ⁷³.

Багато хто з вчених чи не найважливіше в усій тотемістичній системі місце приділяє процедурі спільного поїдання людською групою м'яса тварини-тотема. Так, Ю. І. Семенов зазначає: "М'ясо тварини вида, що був головним об'єктом полювання даного колективу, було основним видом їжі його членів. Це не могло не призвести до переконання, що у всіх членів колективу і всіх тварин даного вида одна плоть і одна кров, що всі вони істоти одного "м'яса", "однієї породи" ⁷⁴. Як писала О. М. Фрейденберг, "і кров тотема належить усьому колективі, і кров колективу — тотемові. Вони і він єдині. Це ще не договір, але потенціал до нього — ідея взаємної спільності" ⁷⁵. "В епоху, що не знала кровної спорідненості, участь у колективному розриванні тотема розумілась у вигляді родинного зв'язку, у вигляді спільної належності до одного тотема. На цьому згодом виросла ідея причастя" ⁷⁶. З. Фрейд, аналізуючи основні положення праці У. Робертсона-Сміта "Про релігію семітів", в якій обговорюється роль обряду поїдання тварини у тотемізмі, зазначав: "Ми чули вже, що у пізніші часи спільна їжа, участь у тій же субстанції, котра проникає у їх тіло, утворює священний зв'язок між членами общини; у більш давні часи таке значення мала, напевно, лише участь у субстанції священної тварини. (...) Безумовно, реалістичне розуміння спільності крові, як тотожності субстанції, пояснює необхідність час від часу оновлювати її фізичним процесом урочистої трапези" ⁷⁷.

На перший погляд, обряд причащення м'ясом тварини, як процедура скріплення договору, здається пріоритетнішим, ніж вже наведеш обряди з землею, в яких ідея спорідненості стверджується перебуванням

під дерном. Втім, вважаємо, що кожен з цих обрядів по-своєму інтерпретує одне і те саме уявлення. Зокрема, пострижини у поляків, крім поєднання людського (волосся) і тваринного (гній) елементів (що, власне, може дорівнюватися поїданню м'яса тотемної тварини), засвідчують й саме місце, де відбувається це злиття, — землю, підземний світ. Отже, в уявленні про "ототемлення", як вступ у суспільний статус, договір, не менш важлива роль належала також землі. Хоча в обрядах поїдання ця роль начебто не помітна, проте дикий звір, пізніше свійська тварина, що поїдається, завжди є образом хтонічним. Шкура (шуба), на яку саджають молодожонів або дітей під час втаємничувальних обрядів (пострижин, хрестин), що також символізувало введення у суспільний статус, залучення у общинний зв'язок⁷⁸, натякає на ототемлену ділянку, символізує територію, зайняту тотемічним колективом. Нам доводилося писати, що через полювання князя встановлювався його зв'язок з територією⁷⁹. Власне, це мало брати витоки у тотемістичній мисливській добі. Замогильний, отже підземний, світ у казках дуже часто є саме теріоморфним, звіроподібним⁸⁰. Згідно з загальноіндоєвропейським уявленням, загробний світ — це підземне пасовище, де душі людей нероздільні з худобою⁸¹.

Отже, між обрядами з дерном (землею) і обрядністю поїдання тварини ніякої ідейної суперечності немає. Наприклад, побратимство у скандинавів встановлювався проходженням ними під дерном і змішуванням своєї крові з землею. Такий самий смисл спільного поїдання тварини-тотема. Люди також ставали братами по крові, цього разу — через посередництво тварини, яка відповідно ніби символізувала ту саму землю, територію, населену тотемічним колективом. Отже, слід гадати, що ритуальна роль території, землі, що відобразилася вже у перших, мустерських похованнях, з самого початку була складовим елементом тотемізму.

Висловлена думка про первинно "територіальне" розуміння спорідненості знаходить відповідність у висновку О. М. Фрейденберг, що нерозчленованості уявлень найдавніших людей про природу взагалі відповідав деякий особливий просторовий план: "...Первісна людина уявно жила в особливому світі, не нашому реальному. Це не був ні той світ, ні цей. Суб'єкт ("я") і об'єкт ("він") одночасно, він являв собою особливий план, особливий сценарій природи-людини, ареатний, сполучення життя і смерті. Він метафорично виявлявся в горизонті, який уявлявся і небом і підземністю. Як назвати цей сценарій, де він? Це не життя і не смерть, а метафорично "країна", "місцевість": можливо, найкраще назвати його "місце появи" (і "місце зникнення" тим самим). Якщо придивитися, таке "місце появи" уявляється у міфі небом, світилом. (...) Але у побуті, в житті це незмінно виявляється могилою, кладовищем, які й виникають завдяки такій метафористиці. (...) Те, що ми називаємо смертю, те у первісної людини щось таке, що відповідає нашому життєвому плану. (...)... міф будує природу і людину у вигляді нерозчленованого цілого десь на горизонті неба-землі, з сильним забарвленням того, що ми називаємо хтонізмом"⁸².

Ці спостереження дослідниці підтверджуються зіставленням змістової сторони обрядів з дерном і — поїдання тварини-тотема. Якщо поїдання тварини, як процедура укладення договору, дорівнювало обряду з дерном (залученню до землі), то, очевидно, як і останній, мало відбивати ідею тимчасової смерті своїх учасників (обидва моменти — злиття з твариною і "смерть-поховання" — сполучені в обряді пострижин у поляків). Взагалі, оскільки у первісному суспільстві будь-які індивідуальні дії не визнавалися, то і смерть могла усвідомлюватися лише як с п і в у м и р а н н я . Що і спостерігаємо, адже обидва обряди, котрі відповідають ідеї "смерті" (клятва землею і трапеза), водночас передають уявлення про колективність, договір. Тому, власне

кажучи, смерть дійсно не є смертю, у нашому розумінні, а лише прилученням до якоїсь "загальнородової", колективної субстанції (користуючись терміном З. Фрейда). Це відбувається в одному випадку через символічне занурення у землю, або ж — змішування крові з землею, в іншому — через суспільне поїдання тварини. Отже, ця субстанція мислилась у вигляді землі, населеної території, яка повністю зливалась із самими людьми, тваринами і рослинами, які на ній існували, що, до речі, показує усю умовність прийнятого нами терміну "територіальна спорідненість", адже ця "територія" виступає своєрідним конгломератом. З іншого боку, доходимо висновку, що ухід у землю, саме поховання людини — "одноплемінника" мало дорівнюватися поїдданню "одноплемінника"-тотема. Появу перших поховань пов'язують з відмовою стадних людей від канібалізму⁸³. Але, ймовірно, насправді йшлося про переосмислення останнього. Вище згадувалося, наприклад, що балтійські слов'яни, лютичі своїх старих або живими закопували у землю, або ж, убивши, з'їдали. Отже, практично, для тотемістів велетів, вільців або лютичів — нащадків Люта або вовка — їсти предка і ховати його у землі це — одне й те саме — прилучати його і одночасно прилучатися самим до усе тієї ж родової (=земляної, територіальної) субстанції. Напевно, взагалі суспільне поїдання звіра — ілюзійного члена колективу — або людини (ніби тієї ж тварини-тотема) дорівнювалося похованню⁸⁴. Це однаково було прилученням до суспільного, територіального зв'язку і, одночасно, його оновленням.

Зауважимо, що ідея тимчасової смерті у сполученні з колективною трапезою була притаманна як поховальному, так й іншим перехідним обрядам, які відзначали життєвий шлях людини — народження, повноліття, шлюб. Таке різностороннє застосування ритуальної їжі знаходить відповідність у полісемії зоофагічного тотеміко-оргіастичного свята первісності, в якому були поєднані ідеї смерті-відродження звіра, поминок членів колективу, розмноження людей і тварин⁸⁵. Ясно, що це тотемічне торжество зосереджувало у собі весь комплекс вірувань давніх мисливців, зміст яких, втім, зводився лише до однієї ідеї — періодичного оновлення-прилучення до спільної територіальної субстанції, що обіймала і людей, і тварин, і загальну умову життя — землю. Що ж до шляху, яким здійснювалося це прилучення, центральної дії зазначених свят — поїдання м'яса тотемної тварини, то він, насамперед, показує, який універсальний смисл мала процедура поїдання. Звір, що вмирає (поїдається), але згодом має відродитись, одночасно є вмираючим і воскресаючим звіро-колективом, злитим з усією територією. Остання ніби і є втіленим поїданням: все на ній взаємопроникає так, ніби поїдається. Таким чином, процес їжі в ідеальній свідомості найдавніших людей виступає не як "втамування нагальної фізичної потреби", а як спосіб осягнення нерозчленованої в їхньому уявленні реальності, як ритуалізація сценарію їх ілюзійного сприйняття природного зв'язку. Все, що є на поверхні землі та у її надрах, — "змішані" з землею люди, тварини, рослини тощо — все це причетне до землі, причащене землею, земля ототемлена усім цим, але і все це ототемлене землею.

(Далі буде)

¹ Былины / Сост., автор предисл. и вводи, текста В. И. Калугин. М., 1986. — С. 29; Калугин В. И. Герои русского эпоса: Очерки о русском фольклоре. М., 1983. — С. 56.

² П р о п В. Я. Русский героический эпос. Л., 1955. — С. 73.

³ Былины. — С. 37.

⁴ Там же. — С. 42.

⁵ Там же. — С. 41.

⁶ Там же. — С. 34.

⁷ И в а н о в В. В., Т о п о р о в В. Н. Святогор // Мифы народов мира (Энциклопедия). М., 1988. — Т. 2. — С. 421.

- ⁸ Песни, собранные П. В. Киреевским. М., 1868. — Вып. 1. — С. 51.
- ⁹ Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. В 3-х т. Репринт издания 1868 г. М., 1994. — Т. 2. — С. 678.
- ¹⁰ Ненадавец А. М. Каму пакланялися продкі. Мн., 1996. — С. 44—45.
- ¹¹ Максимов С. В. Нечистая, неведомая и крестная сила. СПб., 1994. — С. 227.
- ¹² Барсов Е. Критические заметки об историческом и художественном значении "Слова о Полку Игореве" // Вестник Европы. Пг., 1878. Октябрь. — С. 803—804.
- ¹³ Там же. — С. 804—805.
- ¹⁴ Афанасьев А. Н. Указ. соч. Т. 1. С. 582; Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. М., 1983. — С. 341—343. Не переконує заперечення аналогії Святогора з Осірісом у В. Я. Проппа (Пропп В. Я. Указ. соч. — С. 81).
- ¹⁵ Потебня А. А. О происхождении названий некоторых славянских языческих божеств // Славянский и балканский фольклор. М., 1989. — С. 262; Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. М., 1974. — С. 63.
- ¹⁶ Словарь русских народных говоров. Л., 1970. — Вып. 5. — С. 64—66; Словник української мови. — К., 1970. — Т. 1. — С. 317; 732—733; Зинквичюс З. Польско-являжский словарь? // Балто-славянские исследования (далі — БСИ) 1983. М., 1984. — С. 19—20.
- ¹⁷ Веселовский А. Н. Русские и Вильтины в саге о Тидреке Бернском (Веронском) // Известия Отделения Русского языка и словесности Имп. АН (далі — ОРЯС) 1906. СПб., 1906. Т. XI. Кн. 3. — С. 17.
- ¹⁸ Писаренко Ю. Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді Давньої Русі. — К., 1997. — С. 60; Барг Л. Г. "Асілкі" белорусских сказок и преданий (к вопросу о формировании восточнославянского эпоса) // Русский фольклор. — М.; Л., 1963. Вып. VIII (Народная поэзия славян). — С. 38—39.
- ¹⁹ Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья // Вопросы истории. — М., 1974. — № 1. — С. 28.
- ²⁰ Повесть временных лет. (Далі — ПВЛ). — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 99; Іларіон, митрополит, Дохристиянські вірування українського народу. К., 1992. — С. 345—346; Белецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. — М., 1978. — С. 65—67.
- ²¹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с немец. и дополн. О. Н. Трубачева. — М., 1971. — Т. 3. — С. 747; див.: Белецкая Н. Н. Указ. соч. — С. 67. Прим. 41.
- ²² Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. — М., 1959. — С. 178—179.
- ²³ Белецкая Н. Н. Указ. соч. — С. 81; Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. В 2-х т. — М., 1984. — Т. 1. — С. 276.
- ²⁴ Писаренко Ю. Г. Назв. праця. — С. 66—68.
- ²⁵ Фрэзер Д. Д. Указ. соч. — С. 87—89.
- ²⁶ Там же. — С. 254—262.
- ²⁷ Романов В. Н. Древнеиндийские представления о царе и царстве // Вестник древней истории. — М., 1978. — № 4(146). — С. 26—33; Антонова Е. В., Раевский Д. С. "Богатство" древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. Сб. научн. трудов. — К., 1984. — С. 162.
- ²⁸ Стурлусон С. Круг Земной. М., 1980. — С. 42.
- ²⁹ Фрэзер Д. Д. Указ. соч. — С. 354—356.
- ³⁰ Там же. — С. 343.
- ³¹ Там же. — С. 280.
- ³² Там же. — С. 280—281.
- ³³ Онежские былины. Подбор былин и научн. редакция текстов акад. Ю. М. Соколова / Подг. текста, примеч. и словарь В. Чичерова // Летописи. М., 1948. — Кн. 13. — С. 72 (№ 1); 859 (№ 269); Печорские былины. Записал Н. Ончуков // Записки Имп. Русского Географического Общества по Отд. этнографии. СПб., 1904. — Т. XXX. — С. 256—257 (№ 61).
- ³⁴ Пропп В. Я. Указ. соч. — С. 82.
- ³⁵ Котляревский А. А. Славянские древности. Древности юридического быта балтийских славян. Опыт сравнительного изучения славянского права // Сборник ОРЯС. СПб., 1895. — Т. 1. — (Сочинения А. А. Котляревского). — С. 142—143.
- ³⁶ Геродот. Історія в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. — К., 1993. — С. 77, 186; 163—164.
- ³⁷ Велецкая Н. Н. Указ. соч. — С. 63.
- ³⁸ Писаренко Ю. Г. Назв. праця. — С. 174.
- ³⁹ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 14.
- ⁴⁰ Писаренко Ю. Г. Назв. праця. — С. 174—175.
- ⁴¹ Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М., 1982. — С. 205, 339; Соболевский А. И. Заметки по славянским древностям // Известия ОРЯС 1926 года. — Л., 1926. — Т. 31. — С. 2; Веселовский А. Н. Указ. соч. — С. 20; Котляревский А. А. Указ. соч. — С. 142; Топоров В. Н. Вокруг "Лютного зверя" (голос в дискуссии) // БСИ 1986. — М. 1988. — С. 252—253; Писаренко Ю. Г. Назв. праця. — С. 59—60.
- ⁴² Топоров В. Н. Фрагмент славянской мифологии // Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР. — М., 1961. — Вып. 30. — С. 29—32.

- ⁴³ Топоров В. Н. Заметки по похоронной обрядности (К 150-летию со дня рождения А. Н. Веселовского) // БСИ 1985. — М., 1987. — С. 17—18.
- ⁴⁴ Пестров В. П. Опыт стадийного анализа "охотничьих игр" (к постановке вопроса) // Советская этнография. — М.; Л., 1934. — № 6. — С. 152; Петров В. П. Фольклор и проблема балто-славянской общности // Славянское литературоведение и фольклористика. — К., 1970. — Вип. 5. — С. 65.
- ⁴⁵ Пословицы русского народа. — С. 315.
- ⁴⁶ Писаренко Ю. Г. Назв. праця. — С. 77—90.
- ⁴⁷ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 421, 424, 427, 463, 408. Прим. 140.
- ⁴⁸ Писаренко Ю. Г. Назв. праця. — С. 59.
- ⁴⁹ Уявною функцією самих небіжчиків (волотів) було тримати на собі землю. Згідно із свідченням М. О. Максимовича, в Україні під час поминок на кладовищі мертвим бажали "легко лежати і землю держати, а на тім світі царство небесне!" (Максимович М. А. Дни и месяцы украинского селянина // Максимович М. А. Собрание сочинений. К., 1877. — Т. 2. — С. 480). З уявленням, що небіжчик має витримати на собі тягар землі, пов'язане звичайне при похороні побажання: "земля тобі пухом" (Смирнов С. И. Древне-русский духовник (исследование по истории церковного быта) // Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских при Императорском Московском университете, 1914 год. — М., 1913. — Кн. 2. — С. 272).
- ⁵⁰ Цит.: Аничков Е. В. Язычество и Древняя Русь. СПб., 1914. — С. 94.
- ⁵¹ Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России. — М., 1988. — С. 489, 47. Варіантом може вважатися скандинавський же обряд укладення побратимства через змішування крові у зробленому в землі заглибленні (Кулиш М. И. Очерки сравнительной этнографии и культуры. — СПб., 1887. — С. 102).
- ⁵² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3-х т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 167; див.: Кулиш М. И. Указ. соч. — С. 179; 181.
- ⁵³ Котляревський А. А. Указ. соч. — С. 198; Вгьскнер А. Mitologia słowiańska i polska / Wstęp i opracowanie St. Urbarczyk. Warszawa, 1985. — S. 145.
- ⁵⁴ Писаренко Ю. Г. Назв. праця. — С. 86.
- ⁵⁵ Петров В. П. Опыт стадийного анализа... — С. 150. Прим. 1.
- ⁵⁶ Там же. — С. 149—151.
- ⁵⁷ Там же. — С. 151.
- ⁵⁸ Чи не звідси загальносвітове уявлення, що людину створено із землі, як наприклад, біблійного Адама. Від землі й сама назва людини (євр. "адам" - людина від "адама" земля) (Фрэзер Д. Д. Фольклор в Ветхом заветі. — М., 1985. — С. 14—28). Аналогічно — лат. homo — людина від humus — земля.
- ⁵⁹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. СПб., 1843. — Т. 2. — С. 107.
- ⁶⁰ Комарович В. Л. Культ рода и земли в княжеской среде XI—XIII вв. // Труды Отдела древнерусской литературы Ин-та русской литературы (Пушкинского дома) АН СССР. — М.; Л., 1960. — Т. 16. — С. 103—104.
- ⁶¹ Семенов Ю. И. Как возникло человечество. — М., 1966. — С. 518—519.
- ⁶² Там же. — С. 512—513.
- ⁶³ Там же. — С. 345—346.
- ⁶⁴ Там же. — С. 386.
- ⁶⁵ Смирнов Ю. А. Мусьерские погребения Евразии. — М., 1991. — С. 7.
- ⁶⁶ Семенов Ю. И. Указ. соч. — С. 386.
- ⁶⁷ Смирнов Ю. А. Указ. соч. — С. 8.
- ⁶⁸ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — С. 428—431.
- ⁶⁹ Петров В. П. Опыт стадийного анализа... — С. 148.
- ⁷⁰ Токарев С. А. Ранние формы религии. — М., 1990. — С. 70.
- ⁷¹ Воропай О. Звичаї нашого народу (Етнографічний нарис). — К., 1991. — Т. 2. — С. 353.
- ⁷² Вгьскнер А. Mitologia... — S. 244—245; Szafranski W. Siady kultu bożka Welesa u plemion wczesnopolskich // Archeologia Polski, 1959. Т. III; zeszyt 1. — S. 159—165.
- ⁷³ Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. — С. 646, 654.
- ⁷⁴ Семенов Ю. И. Указ. соч. — С. 332.
- ⁷⁵ Фрейдберг О. М. Миф и литература древности. — М., 1978. — С. 68—69.
- ⁷⁶ Там же. — С. 65.
- ⁷⁷ Фрейд З. Тотем и табу // Фрейд З. "Я" и "Оно". Труды разных лет / Перевод с нем.; В 2-х кн. Тбилиси, 1991. — Кн. 1. — С. 327.
- ⁷⁸ Семенов Ю. И. Указ. соч. — С. 441; Воропай О. Назв. праця. — С. 350; Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей. — М., 1982. — С. 103—104; Еремина В. И. Ритуал и фольклор. — Л., 1991. — С. 143.
- ⁷⁹ Писаренко Ю. Г. Назв. праця. — С. 101, ін.
- ⁸⁰ Проп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л., 1986. — С. 286—287; 355.
- ⁸¹ Иванов В. В., Топоров В. Н. О древнеславянских этнонимах (Основные проблемы и перспективы) // Славянские древности. — К., 1980. — С. 25.
- ⁸² Фрейдберг О. М. Указ. соч. — С. 29—30.
- ⁸³ Семенов Ю. И. Указ. соч. — С. 383—384.
- ⁸⁴ Возможно, тут лежать корені пізнішого уявлення, що земля поїдає людей (Смирнов С. И. Указ. соч. — С. 272—273).
- ⁸⁵ Семенов Ю. И. Указ. соч. — С. 435—442.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Юрій Мицик

*ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ
ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII
століття*

Дніпропетровськ, 1996. — 262 с.

Визвольна війна українського народу завжди привертала до себе увагу дослідників. Вже козацькі літописці, прагнучи показати українців рівними серед європейської спільноти, присвятили їй чимало місця в своїх творах. Ця традиція гідно продовжувалася у вітчизняних студіях і в наступні часи. Вагому частку у висвітленні проблеми внесли також польські, російські та німецькі історики. Проте й досі чимало важливих питань Визвольної війни залишаються малодослідженими через недостатню джерельну базу. Тому на часі став вихід у світ монографії відомого історика Юрія Мицика.

Автор дослідив весь комплекс джерел з історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Вперше проведена чітка їх класифікація та систематизація, визначена повнота, репрезентативність, ступінь достовірності. Дослідник використав широке коло джерел як опублікованих раніше, так і нині виявлених у архівах України, Білорусі, Росії, Литви, Польщі, Німеччини та Італії.

У монографії визначені головні вітчизняні та зарубіжні архівні зібрання з історії Визвольної війни. Зважаючи на характер проблематики і доступність використання джерел, автор підкреслює важливість матеріалів, які зберігаються в Російському архіві давніх актів у Москві. Найбільш репрезентативними, на його думку, є фонди Посольського, Розрядного і Малоросійського приказів. Юрій Мицик підкреслює виняткове значення для висвітлення проблеми використання матеріалів архіву Республіки Польща. Адже значна частина українських земель тривалий час перебувала в складі Речі Посполитої. Найпотужніший комплекс джерел зберігається у Головному архіві давніх актів у Варшаві, Воеводському держархіві Кракова. Серед рукописних зібрань автором відмічені відповідні відділи бібліотек музею Чорторийських, Ягеллонського університету, Польської Академії наук.

Неоціненну спадщину становлять публікації джерел з історії Визвольної війни. Автор глибоко проаналізував археографічні здобутки вітчизняних вчених з XVII ст. до нашого часу. Серед публікацій джерел, здійснених в інших країнах, відзначаються польські, німецькі, видання Ватиканського центру української археографії та Гарвардського університету США.

Документальні матеріали, які всебічно висвітлюють історію Визвольної війни українського народу, автор розподіляє на кілька категорій. Насамперед це стосується розпорядчої документації вищої державної та церковної влади України з питань внутрішньої політики: військово-адміністративного характеру, стану міст, акти православних ієрархів. Окремо виділяються грамоти й укази центральних та місцевих органів влади Росії та Речі Посполитої.

На прикладі Зборівської, Білоцерківської і Переяславської угод автор оцінює матеріали дипломатичного характеру з досліджуваної проблеми. До них долучається також листування урядової адміністрації з правителями сусідніх держав, кореспонденція представників православної церкви Балкан та Близького Сходу, дипломатичні інструкції, посольські звіти і донесення.

В окремих розділах книги розглянуті матеріали станово-представницьких органів — земських соборів Росії, сеймів та сеймиків Речі Посполитої, поточне діловодство судово-адміністративних та фінансових установ цих держав, де відбулися свідчення про хід Визвольної війни. Як наслідок великого міжнародного резонансу подій в Україні, автор пояснює появу великої кількості наративних джерел: літературно-публіцистичних творів, мемуарів, літописів та хронік.

Безумовно, цінним додатком є перелік джерел з історії Визвольної війни, опублікованих автором.

На нашу думку, рецензоване видання витратою 6 при наявності аналізу джерел народного епосу, в яких відбулися події середини XVII ст. в Україні. Останні означені в праці "Національно-визвольною війною" — терміном, який на сьогодні не дістав усталеного місця в історіографії. Крім того, нечітко визначаються хронологічні рамки дослідження, а вміщений в ньому матеріал фактично обмежується 1654 роком. Автор по-різному вживає назву мешканців українських міст ("містяни", "міщани"), що в одному виданні є небажаним.

В цілому джерелознавче дослідження Юрія Мицика не лише підбиває підсумок розробки проблеми, шіє, що особливо важливо, виступає своєрідним каталізатором для майбутніх студій з історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

В. О. ЩЕРБАК (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. В. Кравченко

*НАРИСИ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ
ЕПОХИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
(друга половина XVIII —середина XIXст.)
Харків. "Основа", 1996. -376с.*

В останні роки увагу дослідників привертає історія українського національного Відродження. Це цілком закономірно, якщо врахувати кардинальну зміну світоглядних і методологічних орієнтирів сучасного українознавства відносно характеру переломних епох історії України. Повернення до наукового і культурного обігу пам'яток, створених на зорі національного Відродження, об'єктивна оцінка їхнього місця в системі національної культури дають можливість розширити уявлення про особливості та деякі закономірності еволюції історичної самосвідомості суспільства, розвитку української історичної науки.

Саме даний аспект став спонукальним для написання рецензованої книги, автор якої одним з перших в історичній науці поставив за мету здійснити комплексне дослідження української історіографії другої половини XVIII — середини XIX ст. у контексті національного Відродження.

Праця написана на широкій джерельній базі, в тому числі на архівних матеріалах, здобутих у результаті самостійних дослідницьких

пошуків. Книга складається з п'яти розділів, присвячених як загальним моментам еволюції української історіографії, так і її окремим представникам.

У першому розділі "Історіографія історії України другої половини XVIII — першої чверті XIX ст." ідеться про місце і роль української історіографії на початковій стадії формування національної культури, зміну уявлень про предмет і завдання дослідження українського минулого. Автор зазначає те суспільно-політичне тло, на фоні якого здійснювався цей процес. Підкреслюється, що Російська імперія, зорієнтована у своєму розвитку на західноєвропейську модель цивілізації, не мала виразного мононаціонального характеру і "надетнічний, або, краще сказати, протонаціональний характер Російської державності і культури створював єдиний простір для російсько-українського зближення" (с. 34).

Оцінюючи історичне самопізнання за домінанту національного Відродження, автор схиляється до думки про збіг основних етапів розвитку українського національного Відродження з еволюцією його важливої складової частини — історіографії. Відповідно з цим критерієм дослідник виділяє чотири етапи розвитку історичної науки в Україні:

1. 60-80-ті роки XVIII ст., що характеризуються зміною в соціальному складі істориків України, еволюцією жанрів історичної літератури, формуванням основних ідейно-політичних концепцій просвітницької історіографії історії України.

2. 90-ті роки XVIII — поч. XIX ст. — активне засвоєння українською історіографією впливів етнографії, славістики і мовознавства, становлення історичного краєзнавства.

3. 20-ті роки XIX ст. — створення першої узагальнюючої наукової праці з історії України.

4. Друга половина 20-х — початок 40-х років XIX ст. — перехід від просвітницької до романтичної історіографії історії України.

Варто зазначити, що наведена періодизація має досить умовний характер, оскільки протягом усіх цих етапів історіографія історії України ще не перетворилася на окрему наукову дисципліну і не мала ні організаційної основи для свого розвитку, ні професійних науковців, замінялася компілятивною й еkleктичною формами і навіть не змогла наїагодити систематичну публікацію документів. Відповідно з таким станом речей, надто оптимістичним видається твердження автора про "плідність цього часу у розвитку української історіографії" (с. 101).

У другому розділі "Історія Русів" та її місце в українській історіографії" досліджується одна з найвидатніших пам'яток української історичної думки. Незважаючи на те, що тема досить широко висвітлена в історичній літературі, автору вдаюся внести певні корективи в характер її наукової оцінки. Насамперед він виділяє дві найхарактерніші особливості твору. З одного боку, певна архаїчність висвітлених дослідником положень щодо українського етногенезу, походження козацтва, минулого Київської Русі, довільна етимологізація, перекручування фактів, а з іншого, — історіософська зрілість, яка могла бути лише наслідком тривалих роздумів над історичною долею свого народу.

В питанні про авторство "Історії Русів" у рецензованій праці проводиться думка про ідейну близькість її творця до таких дослідників і письменників кінця XVIII — поч. ХІХ ст., як Т. Калинський, В. Наріжний, О. Мартос. Але заперечується причетність до написання цієї історії Г. А. Полетики. Загальний висновок дослідження стосовно "Історії Русів" зводиться до дефініції, що апологія вітчизняного минулого, зображеного в жанрі героїчної епопеї, набувала в творі ознак національного історичного міфу, який задовольняв патріотичні почуття суспільства і став основою для формування української національної ідеї.

Третій розділ "Нарисів" вміщує критико-аналітичний огляд творчої спадщини відомого російського вченого і письменника Д. М. Бантиш-Каменського, залишеної ним у галузі історіографії історії України. За інформаційною насиченістю, кількістю використаних джерел він є чи не найкращим у книзі. Д. М. Бантиш-Каменський кваліфікується автором як "типовий представник російської історіографії і літератури карамзінського періоду, в творчості якого знайшли відображення прогресивні для свого часу ідеї правового суспільства, просвітницького гуманізму, пріоритету загальнолюдських цінностей над особистими, становими та релігійно-національними" (с. 237). Написану ним "Історію Малої Росії" можна вважати за таку, що знаменувала собою перехід від белетризованої й політизованої літописної традиції до наукової історіографії історії України, яка відкрила перед нею нові горизонти для розвитку. В концептуальному відношенні праця Бантиш-Каменського розглядається дослідником як синтез елементів української концепції із загальноросійською.

Четвертий розділ пов'язаний з оцінкою проявів романтизму в історіографії історії України в 20-ті — початок 40-х років XIX ст. В епіцентрі його два найбільш типові представники цього напрямку — І. І. Срезневський і його історико-літературний збірник "Запорожская старина" та М. А. Маркевич. У заслугу Срезневському ставиться розширення регіональних, соціальних і жанрових меж української історіографії: постановка важливих і перспективних у науковому відношенні проблем. Здійснена ним фольклоризація й белетризація української історії відповідала уявленням романтиків про те, як саме потрібно було описувати минуле свого народу. В цьому, резюмує дослідник, полягає секрет великого впливу "Запорожской старины" та її видавця на формування української національної культури.

Створена М. А. Маркевичем "Історія Малоросії" розглядається як яскраве втілення романтичного історизму, спроба синтезу патріотичної експресії з художньою образністю та науковою об'єктивністю. На думку автора, цей твір завершує собою епоху козацько-патріотичної історіографії.

Останні сторінки книги присвячені А. О. Скальковському і його ранній науковій праці в галузі української історіографії. Уважне вивчення першої у вітчизняній науці монографії з історії гайдамацького руху та досліджень з історії запорозького козацтва дало можливість автору відійти від традиційних шаблонних характеристик наукового доробку А. Скальковського, високо оцінити розроблену ним концепцію Запорозької Січі, як лицарського військово-релігійного ордену, тим більше, що така концепція, утверджуючи серед читачів позитивний образ запорожця, тим самим сприяла й піднесенню масової національної самосвідомості.

Рецензоване видання містить окремі авторські узагальнення і гіпотези, які не можуть бути сприйняті однозначно. Деякі з них потребують додаткової аргументації. Зокрема, це стосується такої архіважливої теми, як російсько-українські культурні взаємовідносини в зазначений період. Важко погодитися з тезою, що ставлення російського суспільства до України було позбавлене політичного підґрунтя і визначалося переважно соціальними та конфесійними чинниками, і в рамках по суті офіційної ідеології залишався "простір для існування і самостійного історико-культурного самоусвідомлення українського етносу" (с. 39). Нам здається, що зацікавленість всім українським, прояви якої так добре показані автором, мало не лише літературний, науковий чи естетичний характер, а й політичні мотиви. Україна була для Росії надто своєрідною й сильною в своїх культурно-історичних традиціях країною. Інкорпорація такої країни до складу імперії із самого початку викликала непевність і побоювання, чи може Україна стати невід'ємною

й органічною частиною Росії. Страх перед розвитком української культури, в якій спостерігалися симптоми духовної і культурної відмінності, гасив "українофільські" симпатії росіян, викликав в них почуття недовіря до українців як, мовляв, ворожої сили, що загрожує славі і величі Російської імперії. Навіть найлояльніші до українства представники російської інтелігенції, усвідомивши неминучість пробудження української нації, шукали розв'язання протиріч співіснування двох культур переважно в політичній сфері, висуваючи компромісну формулу "єдності в різноманітності" — звичайно, з умовою збереження гегемонного становища російської культури. Українській культурі навіть у цій поміркованій концепції, теоретичне обґрунтування якої знаходимо у О. М. Пипіна трохи пізніше, відводилася роль лише резервного джерела для росту і розвитку панівної російської культури.

Не можна погодитися також з авторською тезою про засвоєння українською історіографією вже з 40-х років XIX ст. (починаючи з А. Скальковського) компонентів позитивістської методології історії (с. 343, 360). Позитивізм, як соціально-філософська теорія в даний відтинок часу ще навіть не був остаточно викристалізований (курс позитивної філософії О. Канта вийшов у 1840 р., а праці його продовжувачів Д. С. Міля, Г. Спенсера та ін. і того пізніше). В східнослов'янській науковій літературі про позитивізм вперше почули лише в 60-х роках XIX ст. після публікації відомої статті М. Г. Чернишевського про соціологічну систему О. Канта в журналі "Отечественные записки". В історико-методологічному аспекті прояви позитивізму ніяк не можна базувати лише на основі орієнтації того чи іншого автора на об'єктивність викладу та достовірність фактичного матеріалу, оскільки ці показники є обов'язковими атрибутами будь-якої прагматичної історіографії. Позитивізм в історіографії — це цілий комплекс поглядів на історію як науку та методику історичного дослідження, починаючи від теорії "рівнозначних факторів" і закінчуючи впровадженням принципово нових методів наукового студіювання. Вести мову про прояви позитивізму в українській історіографії можна лише з другої половини 60-х років XIX ст., коли праці В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Луцицького вперше чітко засвідчили про сприйняття позитивістської методології українськими істориками.

В негатив книги варто віднести також перевагу описового методу навіть там, де досить очевидно простежувалась потреба використання порівняльно-історичного принципу. Саме співставлення здобутків української історіографії з передовою європейською історичною наукою (в тому числі з авангардними в слов'янському світі чеською і польською, а не лише з російською, яка сама перебувала далеко не в найкращому стані) могло б створити більш об'єктивну картину її функціонування на основі плідного критицизму, відкинути національну упередженість.

Та попри зазначені недоліки, рецензоване видання залишає приємне враження як за рівнем науковості, так і літературним характером викладу матеріалу, позбавленого академічної сухості і помірно насиченого сугубо науковою термінологією. З певністю можна сказати, що поява "Нарисів" є суттєвим внеском у дослідження історії історичної думки в Україні і буде позитивно сприйняте не лише науковцями, а й широким читачьким загалом.

О. І. КИЯН (Кіровоград)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. Г. ГРИГОРЕНКО (Київ)

Українознавчий осередок у Москві

З фахівців-істориків в Україні далеко не всі знають про існування у столиці Російської Федерації — Москві двох поважних культурно-просвітніх, наукових і навчальних закладів, покликаних збагачувати знання з історії України та популяризувати їх усним і друкованим словом. Йдеться про Український історичний клуб (УІК), заснований 1995 р. як регіональна громадська організація, завданням якої є вивчення української історії і сприяння поширенню цих знань серед людей, що цікавляться українською історією та культурою, а також про функціонуючий з 1997 р. при Московському державному відкритому педагогічному університеті (МДВПУ) як окремий спеціалізований головним чином у галузі українознавчих дисциплін навчальний і науково-дослідний заклад Український інститут (УІ). Обидві інституції об'єднують понад півсотні професіоналів й аматорів історії України, що працюють у тісному співробітництві з іншими українськими громадськими організаціями Росії — насамперед Об'єднанням українців Р9сії (ОУР). Творчі результати своїх науково-дослідних розробок члени УІК і викладачі УІ поширюють у доповідях на регулярних засіданнях і конференціях, у публікаціях на сторінках "Українського історичного альманаху Росії", "Наукового вісника УІК".

Дуже стимулювали роботу Українського історичного клубу та Українського інституту організовані ними зустрічі з провідними фахівцями історії України й Росії: почесним президентом РАН акад. Б. О. Рибаківим, директором Інституту слов'янознавства РАН В. К. Волковим, професорами Гарвардського університету США І. Шевченком та Р. Шпорлюком, одним з провідних фахівців архівознавчої справи у Канаді Ю. Болотенком, зав. кафедрою південних і західних слов'ян МДУ ім. М. В. Ломоносова проф. Г. Ф. Матвеевим та ін. З науковими доповідями на засіданнях УІК виступали владика Андріян — архієпископ Української православної церкви (м. Ногінськ Московської області) та отець Валерій, священник Української греко-католицької церкви (Київ).

Своїм баченням сучасних проблем українознавства, напрямів посилення ролі громадських організацій українців у Росії поділився льотчик-космонавт П. Р. Попович. Ціла низка наукових доповідей, підготовлених і виголошених членами Українського історичного клубу та співробітниками Українського інституту на засіданнях, що проводилися один — два рази на місяць, є, безперечно, певним внеском у наукову розробку проблем історії України з найдавніших часів до наших днів.

Важливого значення у своїй різноманітній роботі УІК та УІ надають міжнародним науковим конференціям. 1997 р. відбулася перша з них, 1998 р. — друга (як її учасник хочу розповісти про неї читачам "УІЖу" з тим, щоб когось з них заохотити до участі у третій, запланованій на 1999 р.). Конференція відбулася у Москві 17—19 серпня, її загальна тема "Запорозьке козацтво в історії, культурі та самосвідомості українського народу". А присвячена вона була 300-річчю пам'яті гетьмана Петра Дорошенка (1627—1698). "Географія" учасників досить обширна. Вони пред-

ставляли держави: Росію, Україну, Польщу (у програмі були також заявлені Німеччина і СІЛА), а також автономні республіки РФ Татарстан і Башкортостан.

Конференцію відкрив проректор Українського інституту з науково-організаційної роботи доц. В. С. І д з ь о. З привітальними промовами виступили: Ю. Г. Круглов — ректор МДВПУ, Я. А. В а г р а м е н к о — ректор Українського інституту, П. О. Кирьяков — радник посла України в РФ, С е р г і є н к о — Генеральний директор Українського культурного центру в Москві, О. О. Р у д е н к о-Д е с н я к — голова ОУН, В. Г. Сарбей — зав. відпалом Інституту історії України НАНУ, Є. Є. Ширяев — президент АН Євразії, Б у р м а к — ректор Міжнародної слов'янської академії, керівники українських регіональних громадських організацій у РФ — В. А. Ч о р н о м а з (Владивосток), Н. Г. Литвиненко — О р л о в а (Мурманськ), Є. В. Савенко (Нижньокамськ), Я. Б а б е н к о (Уфа).

У програмі конференції значилося 63 наукові доповіді. Протягом трьох днів працювати 3 секції: 1) "Запорозьке козацтво XVI—XVIII ст. у національній самосвідомості українського народу"; 2) "Українська діаспора Росії"; 3) "Історія України як об'єкт вивчення вченими Росії, України, світу". Серед доповідачів переважали господарі конференції — співробітники наукових закладів та вузів Москви. Увагу учасників, зокрема, привернули доповіді Г. О. С а н і на "П. Д. Дорошенко. Деякі риси політичного портрета", А. А. Мануйленка "Гетьман П. Дорошенко і Запорозька Січ", В. С. І д з ь о "Запорозьке козацтво як національна еліта в Українській державі середини XVII ст.", Б. М. Ф л о р і "Запорозьке козацтво у 1648 р. Еволюція громадської свідомості", П. М. Дуброво "Про участь донських козаків у визвольній війні українського народу під керівництвом Б. Хмельницького", Є. Є. Ш и р я є в а "Запорозьке козацтво у відображенні давніх мал", В. В. Т о л м а ч о в а "Махновщина як вияв козацької вольниці у селянському русі 1918—1921 років", В. М. К а б у з а н а "Заселення Новоросії у XVIII—XX ст.", І. Р. Р о з б у д ь к а "Українське життя на Старо-дубщині", В. І. Дудченка "Майбутнє України крізь призму історії".

Зі спогадами про визначного дослідника гайдамацьких рухів XVIII ст. Г. Храбана виступив його син О. Г. Х р а б а н (Москва), а про свого батька Б. Антоненка-Давидовича — видатного українського мовознавця — розповіла його донька І. Б. Голуб (Москва). Досить активно виступали й представники периферії Росії: Є. В. С а в е н к о (Нижньокамськ) "П. Дорошенко як виразник ідеї української державності", В. А. Черномаз (Владивосток) "Національно-культурний розвиток українського населення на Зеленому Кліні у першій третині XX ст.", Я. Б а б е н к о (Уфа) "Українці Башкортостану. Досвід національно-культурної реанімації малої етнічної групи", Я. К о н є в а, яка приїхала з Польщі (м. Олыштин), виголосила доповідь "Фольклорний козак і його роль у формуванні етнічного образу".

Багато доповідачів представляли Україну. Вони виступали на засіданнях усіх трьох секцій. Зокрема, у першій секції виступили Є. М. Л у ц е н к о (Київ) "Українське жіноцтво козацької доби"; у другій — В. Г. С а р б е й (Київ) "Петербург у контексті українського національного відродження кінця XVIII — початку XX ст.", В. Г. Крикуненко (Київ) "Досвід станоатення та функціонування української преси в Російській Федерації в 1920-х - 1930-х рр.", Я. Г. Г е л е т і й (Львів) "Сучасні проблеми українських громад Республіки Комі", В. В. К л о ч к о (Полтава) "Перший науковець космонавтики"; у третій — А. С т а р о д о б (Київ) "Холмські єпархіальні інституції в Росії 1918 р. (за матеріалами Генерального консульства Української держави у Москві)", О. О. Д у д к о (Київ) "Олександр Лотоцький: сімнадцять років у

"російському Римі", Т. В. Ковтунович (Київ) "Історична самосвідомість як складова національної самосвідомості студентів України (за етносоціологічним дослідженням)", А. М. Русначенко (Київ) "Український і литовський національно-визвольний рух (1940—1990 рр.)".

Учасники конференції поклали квіти до пам'ятника Т. Г. Шевченка у Москві і побувати на місці поховання П. Дорошенка у Підмосков'ї, відвідали щойно відкритий Український культурний центр на вулиці Арбат у Москві. Внаслідок широкого обговорення визначили тему наступної, запланованої на 1999 р., міжнародної наукової конференції: "Українське питання у Росії з середини XVII до кінця XX ст." Відбулася презентація великого за обсягом тому праць попередньої (першої) міжнародної українознавчої наукової конференції, організованої Українським історичним клубом та Українським інститутом у Москві.

П. Б. ПОЛЯНСЬКИЙ (Київ)

Про Українсько-польську комісію експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії

Історія взаємин між Польщею та Україною налічує не одну сотню років. Ще давнішим є сусідство двох народів, які через відомі історичні обставини жили у спільних державних кордонах спочатку Речі Посполитої, а потім Російської імперії. Проте стосунки між українцями й поляками сягають своїм корінням сивої давнини й ніколи не переривалися, оскільки на теренах як України, так і Польщі проживали й дотепер проживають представники обох народів. Природно, що минулі часи позначилися як яскравими прикладами співпраці й боротьби проти спільної загрози, так і тим, що не вдатися уникнути непорозумінь і навіть конфліктів.

Усі набутки і втрати, які зберегли народна пам'ять та історична наука, передаються, у тому числі й через шкільні підручники, наступним поколінням. На сьогодні, коли між двома країнами встановилися відносини партнерства й добросусідства, про що свідчать регулярні зустрічі й консультації між президентами України та Республіки Польщі, особливої ваги набуває те, що і як про кожну з них подано в підручниках. Курс історії в школі не повинен готувати підґрунтя для нових конфліктів, а навпаки, покликаний сприяти унеможливленню їх у майбутньому.

Саме з цією метою на основі Угоди про співпрацю між Міністерством освіти України та Міністерством національної освіти Республіки Польща було створено Українсько-польську (у польському викладі - Польсько-українську) комісію експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. До неї було затучено провідних українських та польських фахівців у цій галузі. З українського боку в Комісії активно працювали чи працюють Р. Арцишевський, Л. Васильєва, Ю. Войцехівський, Я. Ісаєвич, С. Кульчицький, О. Могила, В. Сергійчук, А. Сиротенко, О. Скуратович, Н. Теплоухова та А. Чуб. Польську сторону репрезентують Д. Вісьневська, Г. Дилонгова, В. Серчик, В. Станковський, А. Щесняк та А. Юзвенко.

З 1993 р., коли відбулася Перша її нарада, Комісії вдатися досягти значного поступу в напрямі узгодження підходів до взаємного відображення історії та сьогодення обох країн на сторінках підручників.

У ході конструктивних, нерідко запальних дискусій, які щорічно почергово відбуваються в Україні та Польщі, експерти обох країн (їхні висновки мають рекомендаційний характер) зійшлися у головному — у підручниках варто акцентувати увагу не на конфронтаційних моментах спільної минувшини, а на позитивному досвіді співпраці між народами, взаємопроникненні і взаємозбагаченні їхніх культур.

Останнє зовсім не означає заклик до "глянцування" історії. Йдеться саме про визначення пріоритетів. Шляхів до досягнення спільної мети є чимало: уникнення в підручниках пропагандистських кліше, висвітлення українсько-польських відносин в контексті розвитку міжнародної ситуації у кожний конкретний історичний період, уникнення надмірного використання мартирологічних сюжетів з минулого, уважне ставлення до аргументів науковців і педагогів обох країн.

Зокрема, на Другій нараді у листопаді 1993 р. польські колеги порушили питання про трактування в українських підручниках з історії статусу польської адміністрації і військових формувань на українських землях, які у 20—30-х рр. XX ст. перебували у складі Польщі. Наголошувалося на тому, що вони були санкціоновані відповідними тогочасними міжнародними угодами, у тому числі й домовленостями між УСРР та Польщею.

Також польськими експертами була висловлена думка про те, що політику польських урядів міжвоєнної доби в Західній Україні не правомірно розглядати як таку, що була виключно спрямована на утиск усієї української культурної інфраструктури, переслідування Української церкви, обмеження у сфері вживання мови тощо.

З іншого боку, українські експерти порушували питання про вживання у польських підручниках назви "Україна", відображення в них історії Київської Русі, доби УНР і ЗУНР, постаті Б. Хмельницького, географічних та економічних аспектів, пов'язаних з Україною. До речі, в обох країнах траплялися випадки механічного вживання стереотипних оцінок на кшталт "захоплення", "загарбання", "окупація" тощо. Інколи терміни, звичні для вжитку в одній країні, не сприймаються в іншій і навпаки.

За рішенням Четвертої наради (Київ, 16—18 квітня 1996 р.) ювілейна П'ята нарада відбулася 16—19 червня 1998 р. у Варшаві. При її відкритті учасники вшанували пам'ять трагічно загиблої секретаря української частини Комісії Наталії Теплоухової.

До початку роботи наради польським фахівцям було передано на рецензування примірники української новітньої навчальної літератури, видрукованої з відповідними грифами Міністерства освіти (до 40 найменувань), а українським експертам — польську літературу. Робочі засідання пройшли у конструктивному дусі, сторони прагнули до з'ясування найгостріших питань.

Польські експерти досить високо оцінили відображення історії Польщі в українських підручниках і посібниках, відзначивши значний прогрес у напрямі толерантного, коректного й аргументованого підходу українських авторів до польської проблематики. Особливо високі оцінки були дані підручникам "Оповідання з історії України. Підручник для 5-го класу" В. Мисана та "Історія України. Підручник для 10-го класу" С. Кульчицького, М. Ковата і Ю. Лебедевої.

Головні зауваження польської сторони, в основному, звелися до того, що українські автори підручників іноді не досить виважено вживають термінологію, розкриваючи події минулого, пов'язані з Польщею та полжанами: "гноблення українських селян польською шляхтою", "За-керзоння", "польська окупація Львова" тощо. На думку польської сторони, в Україні не завжди, як наприклад, у випадку з Хотинською битвою, віддають належне внеску поляків у спільні з українцями перемоги над ворогом.

Натомість увагу польських експертів було привернуто до конкретних фрагментів у польських підручниках, де висвітлюється історія українського народу, особливо стосовно Галичини, наприклад, вживання терміну "Малопольща" на означення західноукраїнських земель.

Найвразливішим питанням, яке дискутується з самого початку діяльності комісії, є проблема взаємин ОУН—УПА з польським населенням Східної Галичини та польськими силами руху Опору, зокрема Армією Крайовою, Армією Людовою, "загонами хлопськими" та ін. Детальнішого вивчення вимагає й питання про операцію "Вісла".

У той же час експерти обох країн солідарні у тому, що авторам підручників варто акцентувати увагу на прикладах тісної співпраці українців і поляків у війнах проти загарбників, всебічно показувати життя українців у Польщі та поляків — в Україні, давати виважені характеристики непересічним історичним постаттям в історії обох народів.

Українською визнана проблема відображення в підручниках спільних екологічних запитів, а також узгодження правопису географічних назв, статистичних даних тощо.

Взаємні рекомендації сторін були прийняті до відома й відображені у підсумковому Протоколі, який підписали С. Кульчицький та В. Серчик.

Сторони досягли домовленості, щоб надалі надсилати одна одній нову навчальну літературу у міру її появи. Вирішено наступну Раду провести у Києві навесні 1999 р.

У цілому діяльність Комісії є дуже важливою, й існує потреба в продовженні її роботи.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. М. ХМАРСЬКИЙ (Одеса)

Українські історики в штаб-квартирі НАТО

20—22 вересня 1998 р. відбувся візит делегації українських науковців до штаб-квартири Організації Північноатлантичного договору (Бельгія). Він став можливим внаслідок тих разючих змін, що відбуваються у світі протягом останнього десятиліття. Незшięжна Українська держава, яка виникла з розпадом СРСР, стала помітним компонентом у геополітичній структурі Європи. Тому така впливова у світовій політиці організація як НАТО приділяє пильну увагу процесам, що відбуваються у нашій країні. Україна також не байдужа до діяльності й ініціативи Північноатлантичного альянсу. Вона стала однією з перших держав, які менше ніж через місяць приєдналися до започаткованої НАТО у січні 1994 р. програми "Партнерство заради миру". 9 липня 1997 р. у Мадриді між Україною та Організацією Північноатлантичного договору було підписано "Хартію про особливе партнерство". Як відомо, у першу річницю підписання цього документа до столиці нашої країни завітав Генеральний секретар НАТО Х а в ' є р Со л а н а.

Одним з проявів особливих стосунків Північноатлантичного альянсу з Україною було відкриття в травні 1997 р. у Києві Центру інформації та документації НАТО (з вересня цього року його очолив Т а р а с К у з ь о). З грудня 1997 р. Центр організував низку ознайомчих візитів до штаб-квартири НАТО. Такі заходи є одним з проявів політики відкритості, яку веде Північноатлантичний альянс після завершення "холодної війни".

У вересні до Брюсселя вилетіла делегація українських науковців. До її складу були включені в основному історики — заст. директора Інсти-

тугу історії України НАН України С. Кульчипький; заст. директора Інституту історії України НАН України, заст. головного редактора "Українського історичного журналу" О. Р е є н т; декан історичного факультету Донецького держуніверситету В. Бурносов; провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Г. Касьянов; заст. декана Національного університету ім. Т. Г. Шевченка В. Павленко; викладач історичного факультету Донецького держуніверситету І. Т о д о р о в; викладач Львівського держуніверситету, співробітник Інституту історичних досліджень (Львів) В. Р а с е в и ч; заст. декана історичного факультету Одеського держуніверситету В. Хмарський. Серед членів делегації були також директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України М. Ж у л и н с ь к и й; директор Інституту журналістики і міжнародних комунікацій А. М о с к а л е н к о; викладач факультету міжнародних відносин Львівського держуніверситету Ю. Мороз та заст. редактора часопису "Критика" М. Р я б ч у к.

20 вересня члени делегації мали можливість ознайомитися з одним з найгарніших міст Бельгії, адміністративним центром провінції Західна Фландрія, "бельгійською Венецією" — Брюгге.

21 вересня делегація розпочала роботу безпосередньо у штаб-квартирі Організації Північноатлантичного договору. Вона була побудована у формі брифінгів, на яких співробітники НАТО представляли і пропонували для обговорення певні теми. Координував роботу представник Бюро інформації та преси Організації Північноатлантичного договору, яке входить до канцелярії Генерального секретаря НАТО, Джон Л а ф. Своїм виступом-презентацією Північноатлантичного альянсу він започаткував брифінги. Д. Лаф вказав, що НАТО веде послідовну політику відкритості. Щорічно до штаб-квартири з різних країн прибувають до 15 груп відвідувачів чисельністю близько 700 осіб. Д. Лаф підкреслив, що головним у діяльності Організації Північноатлантичного договору є політичний компонент, що НАТО не суто військовий, а політично-військовий альянс.

Співробітник сектора планування Міхаель Р ь о л ь розповів про історичну еволюцію Організації Північноатлантичного договору. У його виступі було відзначено, що до 1952 р. не існувало організації як такої, оскільки підписаний у квітні 1949 р. Договір у Вашингтоні мав багато в чому декларативний характер. Реальна Організація Північноатлантичного договору склалася дещо пізніше. Сьогодні НАТО також пристосовується до нової міжнародної ситуації. Проте і тепер її керівництво у своїй діяльності намагається дотримуватися трьох основних принципів: політичний консенсус, спільна військова стратегія та збереження трансатлантичного зв'язку. Говорячи про відносини України і Організації Північноатлантичного договору, Марко К а р н о в а л е (сектор партнерства і співробітництва) констатував, що на початку 90-х років Україна виявила значний інтерес і бажання співпрацювати з НАТО, але до середини 90-х рр. це не знайшло очікуваного реального втілення. Тому обидві сторони вирішили "Хартією про особливе партнерство" вивести їх відносини на новий рівень. Д-р С т е ф а н і Б а б с т (офіцер зв'язку від Німеччини) розповіла про роль і місце Німеччини в Організації Північноатлантичного договору. Вона підтвердила висловлену раніше думку, що величезні збройні сили НАТО — це міф, і проілюструвала за допомогою статистичних даних процес їх скорочення. Хосе—Марія Наварро (сектор політичних і військових відносин) висвітлив шлях Іспанії до Північноатлантичного альянсу. Н і к о л а с Шервен (завідувач публікаторським сектором) виділив три основні напрями його роботи: 1) публікація першоджерел про діяльність НАТО; 2) довідкові матеріали; 3)

підтримка публікаторських проектів неурядових організацій. Відзначимо, що за значний обсяг публікаторської справи відповідають всього чотири особи. На заключення, д-р Спірос Філіпас, який відповідає за академічні зв'язки Бюро, дав огляд різноманітних академічних, дослідницьких проектів і програм, що діють у НАТО.

Члени делегації поставили численні запитання промовцям і взяли активну участь в обговоренні висунутих проблем і висловили бажання співпрацювати у деяких із запропонованих дослідницьких програм. Заст. головного редактора "Українського історичного журналу" О. Р е є н т подарував бібліотеці Бюро ряд видань, що нещодавно побачили світ в Інституті історії України НАН України.

Наприкінці робочого дня членів делегації прийняв посол України в країнах Бенілюксу Костянтин Грищенко. Українські дипломати і науковці обмінялися думками щодо програми ознайомчих подорожей українських делегацій до штаб-квартири Організації Північноатлантичного договору.

Наступного дня делегація українських істориків завітала до Штабу Верховного головнокомандувача Об'єднаних збройних сил НАТО у Європі (SHAPE), що розташований неподалік міста Монс на півдні Бельгії. Офіцери НАТО — представники збройних сил Німеччини, Норвегії та Сполучених Штатів Америки — за допомогою технічних засобів і в усних виступах розповіли про військову структуру Організації Північноатлантичного договору, функціонування Штабу Верховного головнокомандувача Об'єднаних збройних сил НАТО у Європі, співпрацю в ньому представників різних країн-членів Північноатлантичного альянсу тощо. Вони відповіли на численні запитання українських науковців. Заст. директора Інституту історії України НАН України С. К у л ь ч и ц ь к и й передав до бібліотеки SHAPE наукові видання співробітників Інституту історії України НАН України. На заключному засіданні члени української делегації подякували представникам приймаючої сторони за чудову можливість відвідати штаб-квартиру НАТО, Штаб Верховного головнокомандувача Об'єднаних збройних сил Організації Північноатлантичного договору в Європі, за чітку організацію візиту і висловили сподшання, що він сприятиме підтримці "Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО", у першій частиш якої зазначено, що обидві сторони беруть на себе зобов'язання у подальшому посилити своє співробітництво і розвивати й ефективне партнерство, яке сприятиме забезпеченню більшої стабільності та спільних демократичних цінностей у Центрально-Східній Європі.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

І. В. ЄВСЕЄНКО (Київ)

**Вшанування
члена-кореспондента НАН України І. М.
Мельникової з нагоди її ювілею**

27 жовтня 1998 р. в Інституті історії України НАН України відбулося урочисте засідання Вченої ради, присвячене вшануванню головного наукового співробітника відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Ірини Миколаївни Мельникової з нагоди 80-річчя від дня її народження і 50-річчя наукової діяльності.

Відкрив засідання директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В. А. Смолій, оголосивши привітання ювіляру від колективу інституту.

З доповіддю про життєвий і творчий шлях І. М. Мельникової виступив зав. відділом всесвітньої історії і міжнародних відносин, доктор іст. наук С. В. Віднянський. Він відзначив, що Ірина Миколаївна Мельникова народилася 24 жовтня 1918 р. у м. Мена Чернігівської області в сім'ї військовослужбовця. Після закінчення середньої школи у 1935 р. вступила у Київський держуніверситет на історичний факультет, який закінчила з відзнакою. У 1940 р. успішно склала іспити до аспірантури на кафедрі історії України, але війна перервала творчі плани і задуми Ірини Миколаївни і вона змушена була залишити Київ й евакуюватися з матою донькою і матір'ю до Чимкента Казахської РСР. Працюючи викладачем вітчизняної історії у вчительському інституті, продовжує навчання в аспірантурі об'єднаного Українського державного університету. Там її застала сумна звістка про загибель на війні у 1941 р. батька та чоловіка — офіцерів Червоної армії. Проте життя не зупинилося, не залишило Ірину Миколаївну стремління йти далі, стати вченим-істориком. У 1946 р. вже у визволеному Києві на вченій раді істфаку КДУ вона з успіхом захищає кандидатську дисертацію на тему "Політика російського уряду щодо України у 1725—1740 рр.". Науковим керівником дисертації був відомий київський професор А. О. Введенський, а головним опонентом — академік В. І. Пічета з Москви, які високо оцінили першу серйозну наукову працю І. М. Мельникової.

Важливий етап у творчій біографії І. М. Мельникової — праця в Інституті слов'янознавства АН СРСР у 1947—1959 рр., де вона тривалий час була першим ученим секретарем в історії цього інституту, який тоді очолював академік Д. Б. Греков. Саме у Москві відбулося творче зростання Ірини Миколаївни як справжнього вченого з широким науковим світоглядом. І це не дивно, адже поруч були такі видатні вчені-історики, як академіки Д. Б. Греков, М. С. Державін, В. І. Пічета і багато інших відомих науковців. У стінах цього інституту була обговорена і схвалена її наукова доповідь "Історія Закарпаття в історіографії XIX—XX ст.", чим був визначений один з важливих напрямків наукових пошуків Ірини Миколаївни, адже її ґрунтовні дослідження з історії Закарпаття періоду революції 1848—1849 рр., національно-визвольної боротьби українців цього краю та періоду входження Закарпаття до складу буржуазної Чехословаччини, надруковані у такому авторитетному виданні, як "Ученые записки Института славяноведения АН СССР", і сьогодні залишаються кращими з цієї проблематики і не втратили свого наукового значення.

Іншою науковою проблемою у творчості вченої стала історія Чехословаччини, інтерес до якої зміцнився також під впливом творчого спілкування в Москві та Києві з видатним чехословацьким істориком Зденеком Неєдлім, якому Ірина Миколаївна присвятила велику і цікаву розвідку в одному з наших видань. Для нас, фахівців з історії Чехословаччини, і сьогодні настольною книгою залишається тритомна "История Чехословакии", видана у Москві в кінці 50-х — на початку 60-х рр., членом редколегії та одним з авторів якої є І. М. Мельникова.

Але в повній мірі татант вченого-історика, організатора науково-дослідницького процесу й активна громадянська позиція Ірини Миколаївни проявилися на рідній землі, в Україні, в стінах Інституту історії України НАН України, де вчена працює з 1957 р. спочатку старшим науковим співробітником, потім на протязі 24 років завідує відділом історії зарубіжних країн та міжнародних зв'язків України, а з 1988 р. — головним науковим співробітником. Саме в Києві у 1961 р. на Вченій раді Відділення суспільних наук АН УРСР вона успішно захистила докторську дисертацію на тему "Класова боротьба у Чехословаччині в період тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924—1929)". Матеріали цієї праці стали основою фундаментальної монографії, яка за темою, обсягом, повнотою і глибиною наукових висновків й узагаль-

нень, своєю джерельною базою не мала на той час собі рівних. Саме в Києві у 1967 р. І. М. Мельниковій було присуджено вчене звання професора із спеціальності "Всесвітня історія", а в 1973 р. — обрано членом-кореспондентом Академії наук України.

З іменем І. М. Мельникової пов'язані найвагоміші наукові здобутки відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин й інституту в цілому, міжнародне визнання результатів його науково-дослідницької праці, зокрема започаткування комплексного й системного вивчення новітньої історії країн Центральної та Південно-Східної Європи, історичних взаємин України із зовнішнім світом, внеску українського народу у світовий культурно-історичний процес та зовнішньополітичної діяльності України. Саме цим проблемам присвячено близько 200 наукових праць Ірини Миколаївни, у тому числі понад 30 індивідуальних та колективних монографій. З цього важливого напрямку розвитку історичної науки під керівництвом, за науковою редакцією й при безпосередній авторській участі І. М. Мельникової протягом 60-80-х рр. вийшло чимало узагальнюючих колективних праць, високо оцінених науковою громадськістю України та зарубіжних країн. Зокрема, за ініціативою та при активній участі І. М. Мельникової були підготовлені й опубліковані перші наукові праці про історичні зв'язки і співробітництво України з Болгарією, Польшею, Угорщиною, Німеччиною, Чехословаччиною, Югославією та іншими зарубіжними країнами, що на той час в умовах єдиної унітарної інтернаціональної держави було досить незвичним, а то й сміливим науковим кроком, покликаним продемонструвати самобутність та місце у світовому співтоваристві українського народу. За одну з таких колективних праць І. М. Мельниковій разом з П. С. Соханем і І. М. Кулиничем була присуджена у 1976 р. єдина на той час премія Президії АН України для праць з історії — ім. Д. Мануїльського. А колективні праці під керівництвом Ірини Миколаївни — про прикордонне співробітництво України з сусідніми державами, про рух поріднених міст та областей України й зарубіжних країн, діяльність громадських організацій, зокрема товариств та спілок дружби й співробітництва із зарубіжними народами тощо, — були і залишаються сьогодні багато в чому новаторськими, неповторними й такими, що мають і нині практичне значення в плані розбудови громадянського, демократичного суспільства й демократизації міжнародних відносин. Варто також зазначити, що І. М. Мельникова була ініціатором заснування і відповідальним редактором міжвідомчого щорічника "Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн", яких вийшло в інституті 14 випусків і завдяки яким наукова громадкість України мала можливість детально знайомитися з історією та сучасними суспільно-економічними процесами в зарубіжних країнах. Такого спеціалізованого наукового видання більше не було і, на жаль, немає і сьогодні в Україні. І. М. Мельникова є членом редколегії щорічника "Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки", на сторінках якого за її ініціативою та власною авторською участю розробляється така важлива наукова тема, як становлення та розвиток зовнішньополітичної діяльності незалежної Української держави.

Окремо слід сказати про велику науково-організаційну й міжнародну наукову діяльність І. М. Мельникової. Тривалий час вона була головою або членом цілого ряду наукових, науково-методичних, координаційних рад з проблем всесвітньої історії, спеціалізованих вчених рад по захисту докторських та кандидатських дисертацій, членом Комісії істориків СРСР та ЧСР, центрального правління та головою республіканського правління Товариства радянсько-чехословацької дружби тощо, її плідна й натхненна праця на цих та інших відповідальних посадах високо оцінена. Зокрема, за внесок у плідне співробітництво істо-

ріків України та Чехословаччини, розвиток суспільних наук, зміцнення дружби між українським, чеським і словацьким народами Ірину Миколаївну відзначено Золотою медаллю ім. Яна Пуркіне Брнеського університету, медаллю ім. Зд. Неєдли, почесним знаком СЧРД та медаллю ім. Л. Штура Словацької академії наук.

Але, мабуть, головним у творчій спадщині кожного видатного вченого є його учні, послідовники, власна наукова школа. У І. М. Мельникової є така школа – українська школа фахівців з історії та міжнародних відносин країн Центральної та Південно-Східної Європи. Адже під її науковим керівництвом підготовлено понад 40 кандидатських і докторських дисертацій з цієї проблематики, сотні науковців у різних регіонах України відчували постійне піклування Ірини Миколаївни і одержували допомогу у своїх наукових пошуках від неї як наукового консультанта або опонента.

Всі ми пишаємося тим, що плідна й багатогранна наукова й громадська діяльність І. М. Мельникової одержала високу державну оцінку, її нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби Народів, Жовтневої революції, Почесною грамотою та Грамотою Президії Верховної Ради України, знаком МОУ "Відмінник освіти України" та ін.

На адресу ювіляра з поздоровленнями звернувся академік НАНУ О. С. Онищенко — академік-секретар відділення історії, філософії і права Президії НАНУ, який передав Ірині Миколаївні найкращі побажання від Президії НАН України і президента НАНУ, академіка Б. Є. Патона. Від колективу співробітників Інституту історії України НАН України з привітаннями виступили зав. відділом інституту, академік НАЕУ П. Т. Тронько, голова профспілки інституту, зав. відділом інституту, доктор іст. наук, проф. В. М. Даниленко, головний науковий співробітник інституту, доктор іст. наук проф. І. М. Кулинич, зав. відділом інституту, доктор іст. наук М. Ф. Дмитрієнко, зав. відділом інституту, канд. іст. наук Н. О. Терентьева.

Від наукової громадськості країни І. М. Мельникову поздоровили директор Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ ім. М. Грушевського, член-кореспондент НАНУ П. С. Сохань, директор Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАНУ, академік НАНУ І. Ф. Курас, ректор Київського слов'янського університету, доктор іст. наук, проф. Ю. М. Аіксеев, проректор Київського національного університету ім. Т. Шевченка, доктор іст. наук, проф. В. І. Яровой, заст. начальника Управління освіти Закарпатської облдержадміністрації, канд. іст. наук С. І. Мітряєва.

На ім'я ювіляра надійшли вітальні адреси, телеграми, листи, зокрема від Міністерства науки і техніки України, Держкомітету України з національностей та міграції, колективів Київського, Ужгородського, Волинського, Чернівецького університетів та від колективу Інституту слов'янознавства РАН, в якому, зокрема, зазначено, що Ірина Миколаївна є одним із засновників Інституту слов'янознавства РАН і що з її ім'ям пов'язана не тільки розробка концепцій розвитку слов'янознавства після війни, а й написання перших фундаментальних праць з історії Чехословаччини новітнього періоду. Директор інституту член-кореспондент РАН В. К. Волков висловив впевненість, що жодні кордони ніколи не стануть на заваді добрих людських відносин.

У слові-відповіді Ірина Миколаївна Мельникова сердечно подякувала всім за висловлені на її адресу теплі слова і поздоровлення і сказала, що розцінює їх як оцінку праці всього колективу відділу.